

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

XIX Всесоюзна конференція КПРС і вдосконалення міжнародних відносин (Міркування учасників «круглого столу» напередодні Пленуму ЦК партії)

Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна (Роздуми історика)

Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569—1673 рр.)

Перший голова Президії ЦВК Рад України Ю. Г. Медведєв: сторінки біографії

О. І. Левицький — президент Української Академії наук

Київський літопис першої чверті XVII ст. (закінчення)

До питання про організацію Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України (листопад 1918 р.)

Костомаров. Мазепа

5'89

М. В. Коваль (головний редактор), **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **В. Ю. Мельниченко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**, **І. М. Хворостяний**.

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**, **Н. А. Ярко**.

Наукові редактори

доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор *В. П. Литвиненко*
Технічний редактор *Н. Є. Любич*
Коректор *Є. І. Міхнова*

Здано до набору 13.03.89. Підп. до друку 27.04.89.
БФ 37641. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.
вид. арк. 16,09. Тираж 5055 пр. Зам. 09-36. Ціна 90 к.

Київська книжкова друкарня наукової книги
252004, Київ, 4, вул. Рєпіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 5 (338),
май, 1989. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Ком-
партии Украины — филиал Института марксизма-лени-
низма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан
в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке).
Главный редактор **М. В. Коваль**. Киев, издательство
«Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжная типография научной книги. 252004,
Киев, 4, ул. Рєпіна, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (338)
ТРАВЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії

ЗМІСТ

Курсом оновлення соціалізму

XIX Всесоюзна конференція КПРС і вдосконалення міжнаціональних відносин
(Міркування учасників «круглого столу» напередодні Пленуму ЦК партії) 3

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

Санцевич А. В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії 29

* * *

Мерцалов А. М. (Москва). Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна
(Роздуми історика) 40

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

П. Кеннеді Грімстед (США). Руська метрика: книги польської коронної
канцелярії для українських земель (1569—1673 рр.) 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Канцелярук Б. І. Перше зібрання творів В. І. Леніна українською мовою 63

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

Іванков О. В. Участь чекістів в антифашистській боротьбі (1941—1944 рр.) 72

Круглов О. П. (Харків). Знищення фашистами іноземних громадян на окупо-
ваній території України (1941—1944 рр.) 82

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Варгатюк П. Л. Перший голова Президії ЦВК Рад України Ю. Г. Медведєв:
сторінки біографії 88

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- О. І. Левицький — президент Української Академії наук 97
Київський літопис першої чверті XVII ст. (закінчення) 103

ЛЮДИ, ФАКТИ, ПОДІЇ В СПОГАДАХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

- Затонський В. П. До питання про організацію Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України (листопад 1918 р.) 115

СПОГАДИ

- Тронько П. Т. Тітко Черноколев 124

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Костомаров М. І. Мазепа (продовження) 128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Рудик П. А., Юрій Є. І. (Чернівці). Исторический опыт революционно-преобразующей деятельности КПСС 141
Мінгазутдінов А. Ф. А. Д. Колесник. Не померкнет в веках 143
Кучер В. І. И. Ф. Курас, А. В. Кентий. Штаб непокоренных 145
Лук'янчук Л. Я., Мазило І. В. (Вінниця). Г. А. Куманев, Война и железнодорожный транспорт СССР 146
Аппатов С. І. (Одеса). Г. Н. Цветков. СССР и США: отношения, влияющие на судьбу мира 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Пирожков С. І., Попик В. І. Підвищувати роль суспільних наук у здійсненні реформи політичної системи 149
Литвенко М. Є. Наукова конференція з проблем соціального розвитку села 151
Лещенко О. Л., Шарпатий В. Г. Обговорення актуальних проблем розвитку історичної науки 152
Франчук Є. І. (Луцьк), Кічий І. В. (Луцьк). «Круглий стіл» учених Інституту історії АН УРСР у Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки 153
Бузало В. Й. Музеї й самодіяльні клуби: досвід взаємодії 155
Гуржій О. І. Дискусія з канадським ученим 157

Курсом оновлення соціалізму

XIX Всесоюзна конференція КПРС і вдосконалення міжнаціональних відносин (Міркування учасників «круглого столу» напередодні Пленуму ЦК партії) *

Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Київська вища партійна школа, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з редакцією «Українського історичного журналу» провели 14 лютого 1989 р. засідання «круглого столу» на тему: «XIX Всесоюзна конференція КПРС і вдосконалення міжнаціональних відносин».

Засідання відкрив ректор Київської вищої партійної школи, професор І. П. Грущенко, який підкреслив, що XIX партійна конференція в умовах оновлення усіх сфер соціалістичного суспільства висунула як завдання історичної ваги настійливо утверджувати і творчо розвивати ленінські норми і принципи національної політики, рішуче очищати їх від нашарувань і деформацій. Свій внесок мають зробити в розв'язання цього завдання суспільствознавці. Дане засідання «круглого столу» переслідує саме таку мету. На його обговорення винесено проблему «Міжнаціональні відносини і національна політика КПРС».

Після вступного слова ректора Академії суспільних наук, члена-кореспондента АН СРСР Р. Г. Яновського в обговоренні проблеми взяли участь директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф. М. Рудич (д-р філософ. наук), В. Ф. Панібудьласка (зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту, д-р істор. наук, проф.), В. Ф. Шевченко (зав. кафедрою історичного досвіду КПРС Київської вищої партійної школи, д-р істор. наук, проф.), А. Г. Морар (заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії Молдавії, д-р істор. наук, проф.), Г. М. Мултих (проф. Київської вищої партійної школи), Н. В. Пода (доц. Київської вищої партійної школи, канд. істор. наук), Ю. Д. Карпов (проф. Академії суспільних наук при ЦК КПРС, д-р істор. наук), М. М. Пилинський (зав. кафедрою російської мови Київського педагогічного інституту, д-р філолог. наук, проф.), Л. П. Нагорна (зав. сектором перекладів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф.), В. О. Швед (доц. Київських вищих курсів МВС УРСР, канд. істор. наук).

Р. Г. Яновський. Про вдосконалення міжнаціональних відносин в СРСР і національна політика КПРС. Перебудова висунула на перший план в теорії і на практиці необхідність перегляду ряду стереотипів, що склалися у минулі часи у галузі національної політики КПРС і Радянської держави. Міжнаціональні відносини як активний фактор духовної сфери суспільства тісно переплітаються з розвитком економіки, справляють суттєвий вплив на політичні і соціальні процеси, демократизацію суспільного життя.

* Закінчення «круглого столу» буде надруковано в наступному номері журналу
ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 5

Загострення національних проблем у ряді регіонів країни свідчить про те, що в цій сфері допущені серйозні деформації та перегини. Адміністративно-командна система прагнула механічно прискорити злиття націй, не враховуючи національної своєрідності, національної культури, національної мови кожного народу.

Нині проблема вдосконалення міжнаціональних відносин стає органічною частиною концепції соціалізму. Вона вбирає у себе все цінне з історичного досвіду розвитку націй і національних відносин в нашій країні. Ця концепція вимагає вироблення сучасних теоретичних уявлень про розвиток націй і національних відносин. Готуються заходи, спрямовані на вдосконалення і гармонізацію міжнаціональних відносин. Обговоренню цих питань буде присвячений спеціальний Пленум ЦК КПРС. Будуть значно розширені права республік, зміцнений їх суверенітет. В умовах перебудови зростають можливості кожної нації у вирішенні назрілих питань розвитку економіки та соціальної сфери, культури і мови, у розв'язанні екологічної проблеми. При цьому партія виходить з того, що успіх національного будівництва полягає не у відокремленості, а у взаємодопомозі, співробітництві, у сполученні інтересів кожної нації і народності, кожної республіки з інтересами країни в цілому. Інтернаціональним відносинам чужі застій, догматизм і схоластика. Перебудова вимагає не лише вдосконалення політичних, правових і моральних структур. Завдання полягає передусім у тому, щоб об'єднати багатонаціональні інтереси народу з системою матеріальних і духовних цінностей соціалізму, інтернаціональних за характером і загальнолюдських за змістом.

Національний фактор відображується передусім у вдосконаленні політичної системи соціалістичного суспільства, тісному союзі суверенних націй, зміцненні міжнаціональних зв'язків, дружби між народами. Новий рівень національних відносин вимагає дальшого розвитку демократії, поглиблення міжнаціонального спілкування, створення умов для всебічного міжнаціонального спілкування, для гармонійного самовираження вільних національностей. Ставиться також завдання забезпечити гарантії національного розвитку і національної свободи, створити правові механізми, перешкоджаючі пропаганді націоналізму, шовінізму, расизму та інших форм людиноненавистництва.

У процесі радикальної економічної реформи відкривається простір для оптимального сполучення інтересів кожної нації окремо і усієї країни в цілому. Необхідно, як підкреслювалося на XIX Всесоюзній конференції КПРС, щоб трудящі добре знали, скільки кожна республіка виробляє, який її внесок у вирішення загальносоюзних програм, утвердження соціальної справедливості у рамках госпрозрахунку республіки, усіх регіонів країни. Сильний центр і сильні республіки — так ставить завдання партія.

З політичною, економічною і соціальною сферами тісно пов'язана духовна культура. Адже духовний прогрес неможливий без прогресу політичного, економічного, соціального. Він спирається на культурну самобутність націй і народностей. Кожному народу надаються рівні можливості для реалізації національно-культурних потреб — освіти, спілкування, народної творчості, створення зразків національної культури, використання засобів масової інформації, задоволення релігійних потреб, забезпечення свободи совісті. Справжня культура відбиває рівень внутрішньої духовності народу, його соціально-історичний досвід. Національне питання тісно пов'язане з кадровою політикою. Тут залишається перевірений життям принцип кадрової політики при соціалізмі: добір і висування кадрів по політичним, діловим і моральним якостям, врахування національних інтересів корінного і некорінного населення кожної республіки.

Національній політиці забезпечений успіх, якщо вона здійснюється з позицій патріотизму і інтернаціоналізму. Соціалізм оберігає на-

ціональну гордість, національну самосвідомість, мову, національні традиції. Це сприяє зміцненню його авторитету на міжнародній арені.

Усі ці методологічні настанови і практичні напрями були розвинуті XIX Всесоюзною конференцією КПРС. Сучасна національна політика партії потребує глибокої науково-теоретичної розробки. Завдання науковців полягає у тому, щоб з урахуванням сучасних проблем проаналізувати основоположні ідеї Маркса, Енгельса, Леніна з питань про нації, національні відносини, про інтернаціоналізм і патріотизм. Важливо виробити глибоке бачення суперечливого характеру розвитку націй і національних відносин, сміливо викривати негативні тенденції і знаходити шляхи їх подолання, сприяти практичному втіленню в життя соціалістичного суспільства братнього співробітництва і розвитку міжнаціональних відносин.

Ф. М. Рудич. Проблеми міжнаціональних відносин і пріоритетні напрями історико-партійних досліджень. Вивчення широкого спектру проблем міжнаціональних відносин визначається як пріоритетний напрям роботи Інституту історії партії при ЦК Компартії України. В цьому зв'язку ми вбачаємо своє завдання в тому, щоб, по-перше, проаналізувати досвід Компартії України у здійсненні виробленої XII з'їздом РКП(б) політики коренізації — важливого напрямку вдосконалення міжнаціональних відносин в нашій країні, ліквідації фактичної нерівності народів, що об'єдналися в Радянському Союзі, залучення до соціалістичного будівництва широких мас трудящих.

При цьому важливо простежити у сукупності три основні аспекти у здійсненні цієї політики: українізація, забезпечення економічних і політичних умов для розвитку культури національних меншостей України, постійна турбота про оволодіння всім населенням республіки російською мовою — засобом міжнаціонального спілкування. Це тим більш важливо, що багато питань різнопланової проблеми політики коренізації періоду соціалістичного будівництва, таких як сфера вживання української мови, функціонування культурно-освітніх установ, засобів масової інформації мовами нацменшостей та інші зберігають свою актуальність і сьогодні.

По-друге, ми вбачаємо своє завдання й в тому, щоб у нерозривному зв'язку з аналізом досвіду вдосконалення політики коренізації переосмислити проблему націонал-ухильництва в Компартії України перехідного періоду, яка має безпосередній вихід на сучасність. В зв'язку з цим вважаємо також в усіх відношеннях надзвичайно важливою роботу по додатковому вивченню процесів, що відбувались в республіці у 30—40-і та на початку 50-х років, і на яких по звинуваченню в націоналізмі було репресовано чимало відомих партійних і радянських працівників, діячів науки і культури. Вирішення цих завдань поряд з висвітленням практики патріотичного і інтернаціонального виховання має покликаний координувати створений нещодавно в Інституті сектор історії, теорії і практики національних відносин.

Звичайно, цю роботу важливо проводити на міцній теоретичній основі. Про це потрібно сказати, оскільки останнім часом все частіше роздаються голоси, які ратують за суцільний перегляд марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин, у тому числі теорії радянського народу як нової історичної спільності людей. Зрозуміло, що в цьому, як і в будь-якому іншому питанні, потрібні нові підходи, які здатні звільнити теорію від догматичних пут. Однак не можна вдаватися і в іншу крайність, ставити під сумнів ази теорії. Соціалістичний метод розв'язання національного питання довів чимало своїх переваг, він має велику притягальну силу, і не нам її руйнувати. Завдання суспільствознавців полягає у тому, щоб чітко відмежувати ленінські підходи до вирішення національних проблем від їх пізніших деформацій, щоб очистити ленінську концепцію соціалістичного феде-

ралізму від усього, що їй невластиве і з'явилося під тиском обставин. Природно, потрібно доповнити цю концепцію тим новим, що з'явилося в теоретичному осмисленні шляхів розвитку національних відносин останнім часом. Зокрема, це стосується теорії розширення самостійності республік, регіонального госпрозрахунку, державного захисту розвитку національних мов і т. н.

Дуже важливо почати, нарешті, вивчення реальних національних інтересів народів, у тому числі і ті протиріччя, в які ці інтереси об'єктивно вступають. Проаналізувати співвідношення потенціалу республіки і її внеску в єдиний народногосподарський комплекс можна буде лише тоді, коли з'являться достовірні дані про те, скільки вносить кожна республіка у союзний бюджет і скільки з нього отримує.

Звичайно, дослідження цих проблем не залежить від одного лише бажання істориків чи, скажімо, філософів. Якщо підготовка заздоровних трактатів була під силу будь-якому науковому колективу, то вивчення реальних тенденцій у національній сфері можливе лише при спільній роботі науковців різного профілю — істориків, філософів, економістів, етнографів, демографів, лінгвістів і т. п. На нашу думку, сьогодні дуже важливо розробити цільові наукові програми і створити тимчасові наукові колективи, причому обов'язково багатпрофільні.

Належить подбати і про те, щоб такі колективи були озброєні необхідним емпіричним матеріалом, насамперед статистичним, а також тим, що отриманий в процесі етносоціальних досліджень. Однак при цьому важливо мати на увазі, що перед явними фактами захоплення національним в республіці (причому на збуджено емоційному рівні) варто приділити особливу увагу пропаганді ленінської концепції інтернаціоналізму, ленінських підходів до завдань інтернаціонального виховання. Важливо вписати цю роботу в контекст підготовки до 120-річчя з дня народження В. І. Леніна.

В умовах перебудови відчувається настійна потреба по-новому подивитися на всі складові цієї проблеми. І це цілком закономірно. В СРСР, де братній союз вільних націй і народностей став не лише історичним фактом, а й об'єктивним фактором його могутності і всебічного прогресу, проблеми становлення та розвитку нашої багатонаціональної країни, здійснення національної політики партії, формування нової радянської людини — патріота та інтернаціоналіста викликають сьогодні особливий інтерес громадськості.

Цей інтерес обумовлений насамперед закономірною гордістю за дійсно унікальний в історії людської цивілізації приклад добровільного об'єднання і братнього взаємовигідного співробітництва вільних народів у вільній країні. Він обумовлений також закономірною турботою про всемірне вдосконалення на соціалістичних принципах міжнаціональних відносин в нашій країні, про створення всебічних умов подальшої інтеграції духовної культури кожного народу з інтернаціоналізмом. Він обумовлений також загальною турботою про те, щоб кожне нове покоління радянських людей з найбільшою ефективністю проходило велику політичну школу життя в багатонаціональній державі.

До позитивного громадського руху, що виник в процесі демократизації та гласності, намагаються, як відомо, примазатися демагогічні, антиперебудовні елементи. Лідери деяких неформальних угруповань прагнуть створити видимість, що вони, мовляв, є єдиними провідниками і захисниками перебудови, і що ініціатива оновлення належить їм, а не партії. Інші ж — серед них автори проекту програми «Народний рух України за перебудову» — йдуть ще далі, здійснюючи практичні кроки до створення опозиційних політичних структур, що протистоять нашій партії. Їх мета, відверто кажучи, полягає у розхитуванні існуючих в країні соціалістичних порядків, цькуванні кадрів, дестабілізації обстановки.

Особливо нетерпима безвідповідальність і авантюризм окремих, занадто спритних лідерів у такій делікатній сфері, як національні та міжнаціональні відносини. Прикриваючись демагогічними лозунгами, турботою про національну «гідність і величність», вони висувають свої «програми» і «платформи», що не мають нічого спільного з інтересами нашої єдиної союзної держави, з інтересами інтернаціональної єдності і дружби народів СРСР. Пріоритет у таких «програмах» і «платформах» надається передусім економічному, політичному й культурному суверенітету нації, національному існуванню, так званому «етнічному фундаменту нації», від якого, як нам вбачається, лише один крок до проповіді національної винятковості, націоналізму й шовінізму. Адже не підлягає сумніву, що розширення чи узурпація прав і свобод однієї нації суперечать правам і свободам громадян інших національностей. Це в свою чергу неминуче викликає відповідні заходи: конфронтацію, міжнаціональні конфлікти. Більше того, абсолютизація національного може мати також і негативні соціальні наслідки.

Звідси випливає необхідність рішучої боротьби з такими тенденціями, наступальність і відкритість нашої пропаганди, оперативніше засвоєння нових, перебудовних форм і методів роботи з масами. Кожна партійна організація, кожний трудовий колектив покликані добиватися справжньої гармонії інтересів всіх націй і народностей, поглиблювати і урізноманітнювати роботу по патріотичному та інтернаціональному вихованню населення.

Курс партії, її Центрального Комітету залишається незмінним — нам потрібні сильний центр і сильні республіки, поєднання загальносоюзних і національних інтересів на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, самостійності та відповідальності, на принципах дружби і братерства народів СРСР.

В. Ф. Панібудьласка. До проблеми розуміння вирішення національного питання в СРСР. Вдаючись до наукового визначення поняття «національне питання», слід, по-перше, розуміти його як явище історичне, тобто таке, що видозмінюється залежно від тих або інших соціально-економічних процесів.

По-друге, важливо ніколи не забувати марксистсько-ленінську настанову про пріоритет соціального над національним. Мається на увазі те, що боротьба трудящих проти експлуатації людини людиною є водночас боротьбою й проти національного гноблення. К. Маркс і Ф. Енгельс у зв'язку з цим пророчо вказували: «В тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищена і експлуатація однієї нації іншою. Разом з антагонізмом класів всередині націй впадуть і ворожі відносини націй між собою»¹. Варто також нагадати ленінське положення про те, що «при всякому справді серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»².

Саме такий соціально-класовий підхід дає ключ до правильного марксистсько-ленінського розуміння національного питання, характеру та особливостей його розв'язання, з'ясування складних процесів взаємовідносин між націями, як в умовах капіталізму, так і в процесі соціалістичного будівництва. Про це переконливо свідчить історичний досвід. У сфері національних процесів причиною загострень національних відносин завжди ставало класове протистояння, переплетення класових і національних інтересів на соціально-економічному ґрунті.

Як свідомий відхід від цих принципів, характерний для противників пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, так і несвідо-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Твори.— Т. 4.— С. 428.

² Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 130.

мий, притаманний обивательському розумінню національних проблем, нині, в умовах революційної перебудови, є, на нашу думку, істотним гальмуючим фактором у справі відродження ленінських настанов щодо проведення національної політики.

Особливе занепокоєння викликають хвацько-суб'єктивні, національно-чванливі або національно-нігілістичні трактовки національних проблем. Це насамперед стосується численних публікацій, де йдеться про нації, народ, мову, культуру і т. д. На жаль, в багатьох з них відсутній марксистсько-ленінський, класовий підхід до процесів розвитку націй. Отже, в сучасних умовах першочергового значення набуває проблема наукового дослідження закономірностей становлення і консолідації націй. Від цього залежить і вивчення актуальних проблем пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів. Набирає гостроти також проблема вивчення національних процесів, взаємовідносин між націями через призму загальнолюдських інтересів. Дослідження діалектичного співвідношення класових, національних і загальнолюдських інтересів, на нашу думку, повинно стати в центрі уваги істориків, філософів, економістів, юристів, етнографів, лінгвістів, літераторів тощо.

По-третє, національне питання, як поняття, охоплює процеси різних масштабів. Воно може розглядатися, як:

1) світове (і сьогодні такий його аспект, безперечно, залишається);

2) регіональне, тобто таке, яке стосується насамперед тих або інших багатонаціональних держав (царська Росія, Радянський Союз, Югославія і т. д.);

3) вузьке, що стосується окремої нації, народності і т. д.

Таким чином, якщо виходити з окреслених параметрів національного питання, необхідно суворо дотримуватися певної цільової настанови. В даному разі нас цікавить конкретне національне питання в нашій країні: в яких умовах воно виникло і коли, особливості й специфіка історичного досвіду його розв'язання. Тобто ми розглядаємо його регіональний аспект в рамках Радянського Союзу.

Національне питання, яке виникло в дореволюційній Росії, зумовлювалося певними конкретними соціально-економічними і політичними обставинами суспільного розвитку країни. Російські поміщики і буржуазія проводили нещадну експлуататорську політику до всіх трудящих, незалежно від національної приналежності, але найбільш жорстокого гноблення зазнавали трудящі національних окраїн. Вони були об'єктом подвійного гніту: соціального і національного. Царизм з цією метою використовував не лише економічні й політичні важелі, а й застосовував відкриту військово-експансіоністську політику, здійснював шовіністичний тиск у сфері духовного життя.

На Україні, зокрема, яка до входження до складу Росії в культурному відношенні стояла вище Великої Росії, заборонялося викладання українською мовою в школах і вживання її в публічних виступах, друкування книг і газет українською мовою, навіть саме слово «Україна» вважалося крамольним і було замінене назвою «Малоросія». В результаті такої політики в кінці минулого століття процент неписьмених на Україні був вищим, ніж у найбільш відсталих у культурному відношенні регіонах Російської імперії.

Царизм був заінтересований в розпалюванні міжнародної ворожнечі у країні. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав, що царистське прокляте минуле все зробило для взаємовідчуження російського і українського народів «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³. За висловом В. І. Леніна, царська Росія була воістину «тюрмою народів».

³ Ленін В. І. Україна // Там же.— Т. 32.— С. 334.

Отже, на нашу думку, є всі підстави віднести «національне питання» до такої категорії, яка характеризує взаємовідносини між націями лише на етапі їх становлення і розвитку в умовах капіталізму. Тобто його слід розглядати насамперед історично. Тому можна так визначити зміст цього поняття: це сукупність соціально-економічних, політичних і морально-духовних проблем, що виникають в багатонаціональних країнах та міждержавних відносинах у ході боротьби трудящих різних національностей за соціальне і національне визволення, проти експлуататорських класів панівних і «своїх» націй, за встановлення рівності на принципах пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Головним у національному питанні є питання про політичну нерівність, що знайшло обґрунтування в узагальнюючій ленінській теорії про право націй на самовизначення аж до державного відокремлення. В послідовно демократичній реалізації такого права В. І. Ленін вбачав гарант справжнього інтернаціонального об'єднання робітників і всіх трудящих різних національностей на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Історичний досвід свідчить, що саме в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату відкрився повний простір для реалізації прав народів на самовизначення. Одержавши рівні політичні права, народи колишньої царської Росії активно включилися в національно-державне будівництво. Утворення суверенних радянських республік різного типу стало правовою підвалиною для розв'язання національного питання з урахуванням соціально-економічних і регіональних особливостей, вперше в історії людства відкрило можливості для функціонування демократичної федерації нового типу.

Таким чином, ліквідація політичної нерівності між народами, утворення суверенних національних державностей і об'єднання їх в Союз Радянських Соціалістичних Республік означає, що національне питання розв'язане.

Проблеми ж міжнаціональних відносин в умовах соціалістичного будівництва принципово відмінні від процесів у цій сфері, притаманних антагоністичному суспільству. Тому наукові категорії і поняття, що відбивають суперечності та труднощі у проведенні національної політики в нових умовах, повинні чітко відрізнятися від тих, які були інструментом пізнання досоціалістичних суспільних відносин.

В. Ф. Шевченко. Деякі питання стратегії і тактики КПРС в галузі міжнаціональних відносин. В складній і багатогранній діяльності партії в галузі міжнаціональних відносин є компонент, який уявляється одним з першочергових, а саме: вироблення зваженої, реалістичної, ефективної стратегії і тактики національної політики КПРС. Вироблення стратегії передбачає, поряд з вирішенням багатьох проблем, чітке визначення першочергових цілей діяльності, політики КПРС в галузі міжнаціональних відносин. Думається, що такою першочерговою метою є зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Здійснюване на основі ленінських принципів (сильний центр і сильні республіки), воно є головною ланкою нинішньої національної політики КПРС, гарантією дальшого розвитку всіх націй і народностей нашої країни, зміцнення їх дружби і співробітництва. Доречно звернути увагу на те, що останнім часом в багатьох публікаціях, у тому числі і в навчальних посібниках, ця основна мета, найважливіше завдання далеко не завжди знаходять належне відображення.

Стратегія і тактика партії передбачає і визначення рушійних сил, здатних забезпечити здійснення виробленої політики. Одна з головних рушійних сил розвитку міжнаціональних відносин — Комуністична партія, її розвиток і діяльність як партії інтернаціоналістів. Якщо

КПРС, її місцеві і первинні організації, всі комуністи, будуть діяти як справжня інтернаціональна і патріотична сила, то це стане визначальним в ідейному, політичному і організаційному відношеннях як для розквіту націй, так і для зміцнення гаранта їх прогресу, нашої спільної великої Батьківщини — СРСР. Від партії, її дій в першу чергу залежить, наскільки ефективно багатонаціональність нашої країни буде використана як могутнє джерело розвитку і взаємного духовного збагачення народів.

Якщо ж партія, ті чи інші її організації не будуть в теорії і політиці своєчасно розв'язувати проблеми, що виникають, то ні прийняття нових законів, ніякі інші заходи, в т. ч. силового характеру (використання військ), не принесуть очікуваного результату. Наш народ і сьогодні пов'язує свої надії на гармонізацію міжнародних відносин з партією комуністів. Про це свідчить і те, що серед кандидатів в народні депутати СРСР по національно-територіальним округам 82,2% комуністів, тоді як під час попередніх виборів при досить суворій регламентації вони становили 71,4% депутатів⁴.

Не можна не відзначити, що в сучасних умовах далеко не всі партійні організації і комуністи діють у відповідності з характером нашої партії як партії інтернаціоналістів. Ми спостерігаємо великий сплеск активності і в соціальній, і в політичній, і в духовній сферах. Проте немало випадків, коли в боротьбі за перебудову намагаються діяти старими методами, які йдуть від минулих часів, від адміністративно-командної системи. Я маю на увазі, зокрема, те, що нерідко вчені, працівники нашої літератури, мистецтва свій внесок в перебудову зводять до участі в неформальних рухах, боротьби за створення нових організаційних структур, за прийняття законів, спрямованих на створення необхідних умов для розвитку націй, народностей, їх культури. Це має важливе значення для усунення порушень лєнінських принципів національної політики. Разом з тим не можна не бачити послаблення уваги до головного в розвитку культури — до створення творів літератури і мистецтва такого художнього рівня, які б на національній, наприклад, українській мові, в умовах наявності чи відсутності хороших чи поганих законів практично розвивали б конкретну мову, літературу, духовну сферу. Ми пам'ятаємо, що українська літературна мова веде свій початок від безсмертних творів Котляревського, дальший розвиток отримала в геніальних творах Тараса Шевченка. Сучасна українська мова знаходить розповсюдження, пропагується не декретами і законами, хоча вони теж важливі і потрібні, а входить в свідомість кожного трудівника перш за все кращими творами літератури і мистецтва.

Вбачається також доцільним звернути увагу на те, що розвиток і діяльність КПРС як партії інтернаціоналістів нерозривно пов'язані з використанням відповідної, вивіреної марксистсько-лєнінської методології соціального пізнання і дії. Функціонування КПРС як партії інтернаціоналістів передбачає, в крайньому разі, відтворення тієї системи відносин, яка склалася всередині партії, як відносин між однодумцями, комуністами-інтернаціоналістами. Розвиток партії, на відміну від функціонування, хоч це речі й нерозривно пов'язані між собою, передбачає виникнення нових елементів, нових компонентів. Це вимагає, звичайно, врахування реалій, які висуває життя, нарощування знань.

Візьмемо Статут КПРС, яким ми керуємося, начебто недавно ми його прийняли. В ньому ми ніде не знайдемо вказівки на те, що партія всередині країни діє як партія інтернаціоналістів. Там принципи інтернаціоналізму співвідносяться лише до ролі партії на міжнародній арені.

⁴ Сов. Россия.— 1989.— 2 февр.

Або інше питання. Без сумніву, що в нинішніх умовах у вирішенні всіх проблем велику роль повинні відігравати місцеві, в т. ч. республіканські партійні організації. В Статуті партії, в переліку функцій цих організацій, практично така функція, як зміцнення дружби народів, вирішення складних міжнародних проблем просто не згадується. Але все-таки життя вимагає більш чіткого і точного визначення функцій в міжнародній сфері тих, хто повинен перш за все нести відповідальність за реалізацію національної політики партії. Звичайно, все це невіддільне від вирішення великих наукових проблем, проведення відповідних досліджень.

Готуючись до цього «столу», я намагався подивитися, що опубліковано в нашій республіці у 1988 р. по проблемі «КПРС — партія інтернаціоналістів». Знайшов лише 2 публікації — це монографія доцента нашої кафедри Поди Н. В., де є відповідний розділ, і її спільна з професором Мултихом Г. М. стаття в журналі «Під прапором ленінізму». Ця проблема випала із поля зору і засобів масової інформації. В республіканській, та і в центральній пресі, практично публікацій на цю тему не з'являється.

Немало «білих плям» в дослідженні історичного досвіду КПРС по реалізації ленінської національної політики. Практично ніхто ще не дослідив, наприклад, значення ленінського плану ГОЕЛРО, в процесі здійснення якого були створені першооснови для ліквідації фактичної нерівності націй, для вирішення національного питання в нашій країні.

А. Г. Морар. Актуальні питання національних відносин в умовах перебудови: проблеми і судження. За роки Радянської влади в нашій країні досягнуто помітних успіхів, вирішено чимало складних проблем розвитку соціалістичних націй. Однак нині це питання знову опинилося в центрі уваги КПРС. Для розуміння складності національних процесів, що відбуваються в країні, та вироблення конкретних рішень щодо дальшого втілення у життя ленінської національної політики, необхідно проаналізувати причини політичного загострення національних відносин в СРСР.

Для цього важливо передусім звернутися до історії утворення багатонаціональної держави, до витоків політики самодержавства, з якою вели постійну боротьбу В. І. Ленін, його однодумці. Адже всім відомо, що територіальне розмежування націй і народностей в нашій країні досі залишається таким, яким воно було в дожовтневий період. В умовах царату процес розмежування відбувався не на основі принципу самовизначення націй, історичної, національної залежності, а під диктатом царських сатрапів, а згодом — під тиском культу особи Сталіна. Отже, якщо нині в СРСР виникають національні суперечки між республіками, важливо враховувати природу їх виникнення, шукати шляхи й форми їх вирішення.

Варто підкреслити, що в умовах царату був порушений міжнародний правовий статус малих держав і державних утворень (Молдавія, Польща, Вірменія, Азербайджан та ін.). Про це також свідчить і політика колонізації Бессарабії німецькими, болгарськими та гагаузькими колоністами. Саме цей колоніальний акт створив у Молдавській РСР сучасну болгарсько-гагаузьку проблему, яка стосується інтересів УРСР і МРСР. Отже цю проблему не можна замовчувати, настав час шукати шляхи її розв'язання.

Наступне питання — повна реалізація на практиці положень ленінської національної політики. Наприклад, у рішеннях X з'їзду РКП(б) передбачалися заходи, спрямовані на розвиток мов всіх націй і народностей нашої країни.

Однак, на жаль, ці заходи були істотно деформовані під час культу особи. Адже сталінізм — це не лише відхід від теорії і практи-

ки соціалізму. Сталінізм — це ще й національна нетерпимість, деформація національної політики партії, національних відносин в цілому. Довгий час в теорії націй та національних відносин, в національній політиці партії панували принципи догматизму, панував страх, виникали безрезультатні суперечки щодо визначення поняття нації, про «злиття» націй, замовчування багатьох інших теоретичних проблем. Все це призвело до застою думки відносно розвитку міжнаціональних відносин. Протягом десяти років наша партія не ставила відверто на обговорення на з'їздах, пленумах ЦК питання міжнаціональних відносин.

Нині, відзначаючи успіхи в розвитку радянської багатонаціональної країни, важливо підкреслити, що у нас існує ціла серія проблем міжнаціональних відносин, які потрібно вирішувати на рівні вищих партійних і державних органів. Досі ми говорили про «вирішеність» національного питання. Но ми говорили «взагалі», апріорно, без врахування практики, ідеалізували його сутність, зміст, особливо в період застою. В умовах перебудови належить переглянути існуючі зв'язки між націями, республіками на основі нового мислення. Тут важливо враховувати не лише напрями «злиття» і «асиміляції» як процесу, а й мати на увазі особливості розвитку, консолідації кожної нації та народності.

До останнього часу в наукових працях національні відносини розглядалися як одна з характерних рис, особливостей всієї системи суспільних відносин, хоча насправді національне присутнє в усіх сферах суспільних відносин, його роль більш вагома, ніж ми вважали. В зв'язку з цим я повністю підтримую думку М. С. Горбачова про те, що партія повинна «діяти по лєнінському: максимально розвивати потенціал кожної нації, кожного з радянських народів»⁵.

Важливим питанням марксистсько-лєнінської теорії нації є актуальна проблема міграції населення між союзними республіками. У нас досі майже нічого не зроблено для того, щоб заохочувати механічну міграцію населення. Звичайно, не в усіх регіонах країни можна обґрунтувати економічно й етнічно її необхідність. Наприклад, міграційний обіг міського населення Молдавії дуже великий. На 1000 чол. міського населення припадає 127 «мігрантів», а на виробництві цей показник зростає до 200 чол.⁶. Такий рівень міграції призводить до відчутних економічних втрат, хоча деякі науковці намагаються виправдати такі міграційні процеси. З їх позицією важко погодитися. Адже, якщо людина влаштовується на роботу самостійно в межах республіки, міста, району, то вона витрачає на це в середньому 20 днів. В іншому регіоні така людина в пошуках роботи витрачає значно більше часу. До того ж такий процес призводить до розпорошення якісного складу нації.

Ці проблеми важливо теоретично та практично розробити. Наприклад, заслуговує на увагу таке явище: для російськомовного населення, що проживає за межами РРФСР, не існує ефекту «мігранта», оскільки скрізь розвивається російська культура, російською мовою здійснюється діловодство, теле- і радіопередачі, видаються газети, працюють середні та вищі навчальні заклади. Все це добре. Але прикро те, що часто не враховуються традиції, навички, соціальні, культурні та побутові реалії інших націй. Це інколи призводить до конфліктів націоналістичного та шовіністичного характеру. Важливо враховувати ці процеси і управляти ними.

Актуальним питанням сучасної теорії нації та національних відносин є проблема асиміляції населення в межах республіки. На жаль,

⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 36.

⁶ Загородня Е. М., Зеленчук В. С. Население молдавской ССР.— Кишинев, 1987.— С. 89.

це питання не висвітлюється в партійних документах. Між тим В. І. Ленін порушував це питання, визнавав факти, процеси асиміляції, тобто втрати своєї національної ідентичності. Це закономірний процес. Його потрібно вивчати, а не замовчувати. Чим, наприклад, можна пояснити той факт, що за переписом 1926 р. в СРСР нараховувалося 194 нації, народностей та етнічних груп, а в 1979 р.— лише 130. В застійний період помітно втратила свої позиції статистика національних відносин. З цього питання за останній час майже нічого не опубліковано. І нині наша статистика відстає від вимог перебудови в галузі національних відносин. Досі не опубліковані, а можливо зовсім відсутні дані про національний склад робітничого класу країни в цілому, про національно-культурний розвиток СРСР, як і про рівень середньорічних темпів зростання продуктивності праці по окремим союзним республікам.

Викликає занепокоєння й інша проблема в галузі національних відносин. Мається на увазі так звана «теорія національного нігілізму, космополітизму і неоглобалізму», яку обстоюють деякі науковці-суспільствознавці, зокрема В. Тишков в статті «Народи і держава»⁷.

В цій публікації робиться спроба навіть відмовитися від поняття «нація» в його етнічному розумінні і визначити націю як «сукупність громадян однієї країни». Це неприйнятна, надумана теза, оскільки вона спрямована проти ленінської теорії націй і національних рухів. Замість того, щоб розглянути можливості кожної етнічної групи, кожної народності піднятися до рівня рівноправних соціалістичних націй, В. Тишков намагається ігнорувати сутність понятійного апарату ленінської національної політики. Така позиція — неповага до понад 130 націй, народностей та етнічних груп СРСР. Не можна також погодитися з «теоретичними пропозиціями», припущеннями Г. Гусейнова, який в своїй статті «Ідеологія спільного дому»⁸ пропонує відмовитися усім нам від свого роду, своєї «малої батьківщини», від своєї національної належності і стати космополітом. Така концепція неприйнятна, оскільки вона руйнує всі взаємовідносини, що склалися усередині кожної нації, а також зв'язки між націями.

Отже, як свідчить практика, для розв'язання існуючих проблем міжнаціональних відносин в СРСР важливо вивчати і враховувати причини їх виникнення. Це в свою чергу дасть можливість розробити відповідні заходи по державній лінії, в партійній роботі. При цьому, звичайно, потрібно враховувати інтереси республік і інтереси центру.

Г. М. Мултих. Деякі питання розвитку партії і національна політика КПРС. У контексті проблеми, що обговорюється на «круглому столі», хотілося б продовжити розмову про партію як про політичний авангард усіх націй і народностей нашої країни.

Курс КПРС на утвердження і творчий розвиток ленінських норм і принципів національної політики, на рішуче очищення від штучних нашарувань і деформацій, значні заходи, спрямовані на вдосконалення і гармонізацію міжнаціональних відносин висувують нові, більш високі вимоги до партії. Щоб бути на рівні нових завдань, партія має вдосконалювати своє внутрішнє життя, поглиблювати свою інтернаціоналістську природу. В зв'язку з цим вважаю за потрібне висловити деякі міркування з окремих питань партійного будівництва.

Нині важливо наголосити на необхідності більш повного відображення у складі КПРС національної структури суспільства. Характерною рисою КПРС як партії інтернаціоналістів-ленінців є те, що вона за своїм складом є живим втіленням великого братерства народів, об'єднує у своїх лавах передових представників робітничого класу, селянства і інтелігенції всіх націй і народностей СРСР.

⁷ Коммунист.— 1989.— № 1.— С. 49—59.

⁸ Век XX и мир.— 1989.— № 1.— С. 21—24.

Визначальними умовами прийому у члени партії були й залишаються політичні, ділові та моральні якості людини. Однак для підвищення авторитету і впливу партії на маси усіх націй і народностей важливе значення має уважне ставлення партійних організацій до національного складу партії. У дусі ленінської національної політики необхідно послідовно здійснювати курс на те, щоб склад партії найбільш повно відбивав національну структуру суспільства.

Однак дані партійної статистики свідчать про те, що питома вага комуністів ряду національностей у складі партії у 1,5—2 рази нижче питомої ваги цих національностей у складі населення СРСР. Так, наприклад, кількість молдаван у складі населення СРСР становить 1,1%, а молдаван — комуністів у КПРС — лише 0,6%; киргизів відповідно 0,7 і 0,4%; таджиків — 11 і 0,5%; туркменів — 0,8 і 0,4%; литовців — 1,1 і 0,8%; латишів — 0,5 і 0,4%; естонців 0,4 і 0,3%⁹.

Заслуговує на увагу і питання про більш повне відображення національного складу населення республік, областей і т. д. у складі їх партійних організацій. Так, наприклад, питома вага українців у складі населення УРСР дорівнює 73,6%, а комуністів-українців у складі Компартії України — 66,8%¹⁰. Навряд чи можна визнати таку ситуацію нормальною. Звичайно, не може бути суто арифметичного підходу до вирішення питання про національний склад партійних організацій. Але він має більш повно відбивати національний склад усіх регіонів країни. Останнім часом набуває особливої актуальності питання про підвищення ролі і відповідальності компартій союзних республік, обласних і окружних організацій автономних утворень у вирішенні національних проблем, у гармонізації міжнаціональних відносин.

Виникнення національних радянських республік поклало початок новому етапу в партійному будівництві — утворенню комуністичних партій цих республік. Враховуючи прагнення комуністів республіканських компартій залишитися організаціями єдиної РКП(б), VIII з'їзд партії у березні 1919 р. визначив принципи партійного будівництва в нових умовах: компартії Радянських республік є організаціями РКП(б), користуються правами її обласних організацій, керуються її Програмою і Статутом, безумовно і обов'язково підкоряються загальнопартійним рішенням. Ці принципи залишаються непорушними. Вони втілені у 41-му параграфі нині діючого Статуту КПРС. Однак, якщо Компартії союзних республік і партійні організації автономних утворень за своїми правами не відрізняються від усіх інших організацій партії, то за обов'язками, відповідальністю, компетенцією, масштабами діяльності навіть порівняно невелика за кількістю своїх членів компартія республіки суттєво відрізняється від звичайних крайових і обласних організацій. На жаль, ця обставина ніяк не відображена у Статуті КПРС.

Щоб підвищити відповідальність компартій союзних республік, обласних і окружних організацій автономних республік, областей та округів у вирішенні питань міжнаціональних відносин, забезпечити їх подальшу гармонізацію, доцільно ввести до Статуту такі зміни: виділити самостійний розділ «Республіканські обласні та окружні організації автономних утворень». Залишити в ньому положення нинішнього 41-го параграфу і в розгорнутому вигляді сформулювати не тільки загальні для всіх, але й специфічні обов'язки цих організацій, які, безсумнівно, збільшаться у зв'язку з рішеннями Пленуму ЦК КПРС, присвяченого питанням міжнаціональних відносин.

⁹ Підрах. автором за зб. Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения в 1979 г. — М., 1980. — С. 23—24; Данные о национальном составе КПСС // Парт. строительство. — 1987. — № 21. — С. 12.

¹⁰ УРСР у цифрах. Короткий статистичний довідник. — К., 1980. — С. 10; Испытанный отряд КПСС. — Киев, 1986. — С. 21.

Наступне питання — необхідність єдиного партійного центру РРФСР. Відсутність у складі КПРС республіканської організації РРФСР ніяк не можна виправдати. Така «дискримінація» Радянської Росії негативно позначається на рівні партійного керівництва республікою. Однак існує й інший бік питання, тобто той факт, що партійними організаціями Росії керує безпосередньо ЦК КПРС. Це об'єктивно ставить її в особливе положення у братній сім'ї суверенних республік СРСР.

Відомо, що в зв'язку з утворенням СРСР і перетворенням РКП(б) у Всесоюзну Комуністичну партію більшовиків, на XIV з'їзді партії постало питання про Компартію Радянської Росії. Було вирішено не створювати таку республіканську партію, а покласти керівництво партійними організаціями республіки на ЦК ВКП(б). В той час, можливо, виникли побоювання, як би така партійна організація не протиставила себе загальному партійному керівництву. У світлі тих документів, фактів, з якими ми обізнані сьогодні, стає все більш очевидним, що створення Компартії Радянської Росії могло стати перешкодою груповій боротьбі за владу, що розгорнулася після смерті В. І. Леніна.

У процесі подолання шкідливих наслідків культу особи Сталіна було зроблено спробу виправити названу несправедливість — утворили Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Це було відповідним чином закріплено в Статуті, прийнятому XXII з'їздом КПРС, однак невдовзі скасовано XXIII з'їздом партії. Отже, відсутність єдиного партійного центру в РРФСР негативно позначається на керівництві республікою. Центральному Комітету КПРС важко поєднувати керівництво всією партією з керівництвом партійними організаціями такої великої республіки. З метою конкретизації партійного керівництва республікою, максимального наближення його до життя і діяльності крайових, обласних і окружних партійних організацій доцільно на наступному Пленумі ЦК КПРС розглянути питання про створення Компартії Радянської Росії чи Бюро ЦК КПРС по РРФСР.

Важлива проблема сьогодення — наближення загальнопартійних періодичних видань до населення республіки. Не можна визнати нормальним той факт, що частина населення, яка не володіє російською мовою, позбавлена можливості читати загальнопартійну та загальносоюзну пресу і змушена задовольнятися лише місцевими друкованими органами, які за своїм рівнем, інформаційною насиченістю поступаються центральним виданням. До того ж останнім часом з'ясувалося, що місцева преса не позбавлена часом тенденційної інформації, перекручень і деформацій. Щоб виправити таке становище, на нашу думку, доцільно винести на розгляд ЦК КПРС питання про видання хоча б мовами корінних національностей союзних республік газет «Правда», «Известия», а також журналу «Коммунист». Це обумовлюється й тим, що питома вага населення, яке володіє російською мовою, за даними перепису 1979 р., дорівнює: в Узбецькій РСР — 49,3%, Туркменській — 25,4%, Азербайджанській — 29,5%, Грузинській — 26,7%, Естонській РСР — 24,2%¹¹ і т. п.

На закінчення висловлю деякі міркування щодо виправлення тексту Гімну Радянського Союзу. На XIX Всесоюзній конференції КПРС у резолюції «Про міжнаціональні відносини» підкреслювалося, що завданням історичної важливості є очищення ленінських норм і принципів національної політики від штучних нашарувань і деформацій, що мали місце в минулому. Звичайно, вони не могли не позначитися й на Гімні Радянського Союзу, що ухвалив січневий (1944 р.) Пленум ЦК ВКП(б). У травні 1977 р. Пленум ЦК КПРС розглянув

¹¹ Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения в 1979 г. — М., 1980. — С. 23—24.

питання про редакцію Гімну. З його тексту було вилучено те, що уславлювало особу Сталіна, однак, незважаючи на це, сталінський дух автономізації у Гімні залишився. Отже при розгляді комплексу питань про зміни в Конституції СРСР важливо врахувати й необхідність виправлення тексту Гімну.

Н. В. П о д а. Підготовка партійних кадрів і проблеми міжнаціональних відносин. Центральною ланкою гармонізації національних відносин є партійні комітети і їх кадри. Від них багато в чому залежить, як перетворюватиметься в життя відроджувана партією ленінська національна політика у рамках єдиного Союзу РСР, як працюватиме механізм, що на ділі гарантуватиме права і інтереси кожної національності, яка входить в братерський союз. Партійні кадри всіх рівней мають володіти політичним мистецтвом управління цією делікатною сферою суспільного життя: бачити у всьому обсязі ситуацію, що склалася в своєму регіоні в галузі міжнаціональних відносин, її болючі точки, не уникати гострих і важких для вирішення проблем, знати причини їх виникнення, не дозувати штучно правду; рахуватися з громадською думкою, уміти слухати і чути представників будь-якої національності; бути готовими обговорювати будь-які питання на різних рівнях, дискутувати, зберігаючи високу культуру міжнаціонального спілкування; швидко знаходити шляхи раціонального вирішення назрілих проблем.

Питання це не просте, його розв'язання залежить від багатьох факторів, вимагає від партійних кадрів нового політичного мислення. Відповідно зростають вимоги і до партійних навчальних закладів, які готують для партії її кадри. У зв'язку з цим хотілося б поділитися деякими судженнями і пропозиціями.

Досвід показує, що виникнення атмосфери дискомфорту в національних відносинах, ряду міжнаціональних колізій пов'язано або з відступами від ленінської теорії і політики національних відносин, або з відставанням теоретичної думки від реальних подій. Партійні кадри необхідно озброїти ленінською методологією, знанням ленінських поглядів і підходів до аналізу національних проблем. Нове мислення вимагає від партійних кадрів, з одного боку, знати суть ленінської спадщини, в чому допущено відхід від ленінських принципів національної політики, до яких наслідків це призвело у практиці міжнаціональних відносин; з іншого боку — не бути догматиками, не переносити механічно ленінські ідеї в сьогоdnішній день, а діалектично застосовувати їх із врахуванням нових історичних умов. Такий підхід допоміг би партійним кадрам методологічно забезпечити науковість в управлінні інтернаціональними і національними процесами.

Партійні кадри мають бути озброєні термінологічним арсеналом аналізу міжнаціональних відносин, який базувався б на висновках науки, набутому досвіді і соціологічних дослідженнях.

На жаль, більш-менш солідного термінологічного словника міжнаціональних відносин партійні кадри в своєму розпорядженні не мають. Хоча загальновідомо, що те чи інше вживання понять і термінів в партійній роботі має велике теоретико-методологічне і практичне значення, а іноді може набувати і контрпропагандистського значення. Іноді з вуст партійних працівників як однопорядкові звучать поняття: «інтернаціоналізація» і «зближення»; «зближення» і «злиття»; «консолідація» і «асиміляція»; «інтернаціональний», «інтернаціоналістський», «інтернаціоналістичний»; «загальнорадянська» і «загальнонаціональна» гордість; розмежовуються поняття «пролетарський» і «соціалістичний» інтернаціоналізм; спрощено чи взагалі неправильно трактується поняття «повна єдність нації» і т. д. Неточності, неодно-

¹² Назв. праця.— К., 1986.— С. 21.

значне вживання термінів проникають навіть в солідні видання. Так, у випущеному Політвидавом України до XXVII з'їзду Компартії України збірнику «Випробуваний загін КПРС» записано: «Компартія України об'єднує в своєму складі представників більше 100 національностей і народностей, які проживають в СРСР»¹² (термін «нація» підмінено терміном «національність»).

Викликає занепокоєння те, що неоднозначний підхід до понять, які мають місце, не є простим непорозумінням теоретичного порядку, а зачіпає іноді національні почуття людей, їх гідність. Наприклад, коли піклування про розвиток національних мов, культури, історії, традицій того чи іншого народу трактується як «націоналізм»; прояви громадської активності, альтернативної точки зору, незгоди з офіційною думкою партійного комітету як «екстремізм»; представники окремих національностей, друге — третє покоління яких живе на даній території, називаються «некорінним населенням» і т. д.

Очевидно, АСН при ЦК КПРС, яка є науковим і організаційним центром підготовки партійних кадрів, має вжити термінових заходів для підготовки такого словника міжнаціональних відносин, який би забезпечував потреби сучасного їх розвитку. В ньому бажано виділити групи термінів, пов'язані із закономірностями національних відносин, і термінів, що відображають етнічний склад населення в розвитку.

Нове політичне мислення вимагає від партійних кадрів знання історичного досвіду КПРС у вирішенні національного питання в СРСР, уміння аналізувати практичну політику в національному питанні за роки Радянської влади, як її позитивні сторони, так і негативний досвід. Підхід до цього питання, розуміння його з боку партійних кадрів далеко не однозначні. Деякі з них взагалі не приймають постановку питання про помилки минулого, вважають це «підривом соціалістичних ідеалів» і т. п. Але, як свідчить досвід, про історичне минуле у всіх його проявах необхідно говорити не для того, щоб посмакувати прорахунки і помилки, а щоб виявити причини проблем, що накопилися, з'ясувати історичні, політичні, економічні, соціальні, духовні та інші корені больових явищ у сфері міжнаціональних відносин, виявлених революційною перебудовою суспільства; щоб, виносячи уроки з минулого, знати, від якої спадщини нам відмовитися, як підняти на якісно новий рівень всю роботу по інтернаціональному єднанню народів країни.

Для того, щоб партійні кадри на місцях могли приймати своєчасні сміливі, відповідальні і зважені рішення, потрібен оптимальний масив інформації і зверху і знизу. Зверху — це знання точних і різнобічних відомостей про кількість проживаючих в країні і даному регіоні націй, народностей, національних і етнічних груп; національний склад республіканських партійних організацій, партійних апаратів, Рад народних депутатів різних рівнів, інших громадських організацій; про національний дохід республіки, скільки з нього вона витрачає на власні потреби, скільки отримує із союзного бюджету, яка її доля в національному доході країни; порівняльний аналіз соціального становища представників різних націй і народностей не тільки на рівні країни чи окремої республіки, а й на рівні регіонів, областей, міст, районів, багатонаціональних за своїм складом. Знизу — це знання тих процесів, які відбуваються в трудових колективах, навчальних закладах, за місцем проживання, знання, яке можна отримати шляхом анкетування, опитів, аналізу питань, що задаються, листів. Таким чином, від партійних кадрів багато в чому залежить своєчасне виявлення зон міжнаціональної напруженості.

У зв'язку з ростом багатонаціонального складу республік особливої значимості набуває належне представництво всіх національностей

¹² Назв. праця.— К., 1986.— С. 21.

в партійних і радянських органах при обов'язковому врахуванні ділових і ідейно-моральних якостей кожного. В практиці партійних комітетів це здійснюється далеко не завжди. Покращенню справ сприяло б виключення в листках по обліку кадрів п'ятої графи. Всі члени партії — перш за все комуністи. В перші роки Радянської влади, за життя В. І. Леніна, вказаної графи в кадровій документації не було. В сучасних умовах перебільшення п'ятої графи веде до того, що багато талановитих організаторів цілого ряду національностей недостатньо залучаються до керівної роботи.

Невід'ємною ознакою високої культури (і загальнолюдської і культури міжнаціонального спілкування) для партійного керівника будь-якого рангу має стати володіння як мінімум двома мовами — російською, як мовою міжнаціонального спілкування, і українською — мовою народу, який дав назву нашій республіці. Дуже важливо, щоб кадри розуміли, що повернення і зміцнення прав національних мов, їх всебічного використання — це необхідність, поставлена самим життям. Її основа — етичні принципи висококультурного суспільства, а не примусові заходи.

Для швидкого оволодіння кадрами мовою корінної національності необхідне створення курсів по вивченню української мови, видання українсько-російських і російсько-українських словників, розмовників, яких поки-що недостатньо. Знання мов повинно враховуватися при доборі і висуванні людей на керівну роботу. Більше того, виконуючи рішення XIX Всесоюдної партійної конференції, кадри повинні всіляко «заохочувати вивчення мови народу, ім'ям якого названа республіка, громадянами інших національностей, які проживають на її території»¹³.

Сьогодні, коли ці питання знаходяться в центрі уваги громадськості нашої багатонаціональної республіки, партійні кадри повинні показати приклад особливої обережності, делікатності, демократичності, гласності в обговоренні і реалізації поставлених питань. Реалізуючи ці вимоги, партійні кадри багато в чому сприятимуть відновленню авторитету партії як організації соціалістичного інтернаціоналізму, як керівної і спрямовуючої сили інтернаціонального єднання нашого спільного дому.

Ю. Д. Карпов. **Плюралізм міжнаціональних відносин при соціалізмі і його інтернаціоналістські основи.** Тією мірою, якою відбувається оновлення соціалізму, тією ж мірою оновлюється при соціалізмі і життя націй. Могутнього імпульсу цьому процесові надала перебудова всіх сфер суспільного життя, розпочата з ініціативи партії і підтримувана трудящими, реалізація рішень XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюдної партійної конференції. Перебудова є справою всього народу, її успіхи або невдачі визначають долю націй, кожної людини.

З'ясувати характер міжнаціональних відносин в умовах перебудови — це вимога, яка впливає з висловленої на XIX Всесоюзній конференції КПРС тези про те, що «сучасна національна політика потребує глибокої науково-теоретичної розробки». Така розробка передбачає плюралістичний підхід до розуміння життя націй при соціалізмі в поєднанні з інтернаціоналістською основою, що на ній формується національна політика. Плюралізм у міжнаціональних відносинах, їх різноманітність, відбиває той факт, що, за словами В. І. Леніна, національне питання — явище світове, що у світі налічується близько 2 тис. націй, народностей, національних і етнічних груп, що більшість держав світу є багатонаціональними або багатоплеменними. Близько 250 народів живуть у соціалістичному світі, де міжнаціональні відносини не втрачають своєї складності, а, навпаки, набувають нових рис.

¹³ Матеріали XIX Всесоюдної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1988. — С. 136.

У Радянському Союзі, за даними перепису 1926 р., налічувалося 168 націй і народностей. Наступні (1939 р. і 1979 р.) переписи коригували ці дані. Перепис 1989 р. внесе ясність у національну картину нашої країни, але не змінить того факту, що в ній проживають понад 100 націй, народностей та етнічних груп. У перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли повною мірою здійснювалася ленінська національна програма, коли нації і народності урівнювалися в правах і робилися перші кроки у розвитку матеріального й духовного потенціалу кожної нації, загострено працювала теоретична думка, активно відшукувалися відповіді на конкретні питання, що висувалися практикою.

Наведу приклад. У бібліотеці Академії суспільних наук при ЦК КПРС я ознайомився з брошурою відомого українського діяча, комуніста-ленінця В. П. Затонського «Національна проблема на Україні» («Украинский рабочий», 1926). В ній викладається зміст його виступу на липневому (1926 р.) Пленумі ЦК ЛКСМУ. Брошура цікава тим, що поряд з питаннями практичної політики в міжнаціональних відносинах автор порушує і теоретичні питання: що таке «нація», що таке «українська нація», про російську буржуазію й національне питання, про особливості розвитку української нації як нації, що, за його словами, «запізнилася» в історичному розвитку, про особливості розвитку капіталу на Україні й т. д.

В брошурі розглядаються також і кадрові, і мовні питання. Наприклад, наводяться такі дані про склад українського уряду: українців — 36,3%, росіян — 31,8%, євреїв — 15,1%. При цьому українською мовою володіли 23,9%. Такий конкретний аналіз конкретної дійсності сприяв теоретичному з'ясуванню суті проблем з національного питання, їх практичному розв'язанню.

Однак, на жаль, нам доводиться розраховуватися за те, що з нашого ідейно-теоретичного багажу ми багато-чого розгубили з ленінської спадщини і тієї практики розв'язання національного питання, яка складалася в початковий період існування Радянської влади. Безпечність проявилася і в теоретичному узагальненні нових явищ у сфері національних відносин. Багато теоретичних положень, будучи самі по собі правильними, абсолютизувалися, перетворювалися в догму. Непомірно роздувалася теза про те, що «національне питання в нашій країні розв'язане повністю і остаточно». Не було глибокого проникнення в суть таких понять, як «дружба народів», «єдина сім'я братніх народів», «розквіт і зближення націй», «умови їх злиття». Неодмінні посилання на Леніна нерідко заслоняли вимогу розглядати національне питання в його конкретно-історичній зумовленості, в контексті того етапу розвитку суспільства, на якому воно знаходилося.

Такий підхід до національного питання, як до розв'язаного «повністю й остаточно», почав складатися в 30-ті роки в атмосфері культу особи й того дивовижного насильства над істиною, яке забезпечувало цей культ. Наведу ще одне джерело. У 1936 р. вийшла книга «Итоги разрешения национального вопроса в СССР» (изд. «Власть Советам» при Президиуме ВЦИК, М., 1936).

Звертає на себе увагу формулювання назви цієї публікації. Національне питання, мовляв, розв'язане, а тепер лише підбиваються підсумки. Власне кажучи, про яке значення і смисл національного питання могла тоді бути мова, якщо, як пишуть автори збірника, за підсумками першої п'ятирічки, що підбивалися на січевому (1933 р.) Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), Сталін назвав СРСР країною найпередовішої техніки, найбільшого і найпередовішого землеробства, країною, яка розвиває найшвидшими темпами свою культуру, завершує будівництво фундаменту соціалізму й швидко наближається до створення безкласового суспільства.

Що ж до національного питання, то у книзі вказувалося про його підпорядковане місце в загальній боротьбі пролетаріату й про те, що Сталін закликав не перебільшувати його значення. Принагідно автори звинувачують у національному ухильництві таких діячів, як М. О. Скрипник та Х. Г. Раковський. Зокрема, вони наводять цитату, яка, на їхній погляд, свідчить про помилки Раковського, з написаної ним брошури «Союз Советских Социалистических Республик»: «З Жовтневою революцією не розв'язалося національне питання, а тільки почалося його розв'язання». Ще більшу «крамолу» вони розгледіли у такому висловлюванні Х. Г. Раковського: «Жовтнева революція створювала умови, які давали можливість викоренити після надзвичайно тривалого процесу, який буде тягнутися, можливо, не десятком, а сотню років, ті національні особливості, які створювалися протягом людської історії».

Нині це висловлювання свідчить про глибину розуму, проникливість і наукову добросовісність цього більшовика-ленінця. А ось як на нього відреагували тодішні «культисти»: «Отже, через шість років після Жовтневої революції Раковський вважав, що у нас є тільки початок розв'язання національного питання, що це розв'язання тягнутиметься не десятки, а сотні років. Це — повне заперечення всіх тих величезних змін, які внесла диктатура пролетаріату у відносини між національностями. Яке це далеке від оцінки значення і результатів Жовтневого перевороту, зробленої Сталіним!».

Нині, коли ми згідно з вимогами XIX партійної конференції розробляємо теорію національного питання, ніяк не можна відходити від вимог історичного підходу, від аналізу й висвітлення тих нашарувань теорії й практики, які призвели до негативних результатів. Це важливо тому, що різноманітність міжнаціональних відносин позначається і на плюралізмі думок. Виступаючи на зустрічі в ЦК КПРС з діячами науки й культури 6 січня 1985 р., М. С. Горбачов підкреслив, що плюралізм думок зовсім не означає нав'язування однієї точки зору, що, швидше за все, це — синтез різних думок, на основі яких ми наближаємося до істини.

У сфері міжнаціональних відносин останнім часом ми справді зіштовхнулися з плюралізмом не лише думок, а й дій, до того ж таких, які оцінюються не інакше, як із знаком мінус. Думки і дії навколо Карабаху так само, як і деякі явища в Прибалтиці, ніяк не вписуються у той плюралізм, що вважається пошуком істини. А це свідчить про те, що реальні процеси міжнаціональних відносин не адекватно відбиваються в суспільній свідомості, а відповідно й переходять на реальний ґрунт. Тому дуже важливо мати орієнтир, вироблений практикою міжнаціональних відносин при класовому підході до явищ суспільного життя, а саме — соціалістичний інтернаціоналізм.

На закінчення хотілося б виділити три моменти, які характеризують діалектику плюралізму міжнаціональних відносин та інтернаціоналізму. По-перше, необхідність обов'язкового врахування національних особливостей та об'єктивних потреб розвитку націй, їх економіки, мови й культури. По-друге, необхідність поєднання національних інтересів з інтернаціональними цілями й завданнями соціалістичного суспільства як єдиного цілого. Це поєднання має здійснюватися на основі об'єктивних законів соціалізму, в рамках основного закону (конституції). По-третє, необхідність розробки чітких ідеологічних орієнтирів на основі соціалістичного інтернаціоналізму й патріотизму, що виключають шовінізм та націоналізм. Завдання полягає в тому, щоб розвивати все те позитивне, що з'являється в ході перебудови, з метою гармонізації міжнаціональних відносин. Тільки діалектика плюралізму й інтернаціоналізму міжнаціональних відносин може сприяти розкриттю усіх потенційних можливостей, закладених у кожній з націй, для поступу їх по шляху прогресу.

М. М. Пилинський. До питання про статус «державної мови». Що являє собою питання про статус «державної мови» з погляду марксистсько-ленінської теорії? В наш час воно хвилює різні верстви населення України, стало питанням престижу рідної мови і мовної політики, а це вже галузь соціолінгвістики. Не претендуючи на його остаточне розв'язання (та це й неможливо, бо воно — один з аспектів національного питання, яке існуватиме, поки є нації, хоч і змінюватиметься разом з розвитком соціально-історичних умов), спробуємо запропоноване питання конкретизувати насамперед щодо поточного історичного періоду — перебудови і поділити, так би мовити, на основні складові частини.

Отже, перше підпитання. Що таке «державна мова» з погляду марксизму? В. І. Ленін у своїх працях дав вичерпну відповідь на нього. Коротко, хоч, звичайно, і спрощено її можна викласти у такий спосіб. Будь-яка держава (соціалістична теж) є знаряддям примусу. Тим самим, усе «державне» є водночас і «примусовим», обов'язковим.

Оголошувати будь-яку мову державною — означає заходити у суперечність з кінцевою метою, побудовою комуністичного суспільства, що передбачає поступове відмирання держави. А сьогодні і найближчим часом це суперечитиме нашому прагненню до максимальної демократизації життя в країні.

Друге підпитання конкретне і, мабуть, таки юридичного характеру. Чи слід вносити до Конституції УРСР статтю, яка проголошувала б українську мову державною? Воно широко обговорюється на сторінках газет і журналів. Внесення відповідних змін в Основний Закон УРСР має багато прихильників. Вони посилаються на відповідні статті, існуючі в конституціях деяких інших радянських республік. Враховуючи згадані вище положення В. І. Леніна, дехто (наприклад, П. Загребельний в «Літературній Україні») пропонує замість поняття «державна мова» використовувати інші терміни. (Але на доповненні Конституції УРСР в цьому плані таки наполягає). А от, скажімо, С. Плачинда і багато ін. говорять про те, щоб оголосити державними в республіці українську і російську мови. Таке розв'язання цього питання здається нам дуже складним і навіть неможливим з юридичної точки зору. І справді: зафіксують, наприклад, усі радянські республіки одну чи дві державні мови у своїх конституціях. А що ми запишемо в Основному Законі СРСР? Якщо нічого — це просто нелогічно, якщо п'ятнадцять — взагалі нонсенс.

Ще менше підстав, на наш погляд, є для того, щоб проголошувати в нашій країні державними дві мови — національну й російську. У деяких республіках, особливо автономних, це викличе навіть і чисто «формальну» проблему: а яку з них ставити першою? За чисельністю національного складу? За кількістю фактичних мовців? Або все ж таки за етнічною назвою республіки? Крім того, як нам здається, в соціалістичній країні це передбачає можливість демократичного вибору однієї з «державних мов» для фактичного користування нею, що не підвищить авторитет національної мови.

Таким чином, не про статус «державної» для національних мов, очевидно, треба говорити, а про піднесення їх престижу. Цього, власне, і бажають прихильники «державних мов». Фактично відбувається своєрідна підміна понять у зв'язку з тим, що державність справді здебільшого супроводжується престижністю. Але остання може бути і без «державності». Саме на необхідності піднести українську мову на рівень престижності російської — загальноприйнятого засобу міжнаціонального спілкування в СРСР і наголошують у своїх виступах наші письменники, поети та державні діячі (починаючи від голови Президії Верховної Ради нашої республіки — див. газету «Радянська освіта»).

А престижність може й повинна бути закріплена юридично. Не варто залучати у примусовому порядку все населення республіки до оволодіння українською мовою — це антидемократично. Можна і треба, юридично це оформивши, прилучити до вивчення національних мов державно-партійний апарат, керівників промислових підприємств, а згодом і всіх працюючих. Так, як це було проголошено ще у Литовському статуті 1529 р., котрий вимагав від кожного «писаря» держави знання двох мов «руської і литовської».

На жаль, не всі ще розуміють необхідність послідовного додержання принципів ленінської національної політики у мовній сфері. Що ж, роки застою залишили у свідомості багатьох відчутні прогалини — не тільки у справі виховання справжнього інтернаціоналізму, — позбавили декого розумного, так би мовити, практицизму. Наведемо лише один, але дуже промовистий і, на жаль, типовий приклад. В одній з непоганих і ґрунтовних статей, надрукованих у «Комсомольской правде», яка була присвячена «Народному фронту» Литви, серйозно аналізуються позитивні сторони його діяльності, йдеться про окремі прояви націоналізму, що дійсно мають місце в республіці і хвилюють, зокрема, її російськомовне населення. Але серед негативних явищ, цієї піни на хвилі перебудови, відзначається й таке. У коридорі республіканської російської газети Литовської РСР («навіть там» — sic!) висить оголошення про організацію гуртка литовської мови! Позитивний факт тим самим оцінюється як негативний. А де ж ще займатися вивченням національної мови, як не в провідній російській газеті (якщо в цьому, на жаль, є потреба)? Російські видання у братніх республіках не зможуть всебічно й об'єктивно висвітлювати їх життя, якщо працівники редакцій не знатимуть місцевої мови. В такому випадку цей орган з республіканського перетвориться на газету етнічної меншості.

Те, що у нас недооцінювали важливість національних проблем (а мова тут грає роль першої скрипки) — це факт, який уже нібито визнала вся наша преса. І все ж таки у багатьох статтях, виступах і лекціях відчувається тенденція розглядати «національне», як щось другорядне у порівнянні із «соціально-економічним». У зв'язку з цим нам видається слушним висловлювання голови Ради Міністрів Латвійської РСР в «Известиях» про те, що «національна ідея», «національні гасла», зокрема заклики до обстоювання гідності національної мови, можуть повести за собою широкі народні маси, чого не враховували творці Радянської Латвії у 1918 р. Іноді за конкретних історичних обставин визнання пріоритету соціально-економічних факторів означає додержуватися букви, а не духу марксизму.

Повертаючись до мовних проблем республіки, висловимо таке міркування. Не оголошуючи українську мову «державною» (тобто примусовою), вважати знання її «примусовим» для працівників державно-партійного і господарського апарату. Тим більше не може бути й розмови про звільнення учнів російських, польських, болгарських, молдавських та інших шкіл Української РСР від її вивчення. Цього, до речі, не було ще в 40-х роках. Має бути соромно молодій людині, що живе на Україні, яка хіба що по складах читає напис на пам'ятнику Т. Шевченку, котрий стоїть напроти Київського університету: «І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій...»

На закінчення, як мовознавець, що спеціально займався вивченням поглядів класиків марксизму-ленінізму на мовну освіту широких мас населення, повторю (без конкретних посилань, бо їх можна було б зробити безліч) два основні марксистські положення. 1. Знання інших мов, крім рідної, розширює світогляд людини, є необхідним для подолання національної обмеженості (Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу»). З цієї точки зору просто злочинно не використовувати на Україні соціально-історичні можливості для паралельного вивчення росій-

ської та української мов у будь-якій школі. 2. Для засвоєння рідної мови, усвідомлення її особливостей необхідно вивчати живі, близько-споріднені мови («Німецька ідеологія», «Анти-Дюрінг»). Тож скористаймося соціально-історичними умовами, які зробили це таким легким і можливим на Україні і в Білорусії. І не треба, на наш погляд, штучно збільшувати кількість шкіл «за етнічним складом населення». Батьки, а не учні, (і про це вже пишуть, але що може вирішувати першокласник?) в умовах демократії повинні вибрати той заклад, де вчитиметься їх дитина. І якщо мельничуки, харченки, ліферуки віддали дітей до російської школи, не треба їх за це засуджувати. Вони керувалися престижністю російської мови як засобу міжнаціонального єднання наших народів. А от якщо вони забажають звільнити своїх нащадків від вивчення української мови (дітей, які і не знають іншої мови в сім'ї) — це вже «злочин» і проти марксистської думки, і проти здорового глузду. У правовій демократичній країні мовні питання мають вирішуватися не «зверху», а «знизу». Громада (село, ЖЕК, район міста) визначає, яку школу відкрити, або якою мовою видавати газету тощо. Держава повинна, звичайно, коригувати ці потреби, оскільки вони пов'язані з фінансуванням.

Зробимо деякі висновки. Не треба в СРСР жодну з мов оголошувати державною. Це суперечить марксизму і демократії взагалі. Але потрібно у будь-якій республіці (союзній чи автономній) забезпечити обов'язкове вивчення у школі мови корінного населення. Якийсь примус при цьому неминучий, поки не ліквідовано державу, а свідомість кожної особистості ще не доросла до усвідомлення того, що оволодіння ще однією мовою — благо. Ще на початку XIX ст. великий німецький мовознавець В. Гумбольдт проголосив рівність усіх мов — вони виявилися здатними (і аборигени Австралії, і пігмеї Африки) досягти досягнення тодішньої європейської цивілізації. Ми на земній кулі представляємо рід *homo sapiens*, маємо засвоювати загальнолюдську культуру, за його ж ідеєю, насамперед за допомогою своєї рідної мови (а вже потім, хто має можливості й бажання, іншими), розширюючи світогляд, але уникаючи, звичайно, суміші «французького з нижегородським».

Л. П. Нагорна. Загострення національної ситуації в СРСР і завдання суспільствознавців. Мені дуже імponує висловлена тут занепокоєність з приводу не досить послідовного обстоювання в новій обстановці таких основоположних цінностей як комуністичний ідеал, соціалістичний інтернаціоналізм. У сьогоденній непростій ситуації співвідношення інтернаціонального і національного — не якась абстракція, це те, чим люди живуть, що їх глибоко хвилює. В таких умовах завжди є небезпека того, що недостатньо озброєна теоретично національна самосвідомість замкнеться на емоціях, на простих і дохідливих конфронтаційних схемах, які будуються за принципом протиставлення «свого» і «чужого». Націоналізм активізується там, де про комунізм, соціалізм, інтернаціоналізм немов би соромляться говорити на повний голос.

У цьому зв'язку хотілося б підтримати і висловлену тут І. П. Грущенком пропозицію про те, щоб активніше залучати слухачів ВПШ до дискусій з представниками самодіяльних об'єднань. Ми схильні недооцінювати потенціал слухачів партійних шкіл, які мають практичний досвід партійної, інтернаціоналістської роботи з людьми. До того ж їм просто необхідно у безпосередньому спілкуванні з представниками різних, іноді крайніх, точок зору підвищувати свій рівень як пропагандиста і агітатора.

Оскільки тут зібралися переважно суспільствознавці, становить великий інтерес обмін думками з приводу того, як нам нині ставитися до марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин і як

її пропагувати. Варто повністю погодитися з висловленою тут тезою про те, що у нас немає підстав для суцільного перегляду цієї теорії. Але не можна, очевидно, не бачити і істотних недоліків теоретичної моделі національних відносин, яка протягом багатьох років ґрунтується на непорушному постулаті про необхідність постійних і досить істотних дотацій тим республікам, які раніше відставали у своєму розвитку. Середньоазіатські республіки і Казахстан, наприклад, і понині залишають у своєму розпорядженні одночасно весь податок з обороту і прибутковий податок з населення. До того ж на 1988 р. цим регіонам були надані дотації на загальну суму понад 5 млрд. крб.¹⁴

Чи забезпечила така істотна допомога подолання відставання цих республік? Доводиться визнати, що ні, хоча теоретична думка протягом багатьох років обстоювала тезу про досягнення фактичної рівності республік, про вирівнювання рівнів їх розвитку. Якщо виходити з показників, які характеризують якість життя населення (забезпеченість товарами і послугами, рівень медичного обслуговування населення і процент смертності по вікових групах, тривалість життя тощо), то відставання середньоазіатського регіону тут очевидне. І у цьому немає нічого дивного. Допомога на безвідплатній основі здатна негативно впливати на саморозвиток народів, знижувати їх економічну активність, породжувати утриманські настрої. А те, що разом з цією допомогою відбувалося нав'язування народам темпів, форм, напрямів розвитку, створило на практиці ґрунт для різного роду деформацій соціалізму, які негативно відбилися і на економіці регіону, і на характері національних процесів.

«Перестрибування» ряду народів Середньої Азії через етап капіталістичного розвитку розглядалось нашою суспільною думкою як одне із наочних, відчутних досягнень соціалізму. Так воно і було, якщо розглядати цей процес у головних його проявах. Але ми лише тепер почали аналізувати від'ємні сторони цього процесу, а вони виявилися чималими. На фоні збереження численних пережитків родоплеменних, феодальних відносин поширювалися такі негативні явища, як місництво, кумівство, грубі лестощі. Рівень демократії і гласності у цьому регіоні виявився аж надто низьким, що підготувало ґрунт для виникнення рашидовщини, адилловщини та інших спотворень самої сутності соціалізму.

Важливо уважно проаналізувати й інші непередбачені наслідки екстремального, прискореного розвитку. Зв'язані з ним масові переміщення населення створили в республіках іншонаціональні анклавні, що різко загостило суперечності між «корінним» і «некорінним» населенням, створило подекуди проблему «мігрантів». Оскільки прибулі інколи ставилися у привілейоване становище, зокрема, швидше забезпечувалися житлом, це викликало у ряді місцевостей упереджене ставлення щодо застосування «зайшлої» робочої сили, іноді навіть антиросійські настрої.

Очевидно, настав час реально оцінити і негативний вплив «відомчості» на характер національних процесів, що наочно виявляється і в нашій республіці. Центральні міністерства і держкомітети зосередили в своїх руках лівову частку розміщених на територіях республік промислових підприємств. Відомчі інтереси вимагають, як правило, створення великих підприємств, а це означає реальну загрозу для оточуючого середовища, непосильне навантаження для транспорту, вимагає нових надходжень робочої сили ззовні. Негативний вплив на суспільну свідомість справляє така практика розміщення продуктивних сил, за якої відомства не приділяють недостатньої уваги екологічним аспектам своєї діяльності, ігнорують думку громадськості, займаються розбазарюванням народних коштів. Бурхливі протести громадськості вик-

¹⁴ Коммунист.— 1988.— № 15.— С. 27.

ликають такі економічно невиправдані проекти, як будівництво спроектованої без врахування високої сейсмічності і навіть можливості грязь-газового вулканізму Кримської АЕС, як спорудження (уже припинене) водогосподарського комплексу Дунай — Дніпро тощо.

Питання про національно-економічну політику, про міжгосподарські зв'язки союзних республік — мабуть, найскладніше у плані перебудови в національній сфері. Різні непорозуміння й закиди з приводу того «хто кого годує» виникли на ґрунті цілковитої відсутності інформації про співвідношення потенціалу кожної республіки і її внеску в єдиний народногосподарський комплекс. Щоб прояснити картину, потрібні детально розроблені міжреспубліканські баланси виробництва і розподілу продукції в натуральному і вартісному обчисленні, а також дані про питому вагу республік у загальносоюзному бюджеті і про дотації з бюджету. Втім сьогодні такі дані, якби вони навіть були обнародовані, навряд чи точно б виявили місце кожної республіки у загальносоюзному виробництві й розподілі — невпорядкованість ціноутворення становить серйозну перешкоду для цього.

Варто потурбуватися про те, щоб усунути плутанину в осмисленні співвідношення інтернаціональних і національних процесів, що виникла на базі гострої критики в партійних документах результатів роботи суспільствознавців. На жаль, адекватної відповіді на цю критику суспільствознавство дати поки що не змогло. Внаслідок цього старі висновки поставлені під сумнів, а нові з'являються дуже поволі. Необхідно на серйозному науковому рівні задовольнити суспільний інтерес до питань діалектики розвитку і зближення націй, їх повної єдності, якісних характеристик радянського народу, теоретичних аспектів радянського патріотизму тощо. Не можна не враховувати того, що відсутність чітких характерних визначень поняття «національне питання», поверхові і непереконливі обґрунтування його розв'язання, соромливі замовчування переваг соціалістичного методу розв'язання національного питання здатні підігрівати націоналістичні настрої.

Саме тому вивчення реальних національних процесів, суперечностей між загальносоюзними і республіканськими інтересами, суперечностей у відносинах між республіками, взаємозв'язку екологічних і національних проблем являє собою одне з першочергових завдань суспільствознавства.

Необхідні, нарешті, і нові підходи до порівняльного вивчення буржуазного і соціалістичного методів розв'язання національного питання. Відкинувши «зарозумілість всезнання» і претензії на абсолютну непогрішимість, треба зробити наступний крок: уважно проаналізувати національну ситуацію в капіталістичному світі, вивчити досвід функціонування буржуазних федерацій, специфіку підходу до розв'язання національного питання в інших соціалістичних країнах. Паралельно з цим бажано було б уважніше вивчити зарубіжний досвід організації міжгалузевих дослідницьких програм, орієнтованих на аналіз національних процесів.

В. О. Швед. Про нові тенденції буржуазно-націоналістичної історіографії національної політики КПРС в умовах перебудови. Аналізуючи актуальні проблеми національної політики КПРС на сучасному етапі, не можна не враховувати необхідність вдосконалення протидії підривному акціям антисоціалістичних центрів на Заході, спрямованих проти інтернаціональної єдності і дружби народів нашої країни. Нині важливість цієї справи зростає, оскільки антикомуністичні, антирадянські сили обрали сферу національної політики КПРС, національних відносин в СРСР як один із найвигідніших об'єктів для дискредитації стратегічного курсу КПРС на перебудову, демократизацію і революційне оновлення радянського суспільства. При цьому наші буржуазно-націоналістичні опоненти враховують перш за все існуючу ситуацію в

цій сфері життя радянського суспільства, коли проблеми і конфлікти, які нагромаджувалися десятиріччями, вийшли на поверхню в останні три — чотири роки, і коли КПРС докладає величезних зусиль для гармонізації і дальшого розвитку¹⁵ міжнаціональних відносин. Учепившись за події в Прибалтиці, Алма-Аті, Нагірному Карабаху і навколо нього та за деякі інші факти, буржуазні радянологи намагаються відновити численні модифікації концепції «етнонаціоналістичного ренесансу» в СРСР. Так, відомий американський радянолог, який стоїть на відверто антикомуністичних позиціях, Збігнев Бжезінський випустив монографію «Грандіозний провал: народження і загибель комунізму у ХХ столітті». В цій книзі автор стверджує, як свідчить його заява групі репортерів і редакторів газети «Вашингтон таймс», що в наступні 20—30 років центром національних і етнічних конфліктів у світі стане Радянський Союз»¹⁵.

Критичний аналіз новітньої буржуазно-націоналістичної історіографії національної політики КПРС в умовах перебудови свідчить, що буржуазні ідеологи і пропагандисти прагнуть пристосуватися до сучасної ситуації, сконструювати такі нові «моделі», за допомогою яких можна було б найефективніше фальсифікувати сучасну національну політику КПРС. Однією із таких новацій стала концепція, яка стверджує, що нібито головною причиною існуючих негативних явищ, конфліктів у сфері міжнаціональних відносин є демократизація, гласність. «Почавши кампанію гласності,— заявляє американський тижневик «Ньюсуік»,— Горбачов був змушений відкрити ящик Пандори, заповнений проблемами національних меншостей»¹⁶. Націоналістичне «Українське слово», що видається в Парижі, також стверджує, що «перебудовча відлига» всупереч прагненням кремлівського «реформаторського» керівництва на всю ширину, на всю гостроту видвинула національні проблеми»¹⁷.

Як бачимо, ця схема спрямована на дискредитацію процесу демократизації радянського суспільства, здійснення політичної реформи, створення правової держави через утовкмачення думки про те, що нібито гласність і демократизація є основними причинами існуючих проблем і деформацій у сфері міжнаціональних відносин.

Глибокий методологічний і теоретичний аналіз цієї проблеми міститься в матеріалах XIX Всесоюдної партійної конференції і липневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС, інших партійних документах. Резолюція XIX Всесоюдної конференції КПРС «Про міжнаціональні відносини» містить ретельний аналіз причин виникнення деформацій і негативних явищ у сфері національних відносин: «...динамізм, властивий початковому етапові формування багатонаціональної держави Рад, був істотно втрачений і підірваний відходом від ленінських принципів національної політики, порушенням законності в період культу особи, ідеологією і психологією застою»¹⁸.

Радянологи ухиляються від об'єктивної оцінки ролі перебудови, демократизації і гласності у вирішенні існуючих національних проблем. Їх суть розкрив М. С. Горбачов у виступі на зустрічі з діячами науки і культури 6 січня 1989 р.: «Перебудова й тут допомогла побачити реальну картину. А це знання реальностей допомагає нам тепер знайти правильні шляхи розв'язання проблем, які нагромадились і стосуються розвитку всіх націй і народностей нашої країни, їх економіки, мови та культури»¹⁹.

¹⁵ Цит. по: Известия.— 1989.— 16 фев.

¹⁶ Craks in the Soviet Facade. Ethnic protests take advantage of Gorbachev "openness" campaign—whether he likes it or not // Newsweek.— 1988.— N 11.— P. 12.

¹⁷ Фіяско перебудови в Україні // Українське слово.— Париж, 1989.— 22 січня.

¹⁸ Матеріали XIX Всесоюдної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 133.

¹⁹ Нарощувати інтелектуальний потенціал перебудови // Рад. Україна.— 1989.— 10 січ.

Об'єктом пильної уваги буржуазних радянологів є практична діяльність Комуністичної партії, спрямована на втілення в життя установок XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюдної партійної конференції в галузі національних відносин. Характерно, що буржуазна пропаганда не може сьогодні заперечувати помітні практичні дії КПРС, спрямовані на гармонізацію і вдосконалення міжнаціональних відносин в СРСР. Тому головний наголос робиться антикомуністами на те, щоб спотворити процеси розробки рішень, особливо з таких гострих проблем, як розвиток національної культури, мови тощо. Так, зарубіжні українські буржуазно-націоналістичні центри зосередили увагу на питаннях розвитку національно-мовної ситуації в УРСР.

У своїх публікаціях буржуазні «українознавці» старанно намагаються створити уявлення про те, нібито по один бік барикади знаходиться Компартія України, яка проводить «русифікаторську» політику, а по інший, протилежний — українські письменники, поети, публіцисти, науковці, які нібито воюють із Компартією України за «врятування» української мови²⁰.

Що покладено в основу цієї схеми? По-перше, спотворення дійсної картини тих дискусій, що ведуться у республіці навколо того, як подолати деякі негативні сторони і деформації у національно-культурному житті. В ході дискусій, в яких активну участь бере творча інтелігенція, іноді з'являються і недостатньо зважені, односторонні судження, деякі розбіжності у позиціях. За допомогою гіперболізації таких звичайних витрат цієї дискусії, у якій порушуються складні і делікатні проблеми, радянологи силкуються довести, нібито письменники, поети України протистоять курсу партії на зміцнення інтернаціональної єдності народів СРСР. Насправді дійсна позиція творчої інтелігенції не має нічого спільного з тими схемами, що їх вигадують антикомуністи. Суть цієї позиції, яку не «помічають» представники буржуазно-націоналістичних центрів, полягає у тому, щоб разом із партійними організаціями знайти правильні, найбільш ефективні шляхи реалізації настанов XIX Всесоюдної партійної конференції в галузі міжнаціональних відносин, зокрема у національно-культурній сфері.

По-друге, буржуазно-націоналістична історіографія замовчує про ті серйозні практичні заходи, що здійснює сьогодні Комуністична партія для подолання існуючих проблем в галузі національних відносин на Україні, в тому числі і у сфері національно-культурного життя. Це і розробки у Верховній Раді УРСР законопроектів про правову гарантію і порядок використання української, російської, інших мов, якими користується населення республіки, про надання українській мові статусу державної при збереженні національно-російської двомовності та вільного функціонування мов всіх національних груп, які проживають на території республіки²¹. Це і велика робота по розширенню сфери вживання української мови, підвищенню рівня її викладання і вивчення. Тільки за останні два роки в республіці відкрито з українською мовою навчання і виховання понад 200 шкіл та 130 дитячих садків²². Це і створення при активній підтримці ЦК Компартії України Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка, яке має стати складовою ланкою загальної роботи по реальному розширенню

²⁰ The Language Question in Ukraine // Soviet Nationality Survey. 1987 vob.; V.—N 5.—P. 3—5; Nationality Issues at the th Party Conference // Soviet Nationality Survey. 1988. vol. . v.—N 7.—P. 3; Камінський А. Сучасне становище на Україні і наші завдання // Сучасність.— Мюнхен, 1988.— Ч. 4.— С. 85—87; Купчинський Р. XIX партійна конференція: що вона принесла Україні? // Там же. 1988.— Ч. 10.— С. 86.

²¹ Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1989.— № 7.— 14 лютого.— С. 39.

²² У ЦК Компартії України // Радянська Україна. 1989.— 5 січня.

сфери вживання української мови, гармонізації міжнародних мовно-культурних взаємин²³.

На нашу думку, для того, щоб підняти на рівень сучасних вимог справу аргументованої і своєчасної відсічі ідеологічних диверсій буржуазно-націоналістичних центрів з питань національної політики КПРС, національних відносин в СРСР, слід було б створити в республіці дослідну групу (яка б об'єднала зусилля всіх науковців, що працюють над цими проблемами) в межах міжвідомчої наукової ради з проблем національних відносин, радянського патріотизму та пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму.

²³ Літ. Україна.— 1989.— 16 лют.— С. 1.

А Н О Н С !

ПРОТЯГОМ ДРУГОГО ПІВРІЧЧЯ 1989 І В 1990 Р. «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» ПЛАНУЄ НАДРУКУВАТИ:

- розділи нового видання «Нарисів історії Компартії України»;
- методичні поради для вчителів середньої школи з курсу «Історія Української РСР»;
- нові дані про демографічний стан Української РСР у 30—40 рр.;
- статті, що проливають нове світло на історію колективізації сільського господарства на Україні;
- сторінки трагедії керівників комсомолу України 30-х років;
- архівні документи про голод 1931—1933 рр., про трагедію 1941 р.;
- нове свідчення про вбивство Л. Пятакова у 1918 р.;
- публіцистичні нариси «Антигерої вітчизняної історії» (В. Винниченко, С. Петлюра, Н. Махно, Г. Григор'єв та ін.);
- спогади про Й. Е. Якіра;
- мемуари учасника Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941 р.;
- портрети істориків минулого — М. Грушевського, І. Луцицького, Д. Бантиш-Каменського, Ю. Гуци-Венеліна, С. Мишецького та ін.;
- інтерв'ю редакції «УІЖ» з публіцистом Роєм Медведевим «Як я працюю»;
- наукові розвідки: «Радянсько-німецький договір 1939 р.», «Радянське військове мистецтво напередодні Великої Вітчизняної війни», «Київський військовий округ у переддень фашистської агресії», «Сталін і Югославія» та ін.;
- унікальну слідчу справу гайдука С. Гаркуші (XVIII ст.);
- твори М. І. Костомарова «Мазепа» та «Руїна»;
- інші оригінальні документальні та наукові матеріали.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

Методологія та методика історичних досліджень

А. В. Санцевич (Київ)

Предмет та об'єкти дослідження історіографії

Предмет історіографії характеризується в статті як розкриття закономірностей різних етапів історичного пізнання й мислення, відображення історичною наукою подій минулого й сучасності. Автор виділяє й коротко характеризує такі об'єкти історіографічних розробок, як історичні дослідження (праці з історії), життєвий і творчий шлях істориків, діяльність історичних установ, наукової періодици та ін. Відзначається, що в кожному окремому історіографічному дослідженні не обов'язково має розкриватися один об'єкт. У великих працях їх може бути кілька. Автор полемізує з іншими історіографами щодо поняттєвого апарату історіографії, вважаючи, зокрема, що категорії «історіографічний факт» та «історіографічне джерело» є умоглядними.

В системі історичних знань важлива роль належить історіографії — історії історичної науки. Ось що з цього приводу сказала академік М. В. Нечкіна: «...Історіографія дає дослідникові розуміння сучасного стану науки у висвітлюваному колі питань. Вона тим самим підвищує якість і результативність дальших конкретно-історичних досліджень»¹.

В конкретній практиці історіографічних досліджень проявляються їх різні види, які, на жаль, чітко не виділяються в працях наших попередників. Тому спинимося на них трохи докладніше. Це сприятиме, зокрема, з'ясуванню масштабності тих чи інших праць.

Досі не створено фундаментального історіографічного багатотомника, аналогічного «Всесвітній історії», в якому були б піддані науковому аналізу основна історична література, провідні наукові напрями та концепції у світовому масштабі за увесь період існування історичної науки. Напевно, така грандіозна справа може бути здійснена тільки колективними зусиллями істориків багатьох країн.

Наступним щаблем історіографічних досліджень є створення узагальнюючої історії історичної науки країни. Це — «Нариси історії історичної науки в СРСР»². Вони охоплюють широке коло питань історіографії з найдавніших часів до сучасності. У створенні багатотомника взяли участь 17 інститутів АН СРСР та союзних республік. Виклад розпочинається з характеристики усної народної творчості як основи найдавніших історичних традицій, що дають уявлення про дописемний період існування людського суспільства та характер передачі відомостей з історії у той час.

Історичні знання до XVII ст. включно аналізуються із залученням матеріалів з історії різних регіонів нашої Вітчизни — Росії, України, Білорусії, Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії.

Починаючи з XVIII ст., велика увага приділяється розкриттю поглядів на минуле видатних вітчизняних істориків, зокрема таких, як В. М. Татищев, М. М. Щербатов, М. М. Карамзін, С. М. Соловйов,

---

¹ Нечкіна М. В. XXV съезд КПСС и задачи изучения истории исторической науки: Вступительное слово.— Калинин, 1978.— Ч. 1.— С. 5.

² Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1956—1985.— I—V.

М. І. Костомаров, В. Й. Ключевський та ін. Докладно висвітлюються історичні погляди революційних, прогресивних діячів О. М. Радищева, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова та ін. Таким чином, найважливіші наукові напрями з історії дожовтневого періоду розкриваються переважно на матеріалі творчого доробку найвидатніших представників вітчизняної історичної науки.

Автори «Нарисів» не обмежуються тематикою з вітчизняної історії, а представляють увесь спектр здійснюваних у країні історичних досліджень: аналізуються праці з візантіє- та слов'янознавства (крім історії російського, українського та білоруського народів), з історії Близького, Середнього й Далекого Сходу та ін. Приділяється увага дослідженням з наук, що відбрунькувалися від історичної, тобто з археології та етнографії. Авторі аналізують здобутки в галузі джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін, розглядають діяльність наукових товариств та архівів.

Перший том присвячується історіографії з найдавніших часів до середини ХІХ ст.; другий — від середини ХІХ ст. до другої половини 90-х років того ж століття; третій — власне періоду імперіалізму (починається з характеристики становлення ленінського етапу в історіографії); четвертий — від Великого Жовтня до середини 30-х років; п'ятий — від середини 30-х до кінця 60-х років. Таким чином, в основу періодизації вітчизняної історичної науки покладено формаційний підхід. В т. I розглядаються історичні знання феодальної доби, в II і III — періоду капіталізму (щоправда, віхою, яка відкриває третій том, береться становлення ленінського етапу в історіографії, а не початок ХХ ст., яким звичайно датується доба імперіалізму). Хронологічною межею між двома томами, присвяченими радянській історіографії, є перемога соціалізму в СРСР, завершення перехідного періоду (середина 30-х років). Нині можна сперечатись щодо правомірності такого поділу. На наш погляд, етапними віхами могла б бути межа між 20-ми і 30-ми роками, коли в країні утверджувалася командно-адміністративна система, що наклала свій негативний відбиток на історичну науку, а також середина 50-х років, коли під впливом рішень ХХ з'їзду КПРС, викриття культу особи Сталіна відбувалося істотно похвалення історичних досліджень (до середини 60-х років). В останньому, V томі «Нарисів» аналіз розвитку радянської історичної науки доведений до кінця 60-х років. Авторі, власне, спинились перед характеристикою історіографії періоду застою.

У багатотомнику чітко відображено наростання інтенсивності і розмаху історичних досліджень. Так, якщо в першому томі подається підрозділ «Допоміжні історичні дисципліни», то в третьому — історичні дисципліни вже поділено на дві групи: спеціальні, до складу яких автори відносять історіографію, джерелознавство, архівну справу, публікацію історичних джерел, археологію, етнографію та історичну географію, а також допоміжні — палеографію, дипломатику, хронологію, нумізматику, генеалогію і геральдику, історичну бібліографію. На наш погляд, спеціальні дисципліни (за винятком історичної географії, яка скоріше належить до допоміжних) правильно розглядаються в «Нарисах» як окремі галузі історичних знань. Допоміжні ж дисципліни (включаючи історичну географію) є субдисциплінами джерелознавства і входять до його системи, оскільки мають справу з окремими видами джерел або характеризують якісь їхні сторони.

Характерні особливості мають томи, присвячені радянському періоду. В них уже не виділяється окремо творчість тих чи інших істориків. Історіографія розглядається переважно в проблемно-тематичному плані. Відображається боротьба за утвердження марксистсько-ленінського світогляду істориків, проти методологічних принципів буржуазної та дрібнобуржуазної історіографії.

Характеризуються діяльність радянських науково-історичних установ, відповідна періодика, формування кадрів радянських істориків. В т. V додається підрозділ про історичну освіту у вищій школі.

На жаль, в останніх двох томах не приділяється увага тим історичним дисциплінам, значення яких дедалі зростає. Найбільше місця відводиться розгляду історичної літератури в проблемно-тематичному плані (в т. V цим питанням присвячено дві великі частини з трьох; питання всесвітньої історії в ньому не розглядаються).

Незважаючи на відзначені недоліки, нариси з історії історичної науки в СРСР є важливим вкладом у вітчизняну історіографію. У них порушуються (щоправда, не завжди рівномірно) найважливіші питання вітчизняної історіографії, розкривається широкий діапазон найрізноманітніших історичних досліджень. Видання може служити зразком різноманітності наукової тематики з історіографії.

Починаючи із 40-х років, з різних курсів історіографії видаються численні навчальні посібники. Більшість з них присвячена дожовтневій історіографії³. Від опису історичної літератури переважно за особами автори посібників перейшли до ґрунтовних узагальнень, чіткого розкриття наукових напрямів, найважливіших концепцій з висвітленням ідейних позицій істориків. Так, М. Л. Рубінштейн висвітлив погляди провідних російських істориків. Однак він дещо перебільшив іноземний вплив на російську історичну науку, не показав історичних поглядів О. М. Радищева, В. Г. Белінського, О. І. Герцена. Хоч у монографії і виділено главу «Ленін і російська історична наука», але ленінський етап в історіографії проаналізовано недостатньо. Штучним додатком (данина культу особи) є глава «Сталін», яка майже не пов'язана з темою посібника.

У курсі лекцій Л. В. Черепніна глибоко розкрито теоретичні основи світогляду російських істориків XVIII ст., чітко охарактеризовано взаємозв'язки між представниками російської і західноєвропейської історичної науки. Корисним для студентів є посібник В. І. Астахова, створений на основі узагальнення доробку попередніх історіографічних праць.

Двома виданнями вийшов навчальний посібник, підготовлений колективом авторів. У ньому висвітлюється розвиток вітчизняної історіографії з найдавніших часів до Великого Жовтня. Значна увага приділяється характеристиці передових наукових течій. Певні відомості подано про розвиток допоміжних історичних дисциплін та історичних установ. Вперше в учбовій літературі невелику главу присвячено розвитку історичних знань народів СРСР (крім російської історіографії). Хоча А. М. Сахаров уникнув багатьох вад розглянутих вище посібників, відібрав концентрований фактичний матеріал, зробив стислі, але переконливі узагальнення. Однак він приділив мало уваги історіографії народів СРСР. Зроблені на початку книги екскурси в історіографію народів Закавказзя та Середньої Азії не набули дальшого розвитку. А про минуле народів Прибалтики в посібнику немає і згадок⁴.

Значно слабше, ніж дожовтнева, досліджується в узагальнюючому плані радянська історіографія. Тільки в 1982 р. вийшов у світ перший підручник з цієї тематики⁵. У ньому розкривається значення ленінської

³ Рубінштейн Н. Л. Русская историография.— М., 1941.— 659 с.; Черепнин Л. В. Русская историография до XIX века.— М., 1957.— 305 с.; Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.).— Харьков, 1959.— 584 с.; Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. В. Е. Илларицкого и И. А. Кудрявцева: Изд. 2-ое испр. и доп.— М., 1971.— 458 с.; Сахаров А. М. Историография истории СССР: Досоветский период.— М., 1978.— 256 с.

⁴ Див.: Изучение и преподавание историографии в высшей школе.— Калининград, 1981.— С. 44—45.

⁵ Историография истории СССР: эпоха социализма / Под ред. И. И. Минца.— М., 1982.— 336 с.

теоретичної спадщини для радянської історіографії. Поряд з аналізом історичної літератури різних напрямів розглядаються питання діяльності історичних установ та організацій, зростання відповідних кадрів, публікації джерел, дослідження із спеціальних та допоміжних дисциплін, окремі дискусії тощо. Однак загальна тенденція така: дедалі зростає увага до історіографії різної тематики за рахунок скорочення висвітлення інших згаданих вище ділянок історичної науки. Це, напевно, пояснюється як швидко наростаючим потоком історичної літератури, який потребує хоча б стислої характеристики, так і тим складним становищем, в якому опинилася історична наука в роки культу особи та застою, коли знижувався її творчий потенціал (особливо в плані висвітлення радянського періоду), панували формалізм, парадна односторонність у підході до тематики, надмірне захоплення ювілейною проблематикою тощо.

У розглянутих ґрунтовних працях з історіографії історії СРСР обходяться увагою праці зарубіжних авторів з даної проблематики. Відповідна буржуазна і буржуазно-націоналістична література звичайно розглядається в плані викриття наявних фальсифікацій та перекручень вітчизняної історії, а також хибної методологічної основи тих чи інших видань. І в цьому є свій сенс: ідеалістичні постулати їх авторів потребують спеціального розгляду.

Однак викликає подив, чому не аналізується зарубіжна прогресивна історична література. На сучасному етапі, в ході перебудови вона становить особливий інтерес. Адже зарубіжні прогресивні історики, які не зазнавали адміністративно-командного тиску, якраз висвітлювали ті «білі плями», вторгалися у ті «заборонені зони», до яких не було доступу радянським історикам. Але це тема для окремої статті.

Ґрунтовно досліджується вченими Радянського Союзу історіографія історії зарубіжних країн, зокрема античної, нової та новітньої історії⁶. Це стосується стародавньої історії Греції і Риму, південних й західних слов'ян, країн Європи та Америки. Крім учбових посібників, виходить чимало збірників статей, присвячених історіографії історії різних зарубіжних країн, зокрема, Близького, Середнього, Далекого Сходу, Латинської Америки, Африки тощо.

Характерною особливістю цих праць є те, що поряд з досягненнями російської і радянської історіографії історії зарубіжних країн аналізуються і відповідна зарубіжна історіографія. Так, у посібнику з історіографії античної історії представлена італійська, англійська, французька, німецька, американська історіографія різних періодів та напрямів, а також розглядається доробок у галузі античності, який належить історикам європейських країн соціалізму⁷.

Після XX з'їзду КПРС, з початку 60-х років виходять у світ ґрунтовні історіографічні збірники статей, в яких підбиваються основні підсумки розвитку радянської історичної науки за п'ятиріччя. Їх автори аналізують найважливішу історичну літературу за провідними тематичними напрямками. Крім того, до збірників вміщено матеріали з історії історичної науки, джерелознавства та археографії. Ці видання виходили двома серіями: перша — присвячувалася розвитку радянської історичної науки між з'їздами КПРС⁸, друга — публікувалася до між-

⁶ Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки: Уч. пособие: Изд. 2-ое.— М., 1978.— 575 с.; Историография актуальных проблем новейшей истории: Уч. пособие.— М., 1974.— 141 с.; Историография античной истории: Уч. пособие / Под ред. В. И. Кузищина.— М., 1980.— 415 с.; Историография истории южных и западных славян: Уч. пособие.— М., 1987.— 261 с.; та ін.

⁷ Див.: Историография античной истории.— С. 413—415.

⁸ Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС: История СССР.— М., 1962.— 627 с.; Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС: История Западной Европы и Америки.— М., 1966.— 318 с.; Изучение отечественной истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС.— М., 1978.— Вып. 1.— 343 с.; Вып. 2.— 253 с.; Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС.— М., 1982.— 597 с.

народних конгресів історичних наук⁹. У збірниках другої серії опубліковано матеріали з радянської історіографії не тільки історії СРСР, а й країн Європи, Америки, Азії та Африки. У книгах, виданих в 1975 р. і 1980 р., вміщено короткі відомості про розвиток історичної науки в союзних республіках.

Згадані серії доповнюють одна одну і підбивають основні підсумки розвитку радянської історичної науки на певних етапах.

Починаючи із 70-х років, активно досліджується історіографія історії союзних республік. Поштовхом до цієї роботи послужив XIII Міжнародний конгрес історичних наук, що відбувся в Москві. Делегації союзних республік готували до цього форуму своєрідні звіти¹⁰, де значна увага приділялася і радянській історіографії.

Певний доробок у плані створення узагальнюючих історіографічних досліджень мають фахівці Української РСР¹¹. Здобутки істориків республіки за роки Радянської влади стисло охарактеризовано в брошурі, що вийшла українською, російською та англійською мовами до вже згаданого конгресу історичних наук. У колективній монографії, опублікованій 1973 р.^{*}, вперше досить докладно висвітлено розвиток української радянської історичної науки. Монографія поділяється на дві частини. В першій розкриваються основні етапи розвитку науки, а також діяльність історичних установ. Друга частина присвячується аналізу творчого вкладу республіканських істориків у дослідження найважливіших проблем історії України. Однак у книзі недостатньо характеризується історіографія 20-х років, слабо показано, яких результатів досягли вчені Української РСР, що працюють в галузі загальної історії. Не аналізуються у ній і студії з допоміжних історичних дисциплін.

Як додатковий том до 10-томної «Истории Украинской ССР» випущено «Історіографію історії Української РСР». В ній розглядаються основні течії дореволюційної історіографії, аналізується доробок радянських істориків, критикується сучасна буржуазна історіографія з історії України.

Для вузів видано посібники з української історіографії від давніх часів до сучасності¹². В них зроблено узагальнення на основі аналізу монографічної літератури (брошури, наукові статті не залучено), використано історіографічні дослідження попередників. Однак, приділяючи належну увагу до Жовтневої історичній літературі, їх автори не розглянули радянську — 1917—1945 рр. Цю прогалину ще треба ліквідувати.

Та найбільша кількість історіографічних досліджень (монографій, статей) припадає на проблемні розробки. Звичайно, вони присвячуються літературі з найважливіших тем історичної науки: політичному, со-

⁹ Работы советских историков за 1965—1969 гг.— М., 1970.— 270 с.; Развитие советской исторической науки, 1970—1974.— М., 1975.— 479 с.; Советская историческая наука в 1975—1979 гг.— М., 1980.— 387 с.; Изучение истории СССР в советской историографии дооктябрьского периода, 1980—1984.— М., 1985.— 230 с.; Изучение истории советского общества в 1980—1984 годах.— М., 1985.— 207 с.

¹⁰ Дахшлейгер Г. Ф. Историография Советского Казахстана.— Алма-Ата, 1969.— 192 с.; Гросул Я. С., Мохов Н. А. Историческая наука в Молдавской ССР.— М., 1970.— 125 с.; та ін.

¹¹ Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Развитие історичної науки в Українській РСР.— К., 1970.— 79 с.; Развитие історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— К., 1973.— 256 с.; Историография истории Украинской ССР.— Киев, 1986.— 555 с.

* В союзній історіографії ця колективна монографія чомусь іменується збірником статей (див., наприклад: Историография истории СССР: эпоха социализма.— С. 329).

¹² Марченко М. І. Українська історіографія: з давніх часів до середини XIX ст.— К., 1959.— 258 с.; Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1983.— 119 с.; Санцевич А. В. Українська радянська історіографія, 1945—1982.— К., 1984.— 143 с.

ціально-економічному, культурному розвитку, питанням класової, національно-визвольної, революційної боротьби тощо.

Значна кількість історіографічних досліджень виходить з історії радянського періоду. Часто увага дослідників концентрується на видатних подіях (історіографія Великого Жовтня, громадянської війни, Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.), на таких важливих історичних явищах, як історія класів, Комуністичної партії, міжнародний робітничий й комуністичний рух, міжнародні відносини, рух за збереження миру, соціалістичне змагання, трудові почини тощо.

Проблемно-тематичні історіографічні дослідження переважно будуються на аналізі залученої історичної літератури. Для перевірки наведених у ній відомостей досить рідко використовуються архівні та інші джерела. Часом історіографи включають до своїх оглядів документальні збірники та публікації. Це, очевидно, пов'язано з тим, що такі публікації здебільшого мають тематичний характер (наприклад, «Воссоединение Украины с Россией», «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР» та ін.), хоча, складаючись переважно із джерел чи їх уривків, вони у дещо іншому плані відображають історичну дійсність (дають не зв'язну оповідь про минуле, а ретельно дібрану мозаїку із джерел, поданих у хронологічній послідовності). Документальні публікації історіографи часто аналізують надто загально і поверхово. Старанний джерелознавчий розбір не завжди входить у завдання дослідників або й не під силу їм.

Для історіографічних розробок, що вийшли в світ у роки культу особи та застою, характерні й інші загальні недоліки, безпосередньо пов'язані з історичною обстановкою, що склалася в роки написання цих праць. Нерідко здобутки істориків подаються в бібліографічному плані, у формі опису змісту відповідних робіт, без достатнього розкриття недоліків, огріхів, боротьби думок з тих чи інших питань. Як відомо, у той період не висвітлювалися «білі плями», обходилися різні заборонені теми, а історіографи, як правило, не торкалися їх навіть у плані постановки.

Існувала певна «зрівнялівка» в оцінках здобутків істориків, що розробляли аналогічні проблеми. Звичайно не виділявся вклад тих, хто першим розробив складну тематику, не підкреслювався пріоритет у науковому пізнанні. Це, зокрема, було пов'язано з репресіями, яких зазнали дослідники, що писали в 20—30-х роках. Цих істориків просто викреслювали з історії історичної науки.

Мало досліджували історіографи джерельну базу праць істориків, а також введений до наукового обігу новий архівний матеріал. Певною мірою це було пов'язано з дуже обмеженим доступом істориків до нього. Недостатня увага приділялася розкриттю оригінальності, новизни дослідження. Надто велике захоплення ювілейною проблематикою часто призводило до численних повторів у її розробці. На такі прикрі тенденції рідко звертали увагу історіографи.

Такими, на наш погляд, є основні недоліки, притаманні сучасним історіографічним дослідженням.

Вихід історіографічних розробок з часом дедалі зростає, що зумовлює необхідність створення праць з історіографії другого ступеня (історіографії історіографії). Автори таких досліджень приділяють значну увагу аналізу методологічних та різноманітних історіографічних праць¹³. Отже, висувається завдання вивчення та узагальнення нагромадженого досвіду з історії самої історіографії як окремої дисципліни. Воно набуває особливо великого значення нині, коли переглядаються основні постулати історичної науки, йде ретельна перевірка того, що

¹³ Киреева Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г.— М., 1983.— 216 с.; Сарбей В. Г. Историографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // Укр. іст. журн.— 1987.— № 12.— С. 122—134; та ін.

було правильним, а що хибним в історичних дослідженнях радянських учених.

Предметом історіографії є процес відображення історичною наукою минулого та сучасності людського суспільства, закономірностей різних етапів історичного пізнання. Ці закономірності проявляються специфічно. Це, головним чином, формування історичних ідей, концепцій, поглядів тощо, виявлених історіографом, що працює у певних соціально-економічних і політичних умовах з урахуванням психологічних, емоційних та інших факторів.

Історіографічна закономірність установлюється не тільки шляхом вивчення спонукань, задумів та способів їх втілення у працях окремих, хай навіть видатних істориків, а в результаті аналізу «сукупної» історичної творчості (якщо не всіх, то більшості дослідників), що відображає процес руху наукової думки на тому чи іншому етапі розвитку історіографії. Це особливо характерно для сучасного етапу, коли дуже зростає кількість істориків.

Історіографічні закономірності виявляються у результаті глибокого проникнення в процес розвитку історичної науки з притаманними їй можливостями та суперечностями. Її змістовий зріз установлюється шляхом розкриття провідних тенденцій розвитку історичної науки. Велике значення в цій справі має вивчення зрушень в історіографії за окремими періодами — етапами, які переконливо свідчать про якісні зміни в ній.

Порівняння «старої» і «нової» концепцій науки стало в історіографічній теорії та практиці, по суті, законом дослідження. Історіограф аналізує сукупність історичних знань, нагромаджених на різних етапах розвитку науки. Він має справу з різними поглядами, підходами, новими ідеями, спростуваннями, зафіксованими в історичних творах.

В історіографії спостерігається наступність у нагромадженні відповідних знань, їх якісне перетворення на основі нових ідей, висновків та узагальнень на шляху від одного історичного етапу до іншого. Тут саме і виявляються певні закономірності. Здобутки кожного нового етапу в пізнанні історії науки опираються на звершення попередніх етапів, є їх продовженням, розвитком, поглибленням, а часом і запереченням, спростуванням. Отже, творіння попередників виявляються у мисленні наступних поколінь здебільшого у переробленому і збагаченому вигляді внаслідок появи нових вимог до знань, зумовлених прогресивними змінами в самому житті¹⁴.

Для будь-якої наукової дисципліни важливе значення має поняттєвий апарат, без якого неможливі теоретичні й методологічні висновки та узагальнення. Слід відзначити, що з цим в історіографії справа стоїть гірше, ніж у джерелознавстві. Напевно, слідом за джерелознавцями історіографи останнім часом почали застосовувати термін «історіографічне джерело» (в джерелознавстві — «історичне джерело»). О. І. Зевелев у згаданій вище монографії виділив навіть спеціальні глави з цього питання. Він, зокрема, твердить, що «історіографічними джерелами є ті історичні джерела, які визначаються предметом історіографії і несуть інформацію про процеси, що відбуваються в історичній науці й в умовах її функціонування»¹⁵. Переконливішим, на наш погляд, є формулювання Ю. Н. Городецького. Він, зокрема, відзначає, що історіограф має вивчати «...матеріали, які важливі і необхідні для розуміння процесу розвитку історичної науки»¹⁶. І, справді, ширше, ніж «джерела», поняття «матеріали» якнайкраще підходить у даному

¹⁴ Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты.— М., 1987.— С. 84—94.

¹⁵ Там же.— С. 120.

¹⁶ Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки.— Калинин, 1980.— С. 120.

випадку. Адже історіограф переважно використовує історичну літературу — вже опосередковану інформацію про дійсність. (Навіщо ж той самий матеріал в історичній науці називати «дослідженням», а в історіографії — «історіографічним джерелом»?).

Щоправда, в процесі роботи історіографам доводиться використовувати й історичні джерела, особливо для висвітлення творчого шляху істориків у відповідних дослідженнях. Це, зокрема, спогади, щоденники, листування, архівні матеріали. Останні особливо широко залучаються для розкриття діяльності історичних установ та відповідних друкованих органів.

Під час аналізу історичної літератури (особливо з численними повтореннями) варто застосовувати статистичний метод.

Навіть цей невеликий перелік свідчить, що в історіографічному дослідженні достатньою мірою застосовуються найзвичайніші джерела, і, як нам здається, недоцільно їх іменувати ще й історіографічними. А використовувати численні історичні дослідження, на нашу думку, ніяк не можна відносити до джерел.

Так само викликає сумнів виділення поняття «історіографічний факт» (за цією логікою слід було б запровадити і «джерелознавчий», і «археологічний», і «археографічний» факти і т. д., і т. п., але їх немає). Факт — надзвичайно широке поняття, що знаменує собою подію, явище, випадок, річ. Величезна різноманітність фактів історичної дійсності усталено іменується історичними фактами. Ця система своєрідно (відповідно до предмета) діє і в історіографії. Тому немає рації виділяти якісь окремі історіографічні факти. На наш погляд, поняття «історіографічне джерело» й «історіографічний факт» є штучними, умоглядними категоріями.

Інша справа — об'єкти історіографічного дослідження. Оскільки є окрема наукова дисципліна, обов'язково мають бути і об'єкти її вивчення як якісно однорідні частини всього досліджуваного комплексу історії історичної науки*.

Найважливішим і найпоширенішим об'єктом історіографічної розробки виступають історичні дослідження у всій багатоманітності їх видів та форм, включаючи і праці з історії різноманітних історичних дисциплін. Докладну характеристику цьому об'єкту історіографії буде дано окремо.

Наступним за поширеністю об'єктом наукових інтересів історіографів є історичні погляди окремих істориків. Відповідні дослідження широко розкривають життєвий та творчий шлях істориків, ознайомлюють з їхнім світоглядом, тематичним напрямом розробок, науковими концепціями, основним доробком, участю в науковому та громадському житті, у поширенні історичних знань. Все це подається на фоні історії країни, а часом і міжнародного життя.

В радянській історичній науці створено значну кількість ґрунтовних монографій про вітчизняних істориків, а також про той чи інший напрям їх діяльності¹⁷. Кожна монографія має чимало специфічного,

* Був час, коли автор цих рядків також іменував значну частину об'єктів історіографічного дослідження «історіографічними фактами», применшуючи тим самим їх якісну своєрідність і, головне, абстрагуючись від обрання цих об'єктів дослідником для окремої розробки (див.: *Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки*. — С. 135).

¹⁷ Иллерицкий В. Е. Сергей Михайлович Соловьев. — М., 1980. — 192 с.; Сафронов Б. Г. Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время. — М., 1976. — 223 с.; Полухин Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні. — К., 1959. — 127 с.; Сарбей В. Г. Историчні погляди О. М. Лазаревського. — К., 1961. — 192 с.; Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский: История жизни и творчества. — М., 1974. — 638 с.; Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — Киев, 1966. — 124 с.; Марков П. Г. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст. — К., 1973. — 235 с.; Гурницький К. І. Кримський як історик. — К., 1971. — 184 с.; Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). — Киев, 1984. — 191 с.

пов'язаного із своєрідністю зображуваної особи, з діапазоном залучених джерел та літератури тощо. Обмежений обсяг статті не дозволяє наводити тут багато прикладів (цей об'єкт історіографії заслуговує окремого ґрунтовного дослідження). Спинимося лише на монографії М. В. Нечкіної. Дослідниця написала докладну історію життя й діяльності В. Й. Ключевського, не розділяючи основних елементів його біографії у структурному плані, використавши широкий фон історичної обстановки. Перший розділ цієї праці присвячений історіографії питання. Він дає уявлення про те, на який доробок спиралася дослідниця, приступаючи до роботи.

У наступних розділах монографії за окремими етапами розкривається життєвий і творчий шлях славетного історика. Звичайно історіографи в своїх працях обходять особистісні якості свого героя. М. В. Нечкіна, навпаки, розповідає і про зовнішність Ключевського, його характер, душевний стан, звички, захоплення. Все це допомагає глибшому проникненню в творчу спадщину історика, з якої, до речі, ще не все досі опубліковано. Рукописи іноді значно відрізняються від того, що часом був змушений писати й виголошувати В. Й. Ключевський офіційно.

Отже, дослідник має залучати якнайширше коло джерел та матеріалів, щоб відобразити всі сторони особистості того чи іншого діяча. Як стверджує Л. В. Черепнін, для «повноти розуміння наукової та суспільної ролі історика потрібен саме такий комплексний метод»¹⁸.

На значні труднощі нашо́вхується дослідження історичних поглядів дореволюційних істориків, а також тих, які жили і діяли на зламі двох епох — капіталістичної й соціалістичної. Складно показувати еволюцію їх поглядів у прогресивному чи реакційному напрямках. Саме такі відповідальні завдання стояли перед Б. Г. Сафроновим під час створення монографії, присвяченої Р. Ю. Віпперу — історикові, світлогляд якого істотно змінювався. Автор використав широке коло джерел та літератури, що дало йому можливість різнобічно показати оригінальний творчий доробок вченого. Біографію Р. Ю. Віппера, який прожив довге і складне життя, розкрито слабше.

З точки зору висвітлення історичних поглядів окремих істориків значний інтерес становлять брошури серії «Біобібліографія вчених СРСР»¹⁹, у республіці, відповідно, — «Біобібліографія вчених Української РСР»²⁰, до яких входять невеликі статті та повна бібліографія творів академіків та членів-кореспондентів академій з допоміжними покажчиками. Ці матеріали дають чітке уявлення про історичні погляди видатних радянських істориків.

Незважаючи на те, що вже видано чимало монографічних творів і багато статей про видатних вчених, цю роботу слід продовжувати. Не висвітлено ще історичні погляди багатьох прогресивних радянських істориків. Суцільною «білою плямою» є історіографічний портрет провідного діяча «охранительной» дореволюційної історіографії. А він би послужив викриттю реакційних напрямів і концепцій в історичній науці.

Гнушева Е. И. Академик Александр Андреевич Губер.— М., 1987.— 240 с.; Дунаевский В. А., Цфасман А. Б. Николай Михайлович Лукин.— М., 1987.— 192 с.; Чистякова Е. В. Михаил Николаевич Тихомиров.— М., 1987.— 160 с.; Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды Д. А. Максимова.— Киев, 1986.— 246 с.; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804—1860.— Л., 1987.— 284 с.; та ін.

¹⁸ Черепнін Л. В. Вопросы методологии исторического исследования: Теоретические проблемы истории феодализма.— М., 1981.— С. 11.

¹⁹ Лоциховський А. В. (1973), Волгін В. П. (1954), Готьє Ю. В. (1941), Греков Б. Д. (1947), Державін М. С. (1949), Дружинін М. М. (1987), Кононов А. М. (1980), Нечкіна М. В. (1987), Окладников О. П. (1981), Рибаків Б. О. (1968, 1978), Самсонов О. М. (1970), Сказкін С. Д. (1967), Тарле Є. В. (1949), Тихомиров М. М. (1963), Тюменев О. І. (1962), Черепнін Л. В. (1983), Шунков В. І. (1971).

²⁰ І. О. Гуржій (1974), К. Г. Гуслийстий (1972), А. Д. Скаба (1985), М. І. Супруненко (1980), П. Т. Тронько (1986), Д. І. Яворницький (1969).

Таким чином, вивчення творчої біографії істориків є важливою ділянкою історіографії.

Не обмежуючись дослідженням історичних поглядів окремих учених, історіографи ретельно вивчають цілі школи й напрями в історичній науці. Особливо це стосується дореволюційного періоду вітчизняно та зарубіжної історіографії²¹. У центрі уваги авторів — класові позиції представників певних наукових напрямів, їх ідеологічні платформи. Значне місце відводиться аналізу революційної історичної думки, поглядів на минуле декабристів, революційних демократів, більшовицьких публіцистів та ін. Широке відображення дістала боротьба прогресивних і реакційних течій в історичній науці. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, радянські історіографи викривають ідеалістичні основи буржуазної історіографії.

Не менш важливим об'єктом даної дисципліни є також діяльність історичних установ. На цю тему вже опубліковано ряд монографій: чимало статей²². Автори розглядають цілий комплекс питань, у тому числі структуру, підготовку кадрів, хід наукових досліджень та громадську роботу наукових колективів. Це дає важливий матеріал для з'ясування питання про організацію історичної науки в країні. Розглядається, звичайно, не тільки діяльність відповідних інститутів, а й архівів, наукових товариств, музеїв тощо.

Значний інтерес викликає і розвиток окремих установ, які відіграють провідну роль в організації та координації історичних досліджень²³. Розглядаються основні напрями наукової роботи певного інституту, пошуки й здобутки співробітників, кількісне та якісне зростання кадрів, науково-організаційна діяльність колективів, недоліки та суперечності в їхньому розвитку. Однак ця тематика вважається вузькою для монографічного вивчення, хоч актуальність і важливість дослідження історії установи вимірюється не її просторовими параметрами, а конкретним вкладом у розвиток радянської історичної науки. На наш погляд, доцільно створити монографії про історичні інститути АН СРСР, інститути історії союзних республік як важливі центри історичного пізнання.

Зауважимо, що останнім часом виходить багато праць, присвячених різним науково-дослідним та учбовим інститутам. Однак здебільшого це рекламно-популяризаторські, ілюстровані видання, в яких, власне, дається стисла характеристика найважливіших напрямів діяльності установ без належного висвітлення їх історії, без розкриття наукової періодизації розвитку.

Важливим об'єктом історіографічного дослідження є наукова періодика — історичні журнали. На жаль, ця тематика ще дуже слабо розробляється в монографічному плані. Поки що вийшли змістовні книги тільки про деякі фахові часописи²⁴. Вони яскраво свідчать, як такі

²¹ Иллерицкий В. Е. Революционная историческая мысль в России: (Домарксистский период).— М., 1974.— 350 с.; Афанасьев Ю. Н. Историзм против эклектики: Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии.— М., 1980.— 277 с.; Цамутали А. Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века.— Л., 1977.— 256 с.; Цамутали А. Н. Борьба направлений русской историографии в период империализма: Историогр. очерк.— Л., 1986.— 336 с.; Сарбей В. Г. История Украины в дожовтневій більшовицькій пресі.— К., 1986.— 182 с.; та ін.

²² Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР, 1917—1937.— К., 1973.— 171 с.; Алексеева Г. Д., Желтова Г. И. Становление и развитие советской системы научно-исторических учреждений (20—30-е годы).— Ташкент, 1977.— 136 с.

²³ Институт истории АН Латвийской ССР: К 30-летию со дня основания.— Рига, 1976.— 151 с.; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986 / Под ред. Ю. Ю. Кондуфора.— Киев, 1986.— 208 с.

²⁴ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Істориогр. нарис.— К., 1970.— 171 с.; Алаторцева А. И. Журнал «Историк-марксист», 1926—1941.— М., 1979.— 287 с.

журнали фіксували стан історичної науки на певних історичних етапах, оперативно відображали проблематику найактуальніших історичних досліджень, творчі дискусії, зміни в тлумаченні різних питань тощо. Кожний журнал мав свою специфіку, коло розроблюваної тематики, певний авторський колектив і т. д. Таким чином, вивчення історичної періодики сприятиме створенню більш повної картини розвитку історіографії.

Із зростанням чисельності істориків різних профілів стала актуальною проблема вивчення відповідних кадрів²⁵. Щоправда, безпосередньо присвячених цій тематиці праць ще є порівняно небагато. Однак вони також проливають світло на розвиток радянської історичної науки.

Взагалі слід мати на увазі, що в кожному окремому історіографічному дослідженні не обов'язково повинен розкриватися якийсь один об'єкт. У великих працях, як ми показали вище, їх може бути кілька. Наприклад, у змістовній монографії В. М. Міхнюка розглядаються і проблематика досліджень, і кадри, і діяльність наукових установ, в тому числі й історичного товариства²⁶. Єдине можна твердити незаперечно, що в кожному історіографічному дослідженні, який би об'єкт автор не брав за основу, йому обов'язково доводиться мати справу з історичними дослідженнями як головним матеріалом.

На сучасному етапі перед радянськими історіографами стоять важливі й відповідальні завдання. Насамперед необхідно ретельно розробити справді наукову періодизацію радянської історичної науки. Вона має відображати основні якісні зрушення у науковому поступі. На наш погляд, розвиток цей проходив нерівномірно, хвилеподібно. Перша «хвиля» піднесення відноситься до 20-х років, друга — пов'язана із сприятливою для істориків обстановкою, що склалася після ХХ з'їзду КПРС (до кінця 60-х років), і третя «хвиля» пов'язана із всеосяжною перебудовою нашого життя із середини 80-х років. Звичайно, при цьому слід враховувати певні досягнення й серйозні недоліки праць, виданих у періоди культу особи та застою. А в історіографічних працях, де узагальнюється конкретна тематика, має розроблятися і специфічна періодизація.

У зв'язку з відзначеними вище недоліками розглянутої літератури велике значення має дослідження історії історіографії. В ході такої роботи можна буде відзначити не тільки здобутки попередників, а й визначити недоліки, огріхи, прогалини у відповідних працях, що дасть поштовх дальшим якісним розробкам.

Велінням часу є комплексний підхід до аналізу всіх історіографічних об'єктів без будь-яких винятків, тобто слід рівною мірою вивчати як історичні дослідження, так і погляди істориків, окремі наукові концепції, напрями, діяльність історичних установ, органів друку тощо. Необхідно також активно займатися історіографією всіх галузей історичної науки, зокрема джерелознавства, археографії, архівознавства, всіх історичних дисциплін. Тільки в такому разі дістанемо реальну й повну картину історії історичної науки й належною мірою сприятимемо її дальшому поступу. Саме комплексні історіографічні дослідження дають різнобічне відображення розвитку історичної науки, служать надійним орієнтиром для дальшої перебудовної роботи.

Одержано 4.10.88

Предмет историографии характеризуется в статье как раскрытие закономерностей разных этапов исторического познания и мышления, отображения исторической наукой событий прошлого и современности. Автор выделяет и кратко характеризует та-

²⁵ Иванова Л. В. У истоков советской исторической науки: Подготовка кадров историков-марксистов в 1917—1929 гг.— М., 1968.—197 с.

²⁶ Михнюк В. Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии, 1919—1941.— Минск, 1985.— 286 с.

кие объекты историографических разработок, как исторические исследования (труды по истории), жизненный и творческий путь историков, деятельность исторических учреждений, научной периодики и пр. Отмечается, что в каждом отдельном историографическом исследовании не обязательно должен раскрываться один объект. В больших трудах их может быть несколько. Автор полемизирует с другими историографами относительно понятийного аппарата историографии, полагая, в частности, что категории «историографический факт» и «историографический источник» являются умозрительными.

* * *

А. М. Мерцалов (Москва)

Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна (Роздуми історика)

Аналізуючи матеріали радянської преси 1987—1988 рр., де розглядаються питання, пов'язані з темою «Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна», автор статті розмірковує про стан вивчення передісторії та історії минулої війни, висловлює свої судження з різних аспектів даної проблематики.

Питання «Сталін, сталінізм і минула війна» вивчене ще недостатньо¹. Тим часом без цього не може розвиватися історіографія війни в цілому. Всі або майже всі замовчування та напівправа були зумовлені спочатку заборонами, а згодом — небажанням розкривати справжню роль Сталіна у війні. З цього погляду дискусія, що ведеться в основному на сторінках газет і журналів, зокрема в 1987—1988 рр., досить показова. Спробу проаналізувати її матеріали і являє собою ця стаття. Крім того, автор має намір висловити певні судження про вивчення в СРСР минулої війни, місце Сталіна і сталінізму в її передісторії, організації оборони країни, у ході самої війни. Увага при цьому зосереджується в основному на нереалізованих можливостях. Автор статті спирається на новітні дослідницькі праці О. М. Самсонова, М. Г. Павленка, Ю. О. Полякова, В. І. Дашичева, В. М. Куліша, Л. О. Безименського, в яких обґрунтовується наукова концепція історії Великої Вітчизняної війни².

В ході згаданої вище дискусії висловлювалися думки про «незадовільний стан» нашої історіографії, про «сум'яття деяких істориків, не готових пояснити минуле»³. На противагу цим реалістичним оцінкам незмінно у виступах авторів 12-томної «Истории второй мировой войны» звучить казенна бадьорість. Наприклад, у словнику-довіднику «Великая Отечественная война 1941—1945» за редакцією М. М. Кир'яна (М., 1988) справа представлена так, нібито історія війни вже повністю вивчена. В інших матеріалах йдеться про «надзвичайно багату історіографію війни»⁴. Але численність книг і статей сама по собі ще не створює розвинутої літератури. Було б спрощенням зводити перебудову історіографії Великої Вітчизняної війни лише до відмови від тез про виняткову роль у ній генераліссимуса, члена Військової ради 1-го Українського фронту чи начальника політвідділу 18-ї армії.

¹ Висвітлені лише деякі його аспекти у працях О. М. Самсонова та ін. Див.: Соц. индустрия.— 1987.— 16 июня; 1988.— 15 мая; Моск. правда.— 1988.— 10 июня.

² Див.: Коммунист.— 1988.— № 9; История СССР.— 1986.— № 6; Наука и жизнь.— 1987.— № 6; Новое время.— 1988.— № 6; Огонек.— 1987.— № 26; Неделя.— 1988.— № 5; Моск. новости.— 1987.— 1 нояб.; 1988.— 7 февр.

³ Неделя.— 1987.— № 52.— С. 15; Правда.— 1988.— 17 мая.

⁴ Правда.— 1988.— 27 апр. Див. також: Комс. правда.— 1988.— 9 мая.

Широкий резонанс дістало рішення видати нову десятитомну працю про Велику Вітчизняну війну. Оpubліковано її план-проспект⁵, який було піддано різкій критиці на засіданні бюро Відділення історії АН СРСР⁶. Його автори, обходячи мовчанкою гострі питання, по суті, відтворюють згадуваний 12-томник. Складається враження, що вони слабо уявляють вивченість проблеми в радянській та зарубіжній історіографії. У проспекті переважають загальні фрази типу: «Глибоко і всебічно дослідити проблеми Великої Вітчизняної війни, зокрема, такі, як розвиток економіки, політичне та ідеологічне протистояння». Але на що конкретно спрямують свою увагу ці самі вчені в процесі створення 10-томника, невідомо. План-проспект не гарантує новизни видання. Так для чого воно потрібне?

Організатори цієї нової колективної праці широко рекламують її. Оpubліковані численні їхні інтерв'ю⁷. Одне з них дав С. Радзівевський «Известиям» (6 грудня 1987 р.). У ньому він говорив про «якісно нове видання». Водночас із цього ж інтерв'ю випливає, що намічено змінити лише «деякі оцінки» тих чи інших подій (не ставити на одну дошку, наприклад, події під Сталінградом і на Малій землі); «уточнити деякі дані про втрати в живій силі і техніці», про діяльність Ставки, особу Сталіна як Верховного Головнокомандуючого. Та чи варто видавати багатотомник заради «уточнень»? І ще таке. Ніж «опускати його до рівня дивізій і полків», чи не краще було б створити окрему працю про їх дії в 1941—1945 рр.?

Не можна погодитися з нігілістичною оцінкою 12-томника письменником В. Астаф'євим⁸⁻⁹. Це видання, безумовно, є певним вкладом в історіографію, хоч і створювалося воно поза критикою. Вирішальне слово під час роботи над ним завжди належало головам Головної редакційної комісії (ГРК) 12-томника — спочатку А. А. Гречку, пізніше Д. Ф. Устинову — не спеціалістам в галузі історіографії. Кожний том супроводжувався гучним хором палких рецензій. Керівництво авторського колективу було удостоєне Ленінської премії, орденів. Тим часом 12-томник ґрунтувався на вузькій джерельній базі та малопродуктивній методології. Він не виправдав сподівань читачів і наукової громадськості: багато проблем залишилося нерозв'язаними, трапляються взаємовиключні трактування подій і фактів, деякі досягнення авторів попереднього видання — 6-томної «Истории Великой Отечественной войны» — були втрачені.

При створенні нової праці мають бути максимально враховані ці уроки. Історія повинна вчити й самих істориків. Тому небезпідставна тривога ряду відомих учених, що серйозна робота знову розпочата без підготовки, що справді нову працю в такий короткий строк (до 1995 р.) створити неможливо¹⁰. На думку начальника Інституту воєнної історії, не вистачає спеціалістів, які мають належні професійні навички¹¹. Дієздатний колектив можна створити, лише зібравши справжніх фахівців з багатьох науково-дослідних інститутів і вузів країни, зокрема республік, на території яких безпосередньо велися бойові дії. Нова концепція історії війни не розроблена. Нові документи, що є в розпорядженні вчених, не вивчені. І головне — народ гостро потребує не чергового багатотомного монументу через 10 років, а книг з найактуальніших проблем через 1—2 роки. Вони, до речі, необхідні й для розробки самого 10-том-

⁵ Полит. самообразование.— 1988.— № 7.— С. 78—82.

⁶ Вопр. истории.— 1987.— № 12.— С. 98.

⁷ Сов. культура.— 1988.— 2 февр.; Моск. новости.— 1987.— 20 сент.; Красн. звезда.— 1987.— 27 июня; 1988.— 3, 17 февр.

⁸⁻⁹ Лит. газ.— 1988.— 18 мая. У виступі на конференції істориків і письменників В. Астаф'єв переплутав 12-томник з 6-томною «Историей Великой Отечественной войны», а в публікації у «Московских новостях» він включив у число авторів 12-томника учених, які не мали до нього ніякого відношення.

¹⁰ Вопр. истории.— 1987.— № 12.— С. 98.

¹¹ Известия.— 1988.— 3 мая.

ника. Вже створена ГРК, яка, однак, майже цілком складається з посадових осіб, що не займаються історією. Тому існує небезпека, що вони знову, як і у випадку з 12-томником, своїм чиновним авторитетом освящать якийсь сірий опус, знову він буде офіційним, тобто відгородженим від критики, а отже, й малокорисним у кращому разі. Невже нам ще недостатньо гіркого досвіду некомпетентності — однієї з головних вад сталінізму? Радянська література про війну майже не має виходу за межі СРСР. Потрібно, щоб нова праця стала конкурентноспроможною на світовому книжковому ринку, чого не можна сказати про 12-томник. Розповсюдження такої праці в усіх країнах повністю відповідало б міжнародному значенню Перемоги, ролі Радянського Союзу в розгромі фашизму і в сучасному світі.

Чи усвідомлюють керівники Інституту воєнної історії усю складність завдань, що стоять перед ними? Читач «Советской культуры» Р. П. Яковлев пише з цього приводу: «Шановні товариші історики та філософи! По-перше, в таких справах не варто поспішати, а по-друге, як же ви збираєтеся висвітлити всю правду, якщо у вашому розпорядженні не всі архіви?». В. Д. Попов висловлюється щодо цього ще більш різко: «Знову почнуться домисли замість справжніх історичних фактів»¹². Показово, що керівник редколегії «Советской военной энциклопедии» Ю. Я. Кіршин засуджує «поспішність», допущену при її підготовці, чим, на його думку, пояснюється «недостатньо науковий рівень» ряду статей цього видання¹³. Як відомо, спеціалісти з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС до створення нового курсу історії партії та з метою полегшення цієї роботи мають намір видати стенограми ряду партійних з'їздів, монографії з вузлових питань, підготувати популярні публікації¹⁴. Доцільно, на наш погляд, щоб такий підхід взяли на озброєння і творці 10-томника.

Дуже показовою для тенденцій, що побутують нині у воєнній історіографії, є передова стаття в «Военно-историческом журнале» (1988.— № 6), яка претендує бути програмною. В ній подано звичні цитати з виступів політичних та військових діячів. Засуджено «зусилля» ряду письменників, журналістів, істориків, спрямовані на те, щоб «перетворити» початковий період війни на «трагічний». Його, на думку авторів передовиці, слід називати лише «особливо тяжким». Оголошується також неприпустимим вживання стосовно цього періоду таких слів, як «невдача», «розгубленість», «безладдя»¹⁵.

Однак усі спроби спростити завдання воєнної історіографії є неспроможними. У висвітленні історії війни — чимало прогалин і спотворень. Складними є ще не розв'язані вченими проблеми. Серед них — періодизація історії війни. В результаті зниження інтересу до теорії науки досі не розроблено саме поняття «перелому» в ході війни. Запровадження терміну «поворот» лише заплутало справу. Немає єдиної думки в питанні про те, з якими подіями потрібно пов'язувати ці «перелом» і «поворот», коли вони розпочалися й закінчилися. В тому чи іншому поєднанні в літературі, як правило, фігурують Московська, Сталінградська, Курська битви, битва за Дніпро. Стрижень прийнятої більшістю воєнних істориків періодизації становить 1943 р.¹⁶ Ця схема залишає поза боротьбою за перелом перемогу Червоної Армії під Москвою, яка повернула весь хід другої світової війни. Сталінградська і Курська битви проходили під знаком саме цієї перемоги. Для обґрунтування схеми виникла необхідність «перенести» найбільш тяжкий для Країни Рад період війни з літа — осені 1941 р. на осінь 1942 р., а заодно різко пере-

¹² Сов. культура.— 1988.— 1 марта.

¹³ Там же.— 1 февр.

¹⁴ Неделя.— 1987.— № 52.— С. 15.

¹⁵ Воен.-ист. журн.— 1988.— № 6.— С. 3, 6.

¹⁶ История второй мировой войны 1939—1945.— М., 1976.— Т. 6.— С. 83; Т. 7.— С. 179; Т. 12.— С. 286. Див. також: Вопр. истории.— 1986.— № 12.— С. 7.

більшити значення літніх досягнень вермахту того року і поразок радянських військ на півдні країни. Московській битві відводять рядове місце між 22 червня 1941 і 19 листопада 1942 років.

Ця помилкова думка ґрунтується на недостатньому знанні противника, його обмежених економічних можливостей і страху перед соціально-політичним вибухом у країні. Зазначені обставини спонукали керівництво «третього рейху» вдатися до доктрини швидкоплинних воєн, що склала основу політики і стратегії фашизму. Сталін, як і його спадкоємці в історіографії, не міг або й не хотів зрозуміти, що саме події перших місяців війни та Московська битва, яка їх завершила, перекреслили головні розрахунки фашистів. У Німеччині розпочалася гарячкова перебудова всіх воєнних та економічних планів, складання нових, ще авантюристичніших, ніж план «Барбаросса», оскільки їх намагалися націлити на затяжну війну, безперспективну для цієї країни.

Недостатньо досліджено важливі моменти ходу і політичного характеру війни, ряду подій її передодня. Серед них — питання про відвернення війни, головного винуватця останньої — німецький фашизм, про його союзників та цілі у Східній Європі, радянсько-німецькі відносини. Маловивченим залишається питання про політичний характер війни з боку різних країн — її учасників, зокрема Польщі.

Не завершено вивчення таких питань суто воєнної історії, як початковий період Великої Вітчизняної війни, причини відступу і тяжких втрат радянських військ. Не досліджено величезне значення тієї відчайдушної, героїчної боротьби, що її вела в ці місяці Червона Армія, оскільки фашистська Німеччина робила ставку на швидкоплинний похід.

Недостатньо проаналізовано керівництво війною, в тому числі роботу центральних і місцевих політичних, військових, народногосподарських установ, діяльність полководців та інших керівників армії, зокрема таких одіозних, як Мехліс¹⁷. У світлі нових даних про Сталіна та його оточення потрібно ще раз повернутися до питання про роль ВКП(б) у війні, звернувши насамперед увагу на успіхи та недоліки її ідеологічної роботи на фронті і в тилу.

Багато авторів описують стан народного господарства СРСР у передвоєнні та воєнні роки. Однак вони не дають чіткої відповіді на такі важливі питання: якою мірою до 22 червня 1941 р. оборона країни була забезпечена економічно; чи всі можливості для цього були використані; чи була необхідність у більш ранньому переведенні господарства на військові рейки, наприклад, з початком світової війни. Не вивчено функціонування господарського механізму¹⁸, не розкрито, як діяли переваги соціалізму над капіталізмом у різних сферах економіки: історики не можуть обмежуватися самими деклараціями. Переваги соціалістичного ладу, які виявилися з такою силою під час війни, діяли аж ніяк не автоматично. Потрібні були активні зусилля. Залишається слабо вивченою соціальна історія СРСР воєнних років, зокрема повсякденне життя радянських людей на фронті і в тилу. Початок цьому поклали журналісти та письменники¹⁹.

Потребує уваги дослідників ряд факторів, що зумовили хід і підсумок війни, зокрема, географічний та психологічний. Висвітлення героїзму радянських людей в історичних працях має, як правило, описовий характер. Деякі вчені десятиліттями вивчають, наприклад, скільки бійців закрили своїм тілом ворожі вогневі точки, не задумуючись над джерелами і мотивами їхніх дій, не показують, чи завжди такі дії були виправдані. Увага, як правило, приділяється поведінці окремих людей у винятковій навіть для війни обстановці, а не повсякденній ратній праці мільйонів, завдяки якій головним чином і було забезпечено Перемо-

¹⁷ Знамя.— 1988.— № 5.— С. 78.

¹⁸ Знание — сила.— 1987.— № 11.— С. 43.

¹⁹ Див., напр.: Правда.— 1987.— 16 нояб.; Известия.— 1987.— 22 дек.

гу. Переважне зображення жертвності призводить до зменшення уваги, якої вимагають висвітлення дій трудових і бойових колективів, умов психології та ефективності їх подвигу²⁰.

Необхідно переосмислити зовнішньополітичну діяльність ВКП(б) та Радянської держави, яка досі розглядалася лише як бездоганна вищою мірою плідна. Назріла потреба у створенні сучасного монографічного дослідження антифашистського Опору в країнах Європи й Азії. Серед істориків немає єдиної думки про саме поняття «Опір», його рушійні сили, патріотичне та соціальне в ньому, про рухи, керовані різними політичними партіями, національні особливості цього явища тих чи тих країнах, про колабораціонізм тощо. Ряд невисвітлених або недостатньо висвітлених моментів є в історії радянсько-польських відносин передвоєнних і воєнних років. Це, зокрема, — «поділ Польщі» «катынська справа», повстання у Варшаві 1 серпня 1944 р. Залишаються невивченими питання про долю радянських військовополонених (захоплення чи добровільна здача, ставлення до них у Німеччині, масова загибель, експлуатація, переслідування після повернення з полону) про німецьких полонених в СРСР.

Дуже серйозна проблема — «ціна перемоги» — навіть не поставлена. Чому втрати СРСР були незрівнянно більшими, ніж головного його противника; якою мірою вони виправдані; хто несе відповідальність за них; як позначилися вони, зокрема психологічно, на розвитку країни? Не з'ясовано кількість втрат по періодах війни, її операціях, родах військ і т. д. Немає повного зіставлення втрат Червоної Армії і вермахту. Деякі автори наївно наводять втрати з радянського боку тільки вбитими, а з німецького — всі види втрат. Інші — схильні висувати на перший план багатомільйонні жертви СРСР, показуючи його роль у розгромі фашистського блоку. Але в даному випадку логічно говорити про втрати в цілому фашистського блоку на радянсько-німецькому фронті.

Якщо підсумки війни вивчені порівняно повно, то про її уроки та сказати не можна, хоч цим питанням і присвячене спеціальне видання Інституту воєнної історії²¹. Не розкрита проблема зовнішньої політики СРСР, США і виникнення «холодної війни»²². Глибше слід показати яким був вплив війни на дальший розвиток СРСР у соціальній, політичній, економічній, ідеологічній, моральній, демографічній сферах. Ми лише в найзагальніших рисах знаємо, яке місце займає війна у сучасній свідомості радянського народу. Ніхто не вивчає рівень соціальної ефективності наукової історіографії історії минулої війни²³.

Простий перелік проблем історіографії війни показує, що чимало з них неможливо успішно розв'язати без взаємодії вчених багатьох країн, в тому числі дослідників, які належать до немарксистських напрямів, без використання їхніх досягнень. Тим часом воєнні історики недооцінюють можливості немарксистських авторів. Так, в останньому томі 12-томника вся буржуазна історіографія названа «реакційною», а в згаданому словнику-довіднику її представники віднесені в табір «догідників імперіалізму». Це суперечить як реальному стану справ, так і новому політичному мисленню²⁴. Щоправда, в інтерв'ю газети «Советская культура» редактор словника М. М. Кир'ян говорив уже про необхідність «співробітництва з істориками західних держав»²⁵.

Цілком правомірною є вимога вчених якнайшвидше видати вкрай необхідні для дослідницької роботи документи, наприклад, із фондів

²⁰ Див., напр.: Лит. Россия.— 1988.— 4 мая.

²¹ Вторая мировая война: Итоги и уроки.— М., 1985.

²² Моск. правда.— 1988.— 18, 19 мая; Лит. газ.— 1988.— 18 мая.

²³ Комс. правда.— 1987.— 29 июля.

²⁴ Див. також: Правда.— 1988.— 10 июля; Красн. звезда.— 1988.— 4 июня; Моск. правда.— 1988.— 27 апр.

²⁵ Сов. культура.— 1988.— 2 февр.; див. також: Коэн С. Стереотипы рушатся // Правда.— 1988.— 25 апр.

Ставки, її переговори з фронтами²⁶. Автори газетних публікацій про радянські архіви обіцяють, що робота останніх має невдовзі поліпшитися²⁷. Але історики не можуть сидіти, склавши руки, в очікуванні з архівів останнього документа війни. Вже опублікований матеріал, якщо до нього підійти по-новому, дає змогу зробити значний крок на шляху до істини. Не можна погодитися з думкою, що суперечки про Сталіна залишаться дискусіями схоластів, поки ми замість нових документів читаємо романи та п'єси²⁸. Хіба не вдавалося дослідникам, наприклад, В. І. Дашичеву, навіть у роки сповзання країни до економічної та соціально-політичної кризи, при дуже несприятливій для науки кон'юктурі створювати значні праці, спираючись на марксистсько-ленінську методологію?²⁹ В наш час послідовне її очищення від різних нашарувань сталінізму і застосування в історіографії війни висувуються на передній план.

Деформація методології — це насамперед відмова від одного з головних принципів діалектичної логіки — всебічності. Саме з цим пов'язана поява апологетичної літератури, в якій законна гордість переможця переродилася на небезпечне самовдоволення недалеких пропагандистів. Така література — не лише плід соціального застою, а й прискорювач його. Однобічність негативно позначилася на загальній концепції історії Великої Вітчизняної війни, її періодизації, трактуванні окремих подій, явищ, осіб. У нас відтворена в кращому разі історія СРСР періоду війни, але не війни в цілому. Історія ж двох ворожих воєнних коаліцій, держав, які до них входили, досліджена недостатньо. Війна — процес багатосторонній, принаймні — двосторонній, її й можна показати лише як взаємодію в часі і просторі воюючих блоків, протиборство їх збройних сил, економічного, ідеологічного та інших потенціалів з урахуванням найважливіших характеристик кожного з них в їх розвитку від початку війни до її закінчення.

Відставання історіографії Великої Вітчизняної війни зумовлене також схильністю багатьох істориків до ще догегелівської (навіть не до марксистської!) описовості³⁰ та зумовленої нею відмовою від справді наукових висновків, узагальнень, рекомендацій в інтересах майбутнього розвитку країни. На повний зріст постає проблема вивчення історичних альтернатив (що було б, коли б...). За часів Сталіна та його наступників аналіз історичного вибору був фактично заборонений. Це тривало аж до XXVII з'їзду КПРС. Вважалося, що шлях, обраний «великим керманічем», — єдино правильний, що всі рішення керівництва були зумовлені якоюсь залізною необхідністю. Деякі автори через непорозуміння відверто заперечують проти, як вони висловлюються, «умовного способу в минулому»³¹. Багатьом науковцям тільки належить навчитися дослідження історичних альтернатив, хоч думка про історію як велику вчительку була відома ще Геродоту.

Відсталість методології дається взнаки і в тому, що багато дослідників і досі вдаються до запозичень з виступів Сталіна часів війни, які становили непорушну основу пропаганди тих років, але мали дуже віддалене відношення до науки. Так, разом з високопарним тоном цієї пропаганди в історичні праці перекочували й спроби Сталіна зняти з себе відповідальність за поразки Червоної Армії. Відомча література і

²⁶ Див., напр.: Книжн. обозрение.— 1988.— 19 февр.; Сов. культура.— 1988.— 5 янв.; 2 февр.

²⁷ Известия.— 1988.— 3 июня; Сов. культура.— 1988.— 31 июля; Красн. звезда.— 1988.— 31 мая; Лит. газ.— 1988.— 1 июня; Моск. правда.— 1988.— 1 июня; пор.: Моск. новости.— 1987.— 20 сент.

²⁸ Сов. культура.— 1988.— 28 апр.

²⁹ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма.— М., 1973.— Т. 1.— 766 с.; Т. 2.— 664 с.

³⁰ Критику фактографізму див. у статті Ю. А. Полякова (Вопросы истории современной исторической науки.— М., 1984).

³¹ Моск. новости.— 1988.— 6 марта; Новый мир.— 1988.— № 5.— С. 174.

досі обходиться, по суті, лише цими аргументами. Серед них — умисне підкреслювання віроломства фашистів (нібито від них можна було чекати чесного виконання пакту від 23 серпня 1939 р.); брехливе твердження про раптовість нападу; тези про несподівано швидку поразку Франції та відсутність другого фронту (з якої речі соціалістична держава мала залежати від чиеїсь стійкості чи милості?); спроби знайти козлів відпущення — випробуваний прийом, відзначений ще Ф. Ф. Раскольниковим, що полягав у намаганні Сталіна перекласти власну вину на виконавців (на початку війни — на перше командування Західного фронту); антинаукова теза про «агресивні нації», які нібито закономірно краще підготовлені до війни, ніж «миролюбні нації», і тому, мовляв, останні приречені терпіти поразки³². Нарешті, одразу ж після закінчення війни Сталін дозволив собі досить туманно заявити: «...У нашого уряду було немало помилок»³³. Цією фарисейською констатацією питання про вину Сталіна було закрито, принаймні до його смерті. В 1941—1956 рр. від народу ретельно приховували втрати СРСР, перебільшували втрати противника.

Свідченням відсталості методології є й ставлення до історичних джерел. В останні десятиріччя набула поширення робота з так званим «літературним джерелом» — перевидання вже опублікованого старого матеріалу на попередньому ж рівні узагальнення, природно, під виглядом дослідницької праці. Так створюються «дисертації», «монографії», багатотомні «наукові» опуси. Більша частина справді величезної літератури про війну, особливо виданої після середини 60-х років, не відзначається новизною. Значно послабилася увага до документальних публікацій.

В літературі про війну фактично відкинуто наукову вимогу критики джерела. Негласно багатьма прийнято: все, що написано в документі і навіть у спогадах, особливо значного діяча, є істинним. Не можна заперечувати позитивної ролі спогадів у з'ясуванні правди, але й до них слід підходити критично. Один з читачів твердить: «Реальне уявлення про воєнне лихоліття» дають лише мемуари та деякі романи, а не книги вчених³⁴. Тим часом реальність давно підтвердила: всі спогади суб'єктивні. Що ж до спогадів про Сталіна, то тут слід мати на увазі, що всіх політичних і військових діячів, які стояли близько до нього, він добирав, як правило, за принципом особистої відданості. І це не могло не позначитися на їхніх мемуарах, що, зокрема, чи не найвиразніше простежується в книзі С. М. Штеменка «Генеральний штаб у роки війни». Крихти жорстокої правди пробиваються тут лише всупереч домінуючому в книзі бажанню автора подати свого високого благодійника у найкращому світлі.

Мемуари радянських полководців, особливо такі, як книга Г. К. Жукова, тривалий час перебували поза критикою. Але сьогодні науці описуваний мемуаристами предмет знайомий краще, ніж їм. Вона спирається на нові мемуари, документи, дослідження. В останні два роки в пресі з'явилися критичні зауваження з приводу літератури цього роду, відомості про те, що частину мемуарів писали не самі учасники подій, а так звані «білі негри» — письменники, літобробники, ад'ютанти. Сам Жуков, за свідченням Г. Міркіної — редактора його «Спогадів і роздумів», говорив про труднощі при написанні своєї книги: «При Сталіні була одна історія, при Хрущові — друга, тепер — третя». Г. Міркіна відзначає, що і в Жукова, типового сина своєї епохи, був «внутрішній цензор». На думку Георгія Костянтиновича, яка принаймні є спірною, «багато про що говорити ще передчасно». Г. Міркіна пише: «Під

³² Щось подібне прозвучало у відповідях воєнних істориків на запитання газети «Аргументы и факты» (1987 — 27 июня).

³³ Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1953. — С. 196—197.

³⁴ Красн. звезда. — 1988. — 19 апр.

впливом часу (точніше: М. А. Суслова, колишнього секретаря ЦК КПРС, запеклого противника видання книги видатного воєначальника.— А. М.) самим Жуковим зміщувалися акценти і в характеристиці Й. В. Сталіна, і в ступені підготовки нашої до війни, і в ряді інших моментів». Так, на вимогу тодішнього Генерального секретаря ЦК КПРС, автор написав у своїх спогадах про вигадане бажання маршала Жукова «порадитися» з полковником Брежнєвим під час свого перебування у 18-й армії³⁵. О. М. Василевський відзначав, що «багато хто з нашого брата мемуаристів» охоче відходить від суворої правди історії на угоду всіляким віянням³⁶. А В. В. Карпов свідчить: «... Існували редактори, правщики, консультанти. В усіх мемуарах вони свій слід залишали. Іноді це був слід мужності, а іноді боягузтва». Показове щодо цього і свідчення В. Н. Солоухіна про те, як співробітнику однієї з воєнних газет було доручено «організувати (тобто написати самому!) статтю крупного воєначальника»³⁷.

Оцінка сталінського керівництва війною в різних працях Г. К. Жукова досить неоднозначна³⁸. Вона відбиває суперечливе ставлення самого автора до Сталіна, який підніс його на другий після «Великого Полководця» військовий пост, а потім піддав опалі. Характерно, що, оцінюючи Сталіна, він приділяє надмірну увагу тому, як Верховний прислуховувався до його — Жукова — думки. В мемуарах маршала явно домінує офіційна (брежнєвська) хвалебна оцінка Сталіна. Те ж саме — в розмові Жукова з О. М. Самсоновим. А от лист маршала до письменника В. Д. Соколова та інші новітні публікації містять правдиві оцінки негативних дій Сталіна³⁹. В цілому Жуков у своїх мемуарах не міг об'єктивно оцінити всі сторони діяльності «вождя», тим більше сталінізм як соціальне явище.

Однобічно, точніше хвалебно, характеризується Сталін у записках наркома озброєнь воєнних років Д. Ф. Устинова «В ім'я перемоги» (1988 р.). Автор нагадує про «повну та об'єктивну оцінку політичної діяльності Й. В. Сталіна», дану в постанові Центрального Комітету партії 1956 р. Зазначимо, що в наші дні цю оцінку в світлі рішень ХХVII з'їзду КПРС та інших партійних документів уже не можна вважати такою. Устинов же значно відходить навіть від згаданої постанови. Військове ж видавництво, на жаль, не знайшло за потрібне зробити відповідні уточнення, і читач повинен сам розбиратися в явних спотвореннях історії. У сталінських працях, всупереч думці Д. Ф. Устинова, далеко не завжди містилися «марксистсько-ленінські положення». Розрив між ленінізмом і практикою Сталіна мав місце не «іноді», як вважав колишній нарком озброєнь, а був постійним. Д. Ф. Устинов серед «сильних сторін особистості» Сталіна відзначає «довір'я до членів Політбюро». Навпаки, адмірал І. С. Ісаков з цілковитою підставою вважає, що кожний з наближених Сталіна був облутаний густою мережею інформаторів, які безпосередньо повідомляли йому про стан справ у тій чи іншій галузі, в обхід її керівника⁴⁰. Характерним для новітніх виступів ряду воєнних істориків є те, що в них не використовуються мемуари, видані в перші роки після ХХ з'їзду партії та після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, а також інші матеріали, які викривають сталінізм, особливо опубліковані в 1987—1988 рр.

³⁵ Цит. за: Огонек.— 1988.— № 17.— С. 15; № 18.— С. 19; див. також: № 16.— С. 11; № 20.— С. 22—24.

³⁶ Правда.— 1988.— 27 мая.

³⁷ Цит. за: Комс. правда.— 1986.— 30 нояб.; Неделя.— 1988.— № 10.— С. 14.

³⁸ Детальніше про це див. у статті О. М. Самсонова (Сов. культура.— 1988.— 21 июня); пор.: Известия.— 1988.— 8 мая; Воен.-ист. журн.— 1987.— № 10.— С. 60.

³⁹ Моск. новости.— 1988.— № 19.— С. 9; Мол. коммунист.— 1988.— № 7.— С. 8; Маршал Жуков. Каким мы его помним.— М., 1988.— С. 215 и далее.

⁴⁰ Устинов Д. Ф. Во имя победы.— М., 1988.— С. 91; Знамя.— 1988.— № 5.— С. 75—76.

Відставання історіографії минулої війни виявилось і в тому, що науку, яка має відігравати вирішальну роль у формуванні історичної свідомості народу, значною мірою відтіснили мемуарна та, особливо, художня література. Деякі важливі проблеми і досі залишаються на рівні образного осмислення. Живі ще звичайні здогадки і навіть чутки воєнних літ. Такою є змішування 2-ї ударної та «власовської» армій. Слабкість наукової, в тому числі й популярної літератури про війну породила вкрай негативні явища. Частина населення втратила до неї інтерес, у свідомості інших через усну традицію вкоренилися фальшиві стереотипи культу особи. Спостерігається свого роду гіпертрофований місцевий патріотизм, коли в розповідях екскурсів, учителів про ті чи інші міста і пов'язані з ними операції перебільшується їх справжнє місце в історії війни.

Низькою залишається культура дискусій. Відзначимо передовсім застосування певною частиною науковців таких знайомих ще з 30-х років махрово-догматичних нападок на критику негативного у минулому нашого суспільства. Частина авторів вдається до відомих правил — «не ворухити старого», «про мертвих погано не говорять». Але такий підхід абсолютно неприйнятний принаймні щодо вчених та політиків. Адже їх ідеї, сформовані ними режими, норми поведінки нерідко продовжують жити і після їхньої смерті. Так і зі Сталіним. Не «ворухити» тут не можна, якщо ми щиро прагнемо позбутися деформацій соціалізму. Дехто вважає, що критика сталінізму «травмує наших стариків», «принижує гідність грузинського народу». Насправді ж, ця критика жодною мірою не спрямована ні проти представників старших поколінь, ні проти гідності будь-якого з народів СРСР.

Грузини ніякого відношення до злочинів Сталіна не мали. Нагадаю, що велика група грузинських комуністів стала однією з перших його жертв⁴¹.

Розглянемо тепер питання про те, чи все було зроблено з боку СРСР для відвернення війни. Як відомо, після розгрому внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції В. І. Ленін та його соратники обґрунтували і почали здійснювати розраховані на тривалий час нову економічну політику (неп) та курс на мирне співіснування. Ці концепції, які, за оцінкою М. С. Горбачова, належать до «фундаментальних законів епохи»⁴², органічно взаємопов'язані між собою.

Відмова Сталіна та його оточення від неп поступово потягла за собою і відмову від мирного співіснування. У повній відповідності з відомою хибною тезою Сталіна про загострення класової боротьби всередині країни провідне місце в зовнішній політиці зайняло положення про непереборну ворожість у відносинах між країнами з різними соціально-економічними системами⁴³. З цим положенням була пов'язана й ідея розгортання світової соціалістичної революції. Звичайно, не можна ігнорувати «зовнішніх обставин». Капіталістичне оточення, справді, не було тільки географічним поняттям. Але наївно думати, нібито Ленін цього не враховував, а от Сталін виявився мудрішим. Справа в тому, що це оточення не було однозначно ворожим⁴⁴. Широко відома ленінська вимога, звернута до радянських дипломатів, — орієнтуватися на той буржуазний табір, який тяжіє до пацифізму, на противагу мілітаристському табору⁴⁵. Відомі наші реальні успіхи, досягнуті на цьому, ленінському шляху: Рапальський договір з Німеччиною, смуга дипломатичних визнань Країни Рад, вступ СРСР в Лігу Націй, система договорів

⁴¹ Правда.— 1988.— 4 апр.

⁴² Цит. за: Правда.— 1987.— 5 нояб.

⁴³ Критику тези див. у ст. В. Загладіна (Моск. новости. 1988.— № 22. С. 6).

⁴⁴ Междунар. жизнь.— 1988.— № 4; пор.: там же. № 5.— С. 70—73.

⁴⁵ Див.: Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня: XI з'їзд РКП(б) 27 берез.— 2 квіт. 1922 р. // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 66.

Радянського Союзу з Францією та Чехословаччиною. Можуть заперечити: такий розвиток відносин був перерваний фашизмом, «миротворцями». Однак це відбулося й не без нашої участі.

Велике лєнінське мистецтво політичних блоків і компромісів (Брєстський договір з Німєччиною, Ризький — з Польщею)⁴⁶ поступово витіснялося сталінською примітивною чорно-білою схемою, яка ґрунтувалася на старому вбогому девізі «хто не з нами, той наш ворог», фактичною відмовою від широких союзів у робітничому та загальнодемократичному рухах⁴⁷, психозом навколо постійно «зростаючої воєнної загрози», модою на «сильні слова» щодо буржуазних і соціал-демократичних лідєрів. Слова «дурні», «палії війни», «невігласи у політиці» нерідко зустрічаються у виступах Сталіна. Відомє твердження В. М. Молотова (1953 р.) про американців як «вовків», з якими не могло бути будь-якої домовленості. Його заступник А. Я. Вишинський допускав щодо партнерів по переговорах такі вислови, як «фальсифікатор», «підголосок імперіалізму», закликав одягти на них «гамівні сорочки»⁴⁸. Військову лєксіку Сталін часто використовував і в своїх судженнях про ВКП(б): «командний склад і штаб пролетаріату», «орден мечоносців усередині держави Радянської». У промові на лютнево-березневному (1937 р.) Пленумі ЦК він підкрєслював, що в партії є «генералітет», «діячі середньої ланки (офіцерство)», «низові працівники районної ланки (унтер-офіцерство)»⁴⁹. Все це зовсім не сприяло розвінчанню антикомуністичних уявлєнь про нашу країну як суцільно милітаризовану, таку, що загрожує миру.

Великої шкоди справі соціалізму завдало нерозуміння Сталіним і його наближеними специфіки фашистської, найбільш небезпечної форми імперіалізму. Сталін сприйняв помилкову тезу Г. Є. Зінов'єва про тотожність фашизму та соціал-демократизму і, по суті, зробив таке їх розуміння обов'язковим для комуністів. Ще в грудні 1924 р. він назвав соціал-демократію «поміркованим крилом фашизму», поставивши на одну дошку з цими «близнюками» й пацифістів. Він заперечував будь-які гуманістичні можливості «демократичного пацифізму» (лапки Сталіна). Сталін звинуватив партію ІІ Інтернаціоналу в «прислужництві імперіалізму». Головну небезпеку він безглуздо побачив не в фашизмі, а в пацифізмі і соціал-демократії⁵⁰. Йому, очевидно, аж до смерті не вдалося повністю подолати ці помилкові погляди. Відомо, наприклад, що, аналізуючи міжнародне становище в доповіді на XVIII з'їзді партії, він істотно не розрізняв політику західних держав і держав «осі». З цього ж виходив він, укладаючи пакт з Німєччиною. Навіть після її нападу на СРСР, коли, здавалося б, фашизм повністю зірвав із себе маску, Сталін висунув хибну тезу про дві фази розвитку фашизму. Поки фашисти займалися «збиранням німєцьких земель і відновленням Рейнської області, Австрії і т. д., їх можна було з певною підставою вважати націоналістами», — писав він. Але Австрія ніколи не була «німєцькою землею», Рейнську область не возз'єднували, а «демилітаризували»⁵¹.

Негативний вплив Сталіна на діяльність Комінтерну не обмежувався сектантською вузькістю його тактики. Після смерті В. І. Леніна почалося невиправданє втручання керівних органів цієї міжнародної організації у внутрішні справи комуністичних і робітничих партій, нав'язування їм помилкової політичної лінії. Сталін винен у репрєсіях проти багатьох діячів міжнародного комуністичного руху і навіть про-

⁴⁶ Новое время.—1987.—№ 44.—С. 4—7.

⁴⁷ Правда.—1988.—13 марта; Дружба народов.—1988.—№ 3.—С. 234.

⁴⁸ Цит. за: Правда.—1988.—19 июля; Лит. газ.—1988.—15 июня.

⁴⁹ Правда.—1937.—29 марта.

⁵⁰ Сталин И. В. Соч.—Т. 6.—С. 280—286; Т. 13.—С. 377.

⁵¹ Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза.—М., 1953.—С. 13, 28; пор.: Правда.—1988.—11 марта.

ти цілих партій⁵². З його вини багато компартій надто повільно позбувалися у своїй діяльності догматизму й сектантства, засуджених VII конгресом Комінтерну в 1935 р. Це перешкоджало створенню Народного фронту. І все ж, всупереч усьому, саме комуністи першими піднесли прапор Опору і в роки світової війни внесли значний вклад у розгром фашизму⁵³.

Сталін виявився неспроможним сприйняти надзвичайно важливі погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна на діалектику загальнолюдського і класового. Перше фактично було забуте. Це потягло за собою ігнорування таких значних резервів боротьби за відвернення нової світової війни, як ненависть мільйонів людей до насильства, їх страх перед новою бойнею, що зберігся в Європі після світового конфлікту 1914—1918 рр., пацифістського руху. Досить показовими щодо цього є судження видатних письменників-гуманістів. Так, напередодні війни Р. Роллан у щоденнику писав про СРСР: «Там встановився режим абсолютної, безконтрольної сваволі, без тіні гарантій найелементарніших свобод... Я стримую в собі потребу говорити і писати про це..., щоб шалені у Франції і в усьому світі не скористалися моїми словами як отруєною зброєю в найзлочинніших цілях». У цьому ж зв'язку Р. Роллан ще в 1937 р. наголошував: «Я не Сталіна захищаю, а СРСР — хто б не очолював його. Найшкідливіша річ — ідолопоклонство щодо осіб, чи то буде Сталін, Гітлер, чи Муссоліні. Я стою за справу вільних народів, господарів своєї долі». Т. Манн записав у щоденнику 23 листопада 1941 р.: «Можна було б із симпатією сприйняти новий, у певному значенні, комуністичний світ, яким він вимальовувався спочатку. Але до рук яких негідників потрапило існування його справи!». Водночас у своїх промовах по радіо Т. Манн високо оцінював героїзм радянського народу у Великій Вітчизняній війні⁵⁴.

Репресії завдали величезної шкоди авторитетові Радянського Союзу і світового комуністичного руху. Вже один їх факт був активно використаний реакцією в обох імперіалістичних угрупованнях, і не лише в пропагандистських цілях. За свідченням західних спостерігачів, «широкі чистки» в СРСР справили на уряди багатьох країн і світову громадськість катастрофічне враження». Їм здавалося, що на Радянський Союз у боротьбі з фашизмом «не дуже доводилося розраховувати»⁵⁵. Як союзник він став прийнятним для Заходу лише після 22 червня 1941 р. І справа тут не тільки в антикомунізмі; далеко не на останньому місці був і страх перед сталінізмом, і водночас невіра у військову силу цього режиму, особливо після обезглавлення ним Червоної Армії⁵⁶. Все це необхідно враховувати при оцінці відомої політики «умиротворення». Знищення великої частини командирів Червоної Армії і значною мірою як його наслідок ослаблення Збройних Сил СРСР, виявлене радянсько-фінською війною, рішуче прискорило напад фашистської Німеччини та її союзників на СРСР. «Фінська війна, — згадував маршал О. М. Василевський, — була для нас великим соромом і створила про нашу армію глибоко несприятливе враження за рубежем, та й усередині країни»⁵⁷.

Науці ще належить з'ясувати, чому нашій країні довелося вступити у війну з фашистською Німеччиною, не маючи жодного союзника. Щоправда, деякі захисники Сталіна твердять, нібито він майже магично знищував одних своїх ворогів руками інших⁵⁸. В ряді своїх виступів Сталін і сам рекламував щось подібне, наприклад, тезу про «вирішаль-

⁵² Книжное обозрение.— 1987.— № 37.— С. 3; Проблемы мира и социализма.— 1988.— № 4.— С. 64; Неделя.— 1988.— № 15.— С. 11.

⁵³ Детальніше про шкідливий вплив Сталіна і сталінізму на Комінтерн див.: Коммунист.— 1988.— № 10.— С. 105—115; Ветеран.— 1988.— № 27.— С. 5.

⁵⁴ Цит. за: Моск. новости.— 1988.— № 29.— С. 2; № 13.— С. 16.

⁵⁵ Цит. за: Огонек.— 1988.— № 18.— С. 26.

⁵⁶ Новое время.— 1988.— № 27.— С. 3.

⁵⁷ Цит. за: Знамя.— 1988.— № 5.— С. 80.

⁵⁸ Сов. Россия.— 1988.— 13 мая.

ну гирю», яку він кине на воєнні терези у критичний момент війни між імперіалістами і вийде переможцем⁵⁹. Немає сумніву, «вождь народів» добився, що протягом десятиріч ця теза успішно використовується антирадянською пропагандою. Але у другій світовій війні роль «третього, який радіє», грали, на жаль, інші. Головним чином з вини Сталіна СРСР відразу ж після вступу у війну потрапив у надзвичайно тяжке становище і ніс головний тягар дій антифашистської коаліції аж до 3 вересня 1945 р. На східний фронт припадає 70 % непоправних втрат вермахту. Радянський Союз втратив понад 20 млн. убитими, США — 405 тис., Англія — 375 тис.⁶⁰

(Закінчення буде)

Одержано 28.12.88

Анализируя материалы советской печати 1987—1988 гг., где рассматриваются вопросы, связанные с темой «Сталин, сталинизм и Великая Отечественная война», автор статьи размышляет о состоянии изучения предыстории и истории минувшей войны, высказывает свои суждения по разным аспектам данной проблематики.

⁵⁹ Див.: Сталин И. В. Соч.— Т. 7.— С. 14.

⁶⁰ Вторая мировая война: Итоги и уроки.— М., 1985.— С. 213; Поляков Л. Е. Цена войны.— М., 1985.— С. 42—43.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

П. Кеннеді Грімстед (США)

Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569—1673 рр.) *

У статті відомої американської дослідниці професора Інституту українських досліджень Гарвардського університету вперше проведено кодикологічний аналіз актових книг так званої Руської або Волинської метрики (1569—1673) — одного з найцінніших комплексів джерел з історії України доби феодалізму. Простежено процес формування цієї складової частини Коронної, а не Литовської метрики, як традиційно вважалося у вітчизняній історіографії. Реконструйовано первісний склад зібрання. Розкрито історію складання інвентарів — поактових описів книг у XVII — першій половині XIX ст. Висвітлено сучасний стан вивчення і використання книг Руської метрики, накреслено перспективи оперативного введення її до наукового обігу шляхом здійснення публікації регестового типу.

Нині в рамках Археографічної комісії АН УРСР готується до видання корпус оригінальних регестів книг метрики, до якого увійде розширений варіант даної статті.

Після Люблінської унії 1569 р. у коронній канцелярії Королівства Польського для занесення копій документів, адресованих місцевим судово-адміністративним установам й окремим особам Волинського, Брацлавського і Київського воєводств, анексованих від великого князівства Литовського **, було заведено окрему групу книг. Цілком очевидно, що вони мають неабияке значення для дослідження адміністративно-політичного, економічного й соціального розвитку цих регіонів під владою Польщі. Однак через архівні «мандрівки» хронологічна послідовність і обставини виникнення цих маловідомих книг виявилися недостатньо дослідженими.

Хоч посаду польського короля і великого князя литовського звичайно обіймала одна особа, існували окремі польська (коронна) і великокнязівська канцелярії. Відповідно, і актові книги в них завжди велися окремо. Ця практика була юридично закріплена Люблінською унією ***. Таким чином, виникли паралельні групи актових книг, відомі,

* Підготовка цієї статті була б неможливою без винятково сприятливих умов, створених для автора як в СРСР, так і в Польщі під час кількох візитів у рамках програми, розробленої Міжнародним Бюро наукових досліджень та академічного обміну. У Радянському Союзі мої дослідження були організовані Академією наук СРСР: я була гостем Інституту історії СРСР АН СРСР в Москві та Інституту історії АН УРСР у Києві. У Польщі я була стипендіатом по обміну в Інституті історії ПАН при Варшавському університеті. Ця стаття базується на матеріалах, що зберігаються у Центральному державному архіві давніх актів (далі — ЦДАДА) СРСР і Головному архіві давніх актів у Варшаві (далі — АГАД). Висловлюю глибоку вдячність архівістам обох цих установ. Я також високо ціную особисті поради і консультації д-ра Ірени Сулковської-Курасьової (Інститут історії ПАН), д-ра А. Л. Хорошкевича (Інститут історії СРСР АН СРСР), Г. В. Боряка (Інститут історії АН УРСР), Я. Р. Дашкевича (Львів). Ширший варіант цієї статті друкується у черговому випуску "Harvard Ukrainian Studies" (1989.— XIII.— N 1/2).

** Київське воєводство було створене в складі великого князівства Литовського ще у 1471 р., Волинське і Брацлавське воєводства — в 1566 р. Останні були приєднані до Польщі згідно з актом унії від 27 травня 1569 р. (Acta unii Polski z Litwą, 1385—1791.— Kraków, 1932.— S. 301—308, N 136). Акт приєднання Київського воєводства підписаний 6 червня 1569 р. (S. 309—319, N 138). Після Люблінської унії вони стали самостійними у складі Корони.

*** Посади канцлера і підканцлера існували і у Великому князівстві Литовському, і в Польщі.

відповідно, як Литовська метрика (польськ.: *Metryka Litewska*; лат.: *Acta [Metricae] Magni ducatus Lithuaniae*) і Коронна метрика (польськ.: *Metryka Koronna*; лат.: *Metrica Regni Poloniae*). Заводилися окремі книги й для записів надання різних привілеїв та судових декретів. Були також й інші специфічні групи книг*.

Як у коронній, так і у великокнязівській канцеляріях записи в офіційних книгах метрик звичайно робилися мовою, якою укладалися документи. У XV—XVI ст. в коронній канцелярії основною канцелярською мовою була латинь. Документи, що стосувалися західноукраїнських земель (тобто, Руського й Белзького воєводств, що увійшли до складу Польщі в XIV ст.), а також Подільського воєводства, утвореного в складі Корони у XV ст., також записувалися латиною, як і відповідні книги Коронної метрики. Так було і після укладення унії.

На час приєднання Волині і Київщини до складу Великого князівства Литовського у XIV ст. державною і юридичною мовою в цьому регіоні була руська мова. Як своєрідний лінгвістичний попередник білоруської і української мов, руська мова існувала паралельно з мовою Московського князівства. Протягом XV—XVI ст. вона служила й основною канцелярською мовою і вживалася також у місцевих судово-адміністративних установах на всій території великого князівства Литовського¹.

Актом інкорпорації 1569 р. гарантувалося збереження руської мови не лише у практиці місцевих судів, а й у всіх документах, що видавалися у коронній канцелярії². Копії їх, як уже було сказано вище, заносилися в окремі книги. Вони велися до середини XVII ст., коли в адміністративно-судовій практиці польська мова поступово витіснила руську.

Окрема група актових книг коронної канцелярії для українських земель за 1569—1673 рр. — так звана Руська метрика — зберігається нині у складі збірки Литовської метрики в ЦДАДА СРСР³. Діючий нині опис (інвентар) її був виданий 1887 р. під назвою «Литовська метрика». До неї включено інші коронні книги й різні архівні матеріали Речі Посполитої⁴.

Після третього поділу Польщі в 1795 р. литовські й польські архівні матеріали, зафіксовані в цьому описі, були перевезені з Варшави до Петербурга. Перший петербурзький інвентар цієї збірки, підготовлений 1798 р., наочно свідчить про традиційні відмінності між Коронною й Литовською метриками та іншими групами польських архівних матеріалів, що входили тоді до неї⁵. За винятком руської серії книг, решту

* Ширші пояснення щодо різних груп книг Коронної метрики див.: *Inwentarz Metryki Koronnej z lat 1447—1795.*— Warszawa, 1975. Аналіз відповідних груп книг Литовської метрики див.: *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania.*— Cambridge, 1984; а також у статтях автора: *Kwartalnik Historyczny.*— 1985.— N 1.— S. 55—85; *Archeion.*— 1986.— N 80.— S. 121—182.

¹ Щодо цієї мови в канцелярському вжитку див., наприклад: *Stang Chr. S. Die Westrussische Kanzleisprache des Gossfürstentums Litauen.*— Oslo: I Kommisjon hos Jacob Dybwad, 1935; *Skifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II: Historisk-Filosofisk Klasse.*— 1935.— N 2.

² *Volumina Legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae.*— Pb., 1859.— Vol. 2.— P. 83, 86.

³ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 191—211; 214—220.

⁴ Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики.— СПб., 1887. Руські книги описані в розділі I. В. з попередніми літерними сигнатурами під номерами (с. 108—111).

⁵ Інвентар 1798 р. опублікований з незначними пізнішими правками як додаток до «Книги посольской Метрики Великого княжества Литовского, содержащей в себе дипломатические сношения Литвы в государственование Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год)» (Изд. И. Н. Данилович и М. А. Оболенский.— М., 1843.— Т. 1.— С. 327—418). Книги руської серії описані там разом з Коронною метрикою під номерами 304—333 (див. с. 340), хоча й без зазначення належності до окремої групи. Укладач І. Кіршбаум, зокрема, відзначив: «Наступні 29 книг — з номера 304 по 333 —

матеріалів Коронної метрики було згодом повернуто до Варшави⁶. Колекція архівних матеріалів, що залишилися в Росії, зберігалася протягом XIX ст. в Петербурзі при Сенаті. Через рік після публікації опису Ст. Пташицького збірку було передано до Московського архіву Міністерства юстиції.

Серія руських книг, про які йдеться, являє собою, власне, структурну частину Коронної метрики, як пояснив Ст. Пташицький у своїй передмові⁷. Тобто, це — книги, куди протягом 1569—1673 рр. записувалися різні грамоти, привілеї, заповіти та інші офіційні документи, видані коронною канцелярією або канцелярією підканцлера, а також судові декрети, сеймові ухвали тощо, які стосувалися Київського, Волинського й Брацлавського воеводств, Чернігівської землі (з 1612 р.), згодом (з 1635 р.) — Чернігівського воеводства. Згідно з інвентарем Ст. Пташицького, у ЦДАДА СРСР нині налічується 30 книг цієї серії, хоча лише 28 з них є оригінальними записовими книгами власне руської серії⁸. У польській історіографії за цією серією усталилася назва Руської або Волинської метрики (*Metryka Ruska, Metryka Wołyńska*), як вона звичайно називається в самих книгах⁹. Характерно, що вже в часи створення книги діставали назви типу: «Реєстр справ руських...», «Книги актів по-руськи писаних...», «Акти коронної канцелярії...», «Руські книги Вєликої канцелярії...». Далі в назвах звичайно зазначалися імена коронних канцлерів і підканцлерів, для яких готувалися книги. Назва «Акти Метрики Руської» з'являється наприкінці 30-х років XVII ст.¹⁰

Вперше як окрему групу книг Руську метрику було описано після повернення Коронної метрики зі Швеції (1664 р.) і впорядкування останньої в Королівському замку Варшави офіційним архівістом коронної канцелярії (він звався метрикантом) С. К. Ганкевичем, який одночасно займав посаду коронного секретаря й судового писаря Волині (помер близько 1704 р.)¹¹. Інвентар (польськ.: *Inwentarz*; лат.: *Synopsis*) був складений наприкінці 60-х — на початку 70-х років XVII ст., з пізнішими додатками доведений до 1673 р.¹² Ганкевич визначив цю серію книг

містять документи, що стосуються Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського воеводств, написаних на «Русі і в Польщі». Він подав також перелік літерних сигнатур XVII ст. для вказаних томів.

⁶ Ширшу інформацію про історію збірки та її зв'язок з матеріалами, що нині зберігаються в Москві й Варшаві, див.: *The "Lithuanian Metrica..."*; щодо руської групи книг — «Вступ» (с. 31—33) та «Додаток 7» (с. А-103—А-105). Цей том містить анотоване перевидання опису Пташицького 1887 р. із зазначенням на полях сучасних сигнатур. Див. також попередню статтю автора: "What Is and What Was the "Lithuanian Metrica"? Contents, History, and Organization of the Chancery Archives of the Grand Duchy of Lithuania // *Harvard Ukrainian Studies*.—VI.—N 3.—P. 269—338; а також пізнішу статтю, цитовану у виводі 3.

⁷ Див.: Пташицький С. Описание книг и актов Литовской метрики.—С. 27—28.

⁸ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 191—220; Див.: *The "Lithuanian Metrica..."* (Introduction.—P. 31—33), а також перевиданий там же опис Пташицького (с. 108—111).

⁹ Див. назву цієї серії в інвентарі Коронної метрики АГАД (1975), де вона ретельно описана: *Inwentarz MK, S. 229—240*.

¹⁰ Пор., наприклад, в кн. 220 ("SB-24"): "Do xiąg cancellariey naszymy dekretowej Wołyńskiej iest zapisana" (арк. 15 зв.); "Iz stanawszy przed Aktami Metryki Wołyńskiej albo Ruskiej Woiewodztwa..." (арк. 167 зв., 168); "Akt Metryki Ruskiej, Kancelaryey Wielkiej Koronney..." (арк. 142, 149).

¹¹ Про Ганкевича (у XVII ст. — *Hankiewicz*) див. біографічний нарис А. Соколовської у виданні: *Polski Słownik Biograficzny*.—Т. 9 (1960—1961).—С. 275—276. Представник шльонської родини, він народився в м. Острозі Луцького повіту Волинського воеводства. Усі книги Коронної метрики були вивезені до Швеції з Королівського замку у Варшаві в 1655 р.

¹² *Inwentarz ksiąg w Metrice Koronney obojej to iest w wielkiej i malej będących...* Півторааркушна передмова має латинську назву: *Synopsis seu connotatio variorum librorum vulgo Metrica Regni dictorum, decreta, inscriptiones, privilegia, legationes, lustrationes in se continentium... et per Suecos... tempore incursionis receptorum, ex Suecia vero in Regnum Poloniae vigore pactorum Olivensium restitutorum... notariatu*

як «Акти, або книги руські і польські Волинського, Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств, в яких знаходяться декрети, привілеї, записи й різні інші матеріали»¹³. Це — єдиний розділ інвентаря, в якому книги описані польською мовою, інші розділи представлені латиною.

Ганкевич вказує 24 томи, яким він надав цифрову (від 1-го до 24-го номера) і літерну (від «А» до «Z») пагінацію, пропустивши «І» та «U», що не вживалися тоді в латинському алфавіті, а також «Р».

У тому рядку, де мав би бути том під літерою «Р», він зазначив, що не знайшов книг за 1608, 1609 й 1610 рр. Останній том, датований 1652—1673 рр., який він склав власноручно, має сигнатуру «SB-24»^{*}.

Ганкевич згадує ще про «дві книги «в пергаментній палітурці», які зберігаються у сховищі. До них увійшли судові постанови та «привілеї, схвалені судом», які він не пронумерував. Він згадує також інші папери, або фасцикули, залишені його попередником по канцелярії руських справ Я. Бедерманом (помер 1652 р.), які він мав намір упорядкувати або переписати.

Ганкевич зазначає, що том «У-22» вийшов з литовської канцелярії, а зберігався, очевидно, разом з Коронною метрикою¹⁴. Він і досі знаходиться з книгами Руської метрики в ЦДАДА СРСР, хоча формально мав би вважатися складовою частиною Литовської метрики¹⁵. Це — оригінальна книга записів великокнязівської канцелярії за 1580—1581 рр., за часів канцлера О. Воловича, який займав цю посаду з 1579 р. до самої смерті (1587 р.)¹⁶. З огляду на те, що корпус книг Литовської метрики, починаючи з 1598 р., зазнав копіювання, том викликає особливий інтерес. Це, можливо, одна з вцілілих оригінальних книг¹⁷.

Незабаром після «Синопису» Ганкевич підготував загальний перелік практично всіх документів, що містяться в книгах Руської метрики — так званий «Індекс» або «Реєстр» (датований 1673 р.), єдиний оригінальний примірник якого зберігається нині в АГАД у Варшаві.

g-si d-ni Stephani Casimiri Hankiewicz S. R. M-tis secretarii... accuratissime et diligentissime collecta et ad ordinem reducta ac notis alphabeticis et numero signata... (Biblioteka Ossolineum PAN (Wrocław), MS 137). Хоч Ганкевич і згадує, що виготовив принаймні чотири копії, єдиний відомий на сьогодні примірник рукопису зберігся в Бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві. Під повною латинською назвою він значиться у Каталозі колекції Оссолінських у Львові Ст. Кентшинського (1881): *Catalogus Codicum manuseriptorum Bibliothecae Ossolinianae Leopoliensis.*—Lwów, 1881.—Vol. 1.—N 137.—P. 191—192. Переданий у Вроцлав в 1946 р. Фотокопія є в АГАД у Варшаві.

^{*} Слід зазначити, що спочатку цей том мав такі дати: 1652 р., 1653 р. та 1654 р.; кінцева дата — 1660-ті рр.— пізніше переправлена на «1673».

¹³ *Acta abo księgi Ruskie, u Polskie woiewodztw Wołyńskiego, Braclawskiego, Kiowskiiego u Czerniechowskiego, w ktorzych znayduia się tak dekreta przywileie, zapisy, iako u inne rozne rzeczy* (арк. 19—20 зв.).

¹⁴ *Księgą iedną popsowaną bez cooperty albo compatury, za króla IM-ci Stefana, raczej do Litewskiej Kancelariej należącą. Item sextern jeden nieoprawny ręka p. Zachariasza Jelowickiego, Stolnika kijowskiego pisarza podpisany, które się kładza w Xięge czerwona sub I[ite]ra Y (No 22).* (Hankiewicz, *Synopsis*, арк. 20 зв.).

¹⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 212 (під попередньою сигнатурою «У-22»). На звороті палітурки латинський напис: «*Liber vigesimus secundus sub litera Y No 22 Stephano Rege Magis ad Metricam Lithuanicam quam Regni spectat... Ostafia Wolowicza cancellariatu M. D. L...*»

¹⁶ Писар, який вів записи в книзі,— З. Єловицький — пізніше служив у коронній канцелярії і відповідав за кілька томів руської коронної серії (помер у 1629 р.). Цим можна пояснити наявність серед них цієї книги.

¹⁷ Потрібно провести спеціальне дослідження, щоб з'ясувати походження цієї книги. Вона може бути пропущеним томом з групи книг записів, складеним у великокнязівській канцелярії, або оригінальним томом, з якого одну з наявних книг цього періоду було переписано (Див.: ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 61—69). С. Пташицький вказує, що кн. 61 і 65 — оригінальні, решта — копії. Якщо це оригінал, копія якого також існує, то це може пролити світло на процес копіювання книг Литовської метрики.

ві¹⁸. Він додатково включив туди поактовий опис тих п'яти томів, що не згадувалися раніше в «Синописі»¹⁹. Це збільшує загальну кількість книг руської серії до 29, точніше до 28, якщо не рахувати литовський том «У-22»²⁰. Цим п'яти томам Ганкевич надав подвійні літерні сигнатури²¹.

Перший додатковий том «ВХ-25» Ганкевич сформував сам з чорнових документів польською мовою за 1637—1641 рр., залишених його попередником Я. Бедерманом²². Декрети, що містяться в ньому, також записані в руському перекладі за підписом Бедермана в більш офіційному томі під сигнатурою «ХС»²³.

Три інші додаткові томи містять переважно судові декрети і не фігурують серед літерних і цифрових сигнатур «Синопису». Том під літерами «ХД» із судовими декретами за 1576—1584 рр. є надзвичайно великим за обсягом. Він міг попередньо вважатися двома томами, оскільки на звороті палітурки вказані номери «26» і «27»²⁴. В ряду оригінальних книг цей грубий том мав би йти під сигнатурою «D-4». Книга з шифром «КВ» — фасцикул з 22 окремих аркушів, що містять ряд офіційних документів за 1588—1593 рр., включаючи судові декрети, мусить бути поміщена перед томом «К-10»²⁵. Нарешті, невеликий том з 85 аркушів, переважно судових декретів за 1605—1609 рр., позначений «ХF», має йти після тому «О-14»²⁶.

28 томів із збірки ЦДАДА, прорегестованих Ганкевичем, доповнюються ще одним, виявленим нещодавно, з документами за 1609—1612 рр. Він однозначно ідентифікується як належний до руської серії книг. Цей том нині зберігається в Бібліотеці Польської Академії наук в Курніку, поблизу Познані²⁷. Склад документів цієї книги, зафіксовані в ній особи з королівської канцелярії, палітурка й інші особливості, а також те, що вона заповнює лакуну в хронологічній послідовності виданих з канцелярії документів,— все це беззаперечно вказує

¹⁸ АГАД, т. зв. Метрика Литовська (Tzw ML, VIII. 1): Index actorum publicorum, albo Regestr xiąg y w nich spraw, przywileiow, decretow Krolewskich do woiewodztw czterech: Kijowskiego, Wolyńskiego, Braclawskiego y Czerniechowskiego, fegowanych y wydanych z kancelariey Koronney od roku 1569 do 1673 inclusive za staraniem, pracą y kosztem własnym Stefana Kazimierza Hankiewicza anno 1673.

¹⁹ Принаймні, одна копія інвентаря Ганкевича, підготовлена у XVIII ст., збереглася досьогодні (АГАД, Archiwum Kameralne III. 320, 68 арк.). Оскільки в описі пропущено три останні книги, зафіксовані в інвентарі 1673 р., він мав би бути переписаний з більш раннього списку: інакше він би був ідентичним тексту Ганкевича. Аналогічна копія з такою ж пагінацією зберігалася напередодні першої світової війни в Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі (польськ. F. II. 76), як зазначає Ю. Коженювський (Korzeniowski J. Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich.— Kraków, 1910 (Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce).— Т. XI.— S. 204; у 20-х роках XX ст. вона повернулася до Польщі й, очевидно, загинула під час другої світової війни. Наявна в АГАД копія не має позначок, які б вказували на її перебування у Петербурзі.

²⁰ Ганкевич не передає змісту тому «У-22», пояснивши, що він належить до литовської канцелярії.

²¹ Додаткові томи, очевидно, є тими, на які він посилається в «Синописі». В окремих випадках літерні сигнатури, здається, могли б допомогти з'ясувати відповідне місце томів у хронологічному ряду книг серії. У пізніших інвентарях порядок книг змінювався, тому на самих книгах або всередині їх, відповідно, є ряд різних сигнатур.

²² ЦДАДА, СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 215. Ганкевич у своєму «Індексі» (к. 84) зазначив, що цей том — збірка чорнеток Яна Бедермана — опрацьований ним на власний кошт.

²³ Там же, спр. 219. До тому «ВХ» Ганкевич включив польські копії деяких судових декретів, записаних раніше в кириличній транскрипції у попередні томи.

²⁴ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 216, 383 арк. (МК 308). На титульному аркуші XVIII ст. зазначено: "Liber Decretorum Palatinatum Kyoviae Volhyniae Braslaviae et Czerniechoviae 26 No 27 sub lit XD. Annorum 1576 ad 1584. Stephano Rege".

²⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 217 (МК 314).

²⁶ Там же, спр. 218 (МК 321).

²⁷ Kórnik, MS 323 (61 арк.). Згідно з написом на палітурці з майстерним тисненням це — «Книга руських справ» підканцлера коронного Я. С. Криського: "Xięgi spraw ruskich K. J. M. Zigmunta III za iasnie wielmoznego Szczesnego Kriskiego podkanclerzego koronnego przez Jana Marcinkiewicza, 1609—1612".

на те, що вона є складовою частиною Руської метрики²⁸. Цікава історична доля цього тому, підтверджена документально (він залишався у Швеції і був подарований шведським королем кн. А. Є. Чорторійському у 1810 р.), пояснює причину, через яку він нині зберігається у Курніку, а не з рештою книг серії в Москві²⁹.

Принагідно слід зауважити, що ще один том досі помилково зберігається разом з книгами Руської метрики в ЦДАДА; він не згадується в описі Ганкевича і належить не до цього комплексу, а до нині невеликої групи книг Референдарського суду (містить документи за 1631—1633 рр.)³⁰. Як зазначено на титульному аркуші тому, він походить з канцелярії М. Тризни, який займав посаду литовського віце-канцлера і судді Референдарського суду³¹.

Таким чином, разом з курнікським томом можемо ідентифікувати 29 оригінальних книг Руської метрики. На підставі наявних даних неможливо зробити висновок щодо ймовірного існування інших книг серії. Єдиний відомий реєстр книг Коронної метрики (до речі, не зовсім правильний), що передував описові Ганкевича 1673 р.,— «Синопсис» — являє собою дуже короткий перелік книг головної канцелярії, складений 1627 р., за часів канцлерства В. Лещинського (бл. 1576—1628)³². Серед згаданих у ньому книг 13 названі «руськими». Ця цифра цілком відповідає кількості книг, що, як можна вважати на сьогодні, були повністю або частково складені у головній канцелярії до 1627 р.³³

З відомостей, запозичених з попередніх інвентарів й із самих книг, видно, що протягом того часу, коли складалася Руська метрика, за підготовку і видачу документів для українських воеводств відповідав службовець, що офіційно називався писарем. Протягом півстоліття — з 1569 р. до 1626 р.— часто працювало по два писарі одночасно, після цього і протягом кількох попередніх років — один³⁴. Писарі, що готували кириличні документи до Ганкевича, не займалися документами латинських книг Коронної метрики, так само як і їхні колеги по коронній канцелярії не готували документів руських томів. Очевидно, документи, записані в руські книги до 1652 р., не дублювалися записами в інших томах Коронної метрики³⁵. Ян Бедерман (помер 1652 р.) був останнім

²⁸ Див.: Grimsted P. K. A Missing Volume of the Ruthenian Metrica: Crown Chancery Documents for Ukrainian Lands, 1609—1612, from the Kórnik Library of the Polish Academy of Sciences // Harvard Ukrainian Studies.— 1987.— XI.— N 3/4. Польський переклад готується до друку у виданні "Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej".

²⁹ Див. рукописний перелік польських книг і документів, подарованих Чорторійському в 1810 р.: Specyfikacja ksiązek i dokumentów darowanych przez Króla szwedzkiego młodemu X. Ad. Czartoryskiemu (Biblioteka Czartoryskich, MS 1182, арк. 237—243). Четверта позиція переліку точно описує том, про який ідеться: "Księgi spraw Ruskich za Zygmunta trzeciego za J. W. Szczesnego Kryskiego Podkanclerza Koronnego, przez Jana Marcinkiewicza folio oprawne w skorze" (арк. 237). Вірогідно, цей том потрапив до маєтку Чорторійського у Пулавах і пізніше опинився в Курніку разом з іншими рукописами колекції. Ширше про це див. у моїй цитованій вище статті.

³⁰ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 213. Раніше позначений шифром 23/У. Ідентифікований як відсутній том ("Ks. Ref. 4") в інвентарі коронної метрики М. Вознякової (див.: Inwentarz MK, s. 287). Відповідає петербурзькому інвентарю 1798 р.

³¹ Xięgi potoczne za Pisarstwa J. M. X. Piarza u Referendarza WoXaLo/Liber Ruthenico Caractere scriptus in quo continentur privilegia M. D. Litte fa[ctus] ad Cancellariatum M.D. Litte pertinet... 1631, 1632, 1633. Хоча Пташицький подає її разом із серією коронних руських книг записів (Описание, с. 110: I. B. 23), він пояснює (с. 28), що вона походить з литовської канцелярії.

³² Regestrum actorum cancell[ariae] maioris... (AGAD, MK 176, арк. 1—3).

³³ Принаймні, третина руських книг цього періоду спочатку готувалася для підканцлера і продовжувалася після того, як він зайняв посаду канцлера.

³⁴ Цей аналіз базується на матеріалах наявних книг, оскільки не вдалося знайти жодного офіційного переліку службовців та їхніх функцій. Поданий нижче додаток перелічує писарів, що відповідали за підготовку кожної книги.

³⁵ Безперечно, слід провести ретельне обстеження наявних книг Коронної метрики в АГАД. У процесі вибіркового перегляду окремих оригінальних записів за період ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 5

(і, очевидно, єдиним протягом 1630—1652 рр.) писарем, який готував для коронної канцелярії документи руською мовою. З призначенням Бедермана руським писарем істотно змінився мовний склад руської серії. У 30—40-х роках фактично всі привілеї видавалися польською мовою. Це стосується, зокрема, привілеїв, виданих у 1631 р. (кн. «Х-21» [211]), 1633—1635 рр. і 1645 р. (кн. «Z-23» [214]) та 1636—1641 рр. (кн. «ХС» [219]). Одночасно зростає кількість привілеїв, що стосувалися цих українських воеводств, у головній серії книг записів Коронної метрики³⁶.

В той же час, згідно з приписами закону, декрети сеймового суду продовжували записуватися руською мовою. Причому, ідентифікація книги «ВХ» як збірки чорнеток, переважно полонимовних, переконує, що вже в цей період судові декрети спочатку видавалися польською мовою, а офіційні копії в книги руської серії записувалися в руському перекладі. Зазначимо також, що останній фасцикул книги «Z-23» містить чорнетки судових декретів 1647 р. польською мовою³⁷. Ця практика, впроваджена коронною канцелярією, відбиває процес активної полонізації української шляхти.

Як переконливо показано в недавній розвідці Н. М. Яковенко (Інститут історії АН УРСР), вже на початку XVII ст. на Правобережжі українська мова витіснялася із судово-адміністративного діловодства³⁸. В інструкції послам на сейм 1645—1646 рр. волинська шляхта, відзначаючи «труднощі з руською (українською) мовою», висловила прохання про дозвіл видавати виписи з місцевих книг польською мовою (згідно з попереднім законодавством вони обов'язково мали писатися українською мовою)³⁹. Це прохання задовольнили, і за сеймовою ухвалою 1647 р. українська мова не була обов'язковою для виписів з книг місцевих гродських і земських судів⁴⁰. Польська мова поступово витіснила українську в економічному і судово-адміністративному побуті місцевих воеводств⁴¹.

Кінцева дата (1673 р.) руської групи книг відповідає даті підгодо 1653 р. не виявлено повторів, але відсутність покажчиків або детальних інвентарів книг Коронної метрики робить таку перевірку надзвичайно трудомісткою. Коли ми будемо мати повний перелік датованих документів руської серії, проведення порівняльного аналізу значно полегшиться. Найвірогідніше, дублюватися могли декрети сеймового суду, та, на жаль, більшість книг судових декретів з Коронної метрики втрачені під час другої світової війни; залишилися розрізнені томи початкових протоколів.

³⁶ Так, наприклад, книга записів канцлера Т. Замойського 1637 р. (AGAD, МК 181) містить, принаймні, три документи — по Київському (арк. 189 зв.—190), Волинському (арк. 183—183 зв.) і Чернігівському (арк. 182—183) воеводствах, — які відсутні у відповідній книзі руської серії «ХС» (219). Ретельний перегляд відповідних томів Коронної метрики триває.

³⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 214, арк. 557—583. Засвідчені руські копії цих декретів не збереглися; відсутні також книги руської серії з документами за 1648—1652 рр. Сім декретів 1652 р., вірогідно, складених Бедерманом, записані в руському перекладі до книги «SB» (220). Очевидно, фасцикули, що походять з цього часу, не були оправлені до облоги Варшави шведськими військами (1655), коли Коронна метрика була вивезена до Швеції.

³⁸ Див.: Яковенко Н. Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII—XIX веков: Межвуз. сб. науч. тр.* — Днепропетровск, 1983. — С. 64—72.

³⁹ Архив Юго-Западной России. — Киев, 1861. — Ч. 2. — Т. 1. — С. 303 (№ 45), 330 (№ 34). Оpubліковані документи взято з актової книги Луцького гродського суду.

⁴⁰ Див.: *Volumina legum.* — Pb., 1859. — Vol. 4. — P. 59.

⁴¹ Див.: Martel A. *La langue polonaise dans les pays ruthènes: Ukraine et Russie Blanche, 1569—1667.* — Lille, 1938 ("Travaux et Mémoires de L'Université de Lille, Nouvelle Serie, Droit et Lettres". — Т. 20). Особливо див.: спостереження щодо мовних традицій у першому розділі (р. 38—51). Див. також, наприклад, порівняльний аналіз Т. Хинчевської-Хеннель: *Chynczewska-Hennel T. The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossaks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century* // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1986. — X. — N 3/4.

товленого Ганкевичем реєстру всієї серії, і цей збіг не випадковий. Хоча С. Ганкевич як коронний метрикант відповідав за всю Коронну метрику, він мав безпосереднє відношення й до руських книг, оскільки, починаючи з 1653 р., займав посаду декретового писаря у коронній канцелярії і відповідав також за «волинські документи»⁴². Писарська присяга Ганкевича підтверджує його призначення відповідальним за руські книги, хоча він і використовує вислів «руським або польським характером» замість прямої вказівки на зобов'язання писати документи «руським письмом»⁴³. Насправді ж, використання цієї мови в руській серії Коронної метрики повністю припиняється з призначенням Ганкевича (1653), і том, що охоплює роки його перебування на посаді (1652—1673), був останнім у цій серії⁴⁴. Схоже, що початкові фасцикули виготовлені пізніше, можливо, в 1658 р., коли Ганкевич розпочав службу в головній коронній канцелярії. Перші десять аркушів книги з судовими документами за 1652 р. були записані кирилицею Я. Бедерманом. Решта — складена після призначення Ганкевича в 1653 р. Серед них — два судові декрети за 1654 р., інші документи датуються 1658—1673 рр. Всі декрети, як і привілеї, писані польською мовою (є кілька латинських актів та латинських фрагментів у польських документах).

У руській серії за 1653—1658 рр. немає жодного привілею. Водночас у книгах записів головної коронної канцелярії, зокрема в книгах МК 194, 195, 196, щодо українських воеводств, про які йдеться, знаходимо 8 привілеїв за 1653 р., 12 — за 1655, 3 — за 1656 р. Ще 40 привілеїв за 1656—1665 рр. виявлено в книгах МК 200—203.

Ганкевич почав готувати документи для основної серії Коронної метрики в липні 1658 р., оскільки в наявному нині першому томі, за підготовку якого він відповідав, на звороті титульного аркуша вміщено скорочений варіант його присяги⁴⁵.

Оскільки, на відміну від своїх попередників, Ганкевич протягом 1658—1673 рр. одночасно готував інші документи в коронній канцелярії⁴⁶, він не вважав за необхідне зберігати мовну цілісність руських документів або окрему серію книг для цих документів. І, справді, багато документів, записаних до книги руської серії «SB-24», дублюються у книгах записів головної коронної канцелярії⁴⁷. Порівняно з попередніми томами, які вдалося перевірити, у книгах Коронної метрики цього періоду трапляються документи стосовно цих українських воеводств, які не зустрічаються в руській серії⁴⁸.

⁴² Офіційний документ про призначення Ганкевича (польською мовою) датований 8 квітня 1653 р. і зафіксований в останньому томі Руської метрики, де починаються його власні записи (ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 220, арк. 13—13 зв.).

⁴³ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 220, арк. 14.

⁴⁴ Там же, спр. 220 (попередня сигнатура «SB-24»).

⁴⁵ АГАД, МК 201. У томі є кілька документів початку 1654 р. У латинському тексті присяги Ганкевича як Sekretariatu et Notariatu Decretorum від 28 липня 1658 р. (арк. 13в.) є посилання на попередню присягу, очевидно, записану до тому «SB-24» (МК 332). Копія документа про призначення Ганкевича 1653 р. з'являється пізніше в цій самій книзі (МК 201, арк. 601—601 зв.). Можливо, однак, що деякі ранні фасцикули були втрачені під час перебування книг у Швеції.

⁴⁶ Книги записів Коронної метрики, за які відповідав Ганкевич, зберігаються в АГАД під шифрами: МК 201—203 (1658—1665) та МК 205—209 (1666—1673); дав.: Inwentarz МК, с. 85—93. 1661 р. він був призначений коронним метрикантом, 1664 р. — коронним писарем (МК 203, арк. 2 зв.—4 : 24.X.1661; арк. 347—348 : 31.XII.1664).

⁴⁷ Наприклад, два документи, видані у Львові 23 жовтня 1662 р. з книги МК 203 (арк. 121 зв.—123 зв.) повторені без офіційних підписів у книзі «SB-24» (ЦДАДА, ф. 389, спр. 220, арк. 193—194 зв.), і Ганкевич, справді, фіксує це дублювання: «Stapewszy oszyweście pered aktami Metriki Wolyńskiey Kancellariey Wielkiey Koronney». Потрібен дальший порівняльний аналіз текстів, хоча вже й зараз можна казати про кілька повторених документів за наступні роки. Так, зокрема, привілеї на гетьманство П. Тетері від 18 березня 1663 р., записаний до книги «SB-24» (ЦДАДА, ф. 389, спр. 220, арк. 207—208), зустрічається без дати в книзі МК 203 (арк. 270 зв.—271).

⁴⁸ Наприклад, привілеї на посаду 1667 р., що стосується Волині, записаний до книги МК 206 (арк. 240—240 зв.); привілеї Війську Запорізькому — до книги МК 209 (арк. 633—634).

Припинення Ганкевичем ведення руських книг свідчить про рівень колонізації руської (української) шляхти на Волині в середині XVII ст. Мовний статус українських земель — єдина підстава для збереження окремої групи книг — на середину 50-х років вже не діяв. На слабо колонізовані лівобережні землі вже не поширювався ефективний контроль коронної канцелярії.

У зв'язку з цим стає зрозумілою і мета підготовки Ганкевичем у 1673 р. загального поактового реєстру книг Руської метрики. Лише кілька службовців у канцелярії на той час знали або розуміли руську мову. Вони потребували «Індексу» документів, записаних у попередні томи Руської метрики до 1653 р., — документів, які були відсутні в інших томах Коронної метрики.

Генеральний реєстр Ганкевича 1673 р. задовольняв потреби канцелярії у свій час. Але в середині XVIII ст. для неї був підготовлений більш детальний поактовий реєстр Руської метрики, оскільки відтоді руська мова стала ще менш знайомою службовцям канцелярії. Рукопис, про який ідеться, зберігається нині у ЦДАДА СРСР в фонді Литовської метрики^{48-а}. У 1887 р. С. Пташицький помилково описав його як «другий примірник опису Ганкевича»⁴⁹. Насправді ж, цей докладніший реєстр підготовлений у Варшаві у 60-х — на початку 70-х років XVIII ст., ймовірно, Ф. Цивіньським — тодішнім регентом Коронної метрики⁵⁰.

Цінність цього інвентаря XVIII ст. зростає, якщо врахувати, що метрикантом С. Козелло, який відповідав за колекцію, у Петербурзі в 1803 р. була підготовлена копія⁵¹. На жаль, ні в реєстрі Ганкевича, ні в описі XVIII ст. немає дат документів, що містяться в описуваних книгах. Тому підготовка докладнішого «путівника» по Руській метриці не знімається з порядку денного.

Археографічні і текстологічні дослідження книг Руської метрики як історичного джерела тільки починаються, але відомості, про попередні інвентарі можуть стати першим кроком на шляху правильного ототожнення кожного тому та обставин його виникнення. Дуже часто опис С. Пташицького сприймається як норма, хоча насправді він мав лише характер попереднього інвентаря, що зафіксував матеріали колекції так, як вони сформувалися в Петербурзі, без врахування їх попередньої (природної) послідовності⁵². Оскільки більшість з наявних томів Руської метрики зберігається як частина Литовської метрики в ЦДАДА у Москві, багато дослідників, що використовують матеріали руських книг, помилково вважають їх складовою частиною цієї метрики.

Відомий український історик М. Грушевський був близький до правильного розуміння походження книг, про які йдеться, коли в

^{48-а} ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 663. Ледве помітний напис на верхньому боці палітурки розкриває зміст рукопису: "Regestrum Actorum Ruthen[ico] Character[is] [Cons]criptorum videlicet Palatinat[um] Kij[ovi]ae Volhyniae Braclaviens[is] et Cherniechoviensis". Складаю подяку Св. Р. Долговій за вказівку на цей рукопис навесні 1986 р.

⁴⁹ Вказаний у Пташицького під шифром «VIII.2»; ця сигнатура наклеєна на корінці.

⁵⁰ Докладніше про цей інвентар та його можливого автора див. у моїй статті: «Неизвестная поактовая опись Руськой метрики (1569—1673) из собрания ЦГАДА СССР» (друкується).

⁵¹ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 5, ч. II. Нині — один з допоміжних описів збірки Литовської метрики; крім польської назви, має російську: «Опись привилеям, жалованьям на казенные и земские и церковные имения, а также городам и местечкам и разным частным сделкам с показанием ограничения в какой и на котором листе состоят таковые документы по Киевской, Волынской и Подольской губернии с 1569 по 1674 год» (316 арк.). На корінці наклейка: «Том II-КМ» (Том 2 — Коронна метрика). Характерно, що копія Козелло включає опис першої книги руської серії, який мав би бути на перших втрачених аркушах інвентаря XVIII ст.

⁵² Пташицький сам визнав неадекватність і попередній характер інвентаря, який він публікував (Описание, с. VI—VII). Див. заключні зауваження у «Вступі» до видання The "Lithuanian Metrica" (р. 70—73).

1899 р. опублікував документи з «так званої Руської метрики» у зв'язку з розвідкою про козацьких ватажків 90-х років XVI ст.⁵³ Інші історики, однак, не наслідували його приклад. Так, Ф. Д. Ніколайчик, публікуючи значну кількість окремих документів з різних книг у розвідці, присвяченій магнатським латифундіям Вишневецьких на Лівобережній Україні, посилався на «коронні книги записів Литовської метрики», які «раніше не публікувалися»⁵⁴.

Сучасні радянські історики лише нещодавно знову звернулися до Руської метрики, але, зважаючи на її сучасне місцезнаходження, вони традиційно пов'язують цю групу книг з Литовською метрикою, часто помиляючись у з'ясуванні фактичного походження і обставин їх виникнення. Український радянський історик М. П. Ковальський першим використав ці книги в серії досліджень із джерелознавства вітчизняної історії XVI — першої половини XVII ст.⁵⁵ У статті, присвяченій магдебурзьким привілеям міст і містечок України, він перелічує привілеї, виявлені у книгах, які він називає «коронними книгами записів Литовської метрики». Далі, однак, він помилково посилається на руську серію як на таку, що походить з великокнязівської канцелярії⁵⁶. Слід зазначити, що в ЦДАДА нині зберігається підготовлений на початку XIX ст. том покажчиків і витягів з книг руської серії, що містить перелік ряду міських привілеїв, у тому числі магдебурзьких та торгових грамот, і правильно називає останні частиною Коронної метрики. Очевидно, М. П. Ковальський не був обізнаний з цим допоміжним джерелом⁵⁷. В огляді окремих джерел з історії України з архівосховищ ПНР, підготовленому спільно з Ю. А. Мициком (1984), він пише про інвентар С. Ганкевича 1673 р., що зберігається в АГАД. Проте автор знову помилково називає руську серію «коронними книгами Литовської метрики, т. зв. Руською або Волинською метрикою»⁵⁸. Трохи раніше,

⁵³ Грушевський М. Матеріали по історії козацьких рухів 1590-х рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— 1899.— Т. 31/32.— Кн. 5—6.— С. 1—30. Він публікує документи з кн. "L-11" (тепер № 202), за 1595—1598 рр.

⁵⁴ Ніколайчик Ф. Д. Матеріали по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // ЧИОНЛ.— 1900.— Кн. 14.— Ч. 2.— С. 84—90; Ч 3.— С. 91—192. Він опублікував 37 документів з різних томів за 1578—1647 рр.

⁵⁵ Вперше побіжно він згадує цю серію в 1979 р.— без дальшої ідентифікації — в переліку книг Литовської метрики, що містять матеріали з історії України (Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА: Уч. пособие.— Днепропетровск, 1979). У відповідному розділі (с. 6) він перелічує книги записів № 191—219 за 1569—1641 рр.

⁵⁶ Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей Литовской метрики второй половины XVI — первой половины XVII вв. // Историографические и источниковедческие проблемы...— С. 3—15. Згадуючи інвентар 1673 р., він доходить висновку, що йдеться про коронні книги (див. першу фразу § 1 (с. 5) і далі — текст статті).

⁵⁷ «Выписки из книг коронной метрики, относящихся к Киевской, Волинской и Подольской губерний» вміщені в недатованому томі початку XIX ст. під назвою «Опись люстрациям и инвентарям казенным старостам и державам... из актов Литовской и Коронной метрик» (ЦДАДА, ф. 389, оп. 3 (за описом початку XIX ст. № 29), арк. 286—313). Перелік містить посилання на аркуші книг Руської метрики за 1570—1653 рр. під попередніми сигнатурами «А» — «SB».

⁵⁸ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1984.— С. 16—17. Частково помилка походить від неправильного перекладу назви фонду в АГАД — «Литовська метрика». Насправді, більшість матеріалів, зафіксованих в описі С. Пташицького, були повернуті з Москви і описані у Варшаві не як належні до Литовської метрики, а як фонд під назвою «Так звана Литовська метрика». Пергаментні грамоти, що були частиною цієї колекції, відійшли до окремого фонду АГАД під назвою «Зібрання пергаментних документів» (Див.: Grimsted P. K. Introduction // The "Lithuanian Metrica".— Р. 24—29); Див. також докторську дисертацію М. П. Ковальського, в якій узагальнено серію його попередніх публікацій (Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII вв.— М., 1984.— С. 62—72).

М. П. Ковальський опублікував чотири привілеї луцьким цехам, виявлені ним у різних томах руських книг⁵⁹.

Найбільшим досягненням у дослідженні руської серії стала публікація оригінальних заголовків актів (фактично — внутрішнього опису) перших п'яти книг цієї серії, яка вийшла у Дніпропетровському університеті під редакцією М. П. Ковальського⁶⁰. Той факт, що публікація являє собою невелику за обсягом брошуру з методичними рекомендаціями студентам, не зменшує її наукової цінності. На жаль, і тут походження руської серії пов'язується з великокнязівською канцелярією⁶¹. Сподіваємося, що цю помилку буде виправлено в корпусному виданні регестів книг руської серії, яке готується, оскільки походження останніх вже більш-менш з'ясовано. Слід додати, що в кандидатській дисертації Г. В. Боряка руську серію ідентифіковано точніше. Дослідник називає її «т. зв. Волинською або Руською метрикою»⁶².

Фундаментальне історичне значення цієї групи книг Коронної метрики вимагає дальшого кодикологічного і текстологічного дослідження в загальному контексті історії діяльності польської адміністрації на Правобережжі у 1569—1673 рр. Як бачимо, книги Руської метрики містять офіційні копії майже всіх документів, виданих по Волинському, Брацлавському, Київському та Чернігівському воеводствах, причому більшість оригіналів занесених до книг актів не збереглася.

Після 70 років забуття руські книги Коронної метрики знову повертають собі статус одного з найважливіших джерел української історії. Видання корпусу регестів документів руської серії з палеографічним описом самих книг має стати першим кроком на шляху активізації їх використання в історичних дослідженнях, а також дасть можливість з'ясувати деякі нерозв'язані досі питання, пов'язані з цим комплексом джерел⁶³.

Одержано 8.07.88

В статье известной американской исследовательницы профессора Института украинских исследований Гарвардского университета впервые проведен кодикологический анализ актовых книг так называемой Руськой или Волинской метрики (1569—1673)— одного из самых ценных комплексов источников по истории Украины эпохи феодализма. Прослежен процесс формирования этой составной части Коронной, а не Литовской метрики, как традиционно считалось в отечественной историографии. Реконструирован первичный состав собрания. Раскрыта история составления инвентарей — поактовых описей книг в XVII — первой половине XIX в. Освещено современное состояние изучения и использования книг Руськой метрики, очерчены перспективы оперативного введения ее в научный оборот путем осуществления публикации регестового типа.

В настоящее время в рамках Археографической комиссии АН УССР готовится к изданию корпус оригинальных регестов книг метрики, в которое войдет расширенный вариант данной статьи.

⁵⁹ Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI—XVII веков: (Цеховые уставы городов Украины).— Днепропетровск, 1986.— С. 21—30: з книг 195, 200, 201). Два перші документи з цієї підбірки взято з книг Литовської метрики до 1569 р. (с. 16—21).

⁶⁰ Методические рекомендации по использованию документов Литовской метрики XVI в. в курсе источниковедения отечественной истории (регесты документов актовых книг Литовской метрики 191—195) / Сост. Н. П. Ковальский, [В. В. Страшко] и Г. В. Боряк.— Днепропетровск, 1987 (ротопринт). На жаль, до публікації не включені регести тому № 216 (раніше — «XD»), що складається переважно із судових і сеймових декретів за 1576—1585 рр. Це б зберегло хронологічну послідовність книг серії.

⁶¹ Там же.— С. 4—5.

⁶² Боряк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI вв.: (Анализ документальных источников) : Дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1987.— С. 99.

⁶³ Рекомендації по підготовці публікації регестів викладені у моїй статті «Неизвестная поактовая опись Руськой метрики...» (див. виноску 50).

Маловідомі сторінки історії

Б. І. Канцелярук (Київ)

Перше зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою

Розглядаються деякі аспекти передісторії та історії здійснення перших перекладів Творів В. І. Леніна українською мовою, показано умови, за яких, власне, й набувався досвід роботи над перекладом ленінської теоретичної спадщини в УРСР.

Минуло шістьдесят років з часу виходу у світ 1-го тому першого зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою. Переклад його з другого російського видання, до якого увійшли ленінські праці 1893—1896 рр., здійснив Євген Касяненко. Том (за редакцією М. Скрипника і коректорською вчиткою В. Мороза) вийшов п'ятитисячним тиражем у середині 1928 р. в першій харківській друкарні імені Г. І. Петровського Держвидаву України. Поява його була визначною подією в суспільно-політичному житті республіки. У ленінській творчій спадщині трудящі України знаходили вичерпні відповіді на найзлюбоденніші питання будівництва нового, соціалістичного суспільства. Водночас це було знаменним явищем і в розвитку української культури, зокрема такого важливого її чинника, як мови. Вже перші переклади ленінських праць сприяли виробленню досконаліших суспільно-політичних та соціально-економічних термінів українською мовою. На жаль, доводиться констатувати, що й досі навіть сама історія появи першого систематизованого видання творів В. І. Леніна на Україні практично не висвітлена. В різних працях суспільствознавців цей факт згадується лише принагідно. У пропонованій статті робиться спроба проаналізувати деякі аспекти досить складного процесу організації, підготовки й видання першого багатотомного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою.

Виданню й пропаганді ленінської теоретичної спадщини серед найширших трудящих мас партія завжди приділяла неослабну увагу. Так, уже за життя Володимира Ілліча було почате видання першого зібрання його творів (у 1920 р.) в 20-ти томах (26-ти книгах), а згодом (протягом 1925—1932 рр.) вийшли друком друге й третє зібрання (кожне— по 30 томів). На XIII з'їзді РКП(б) ще раз було наголошено на важливості завдання, поставленого перед новоствореним Інститутом Леніна: «Першим і головним завданням Інституту XIII з'їзд вважає цілком наукове і найстаранніше видання Повного зібрання творів Леніна та підготовку ленінської бібліотеки для широких мас робітників з вибраних творів В. І. Леніна мовами всіх народностей, що населяють СРСР»¹. Це рішення мало особливо важливе значення для поширення ідей ленінізму серед трудящих нашої багатонаціональної Батьківщини.

Його практична реалізація чи не найперше почалася на Україні. Так, уже 4 лютого 1924 р. прийнято постанову Секретаріату ЦК КП(б)У щодо видання в республіці творів В. І. Леніна і книг про нього. У ній, зокрема, підкреслювалася необхідність здешевлення ленінських видань, усунення існуючої нездорової конкуренції між видавниц-

---

¹ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 3.— С. 116.

твами, потреба підібрати кваліфікованих перекладачів і достатньо компетентних редакторів, а також скоординувати видавничі плани і подати їх на затвердження особливій комісії при ЦК КП(б)У, яка мала такий склад: Квірінг, Лебідь, Мануїльський, Шумський і Гопнер. Губернським комітетам партії було поставлене завдання негайно створити відповідні комісії, які мали займатися питаннями друкування ленінських праць на місцях, але із застереженням: видавати тільки брошури або невеликі збірники.

Слід сказати, що таке рішення було дуже своєчасним, бо після смерті В. І. Леніна різні видавництва справді поспіхом почали видавати чималу кількість окремих ленінських творів і збірників його праць, а також літератури (часто не високої за рівнем) про нього, здебільшого керуючись при цьому меркантильними міркуваннями. Таке становище треба було негайно виправити і тому рішення про створення особливої комісії при ЦК КП(б)У, що мала взяти всю справу організації видання творів В. І. Леніна під суворий партійний контроль, було цілком обгрунтованим і необхідним.

Варто відзначити, що комісія досить плідно працювала вже у перший рік свого створення. На користь цього свідчить, наприклад, той факт, що в 1924 р. на Україні вийшли друком 46 великих ленінських тематичних збірників, посібників для вивчення ленінізму у школах і гуртках, та окремих праць (для порівняння: у попередньому році подібних видань було лише 7). Звичайно, кількісний показник — річ переконлива, але тут хочемо все-таки наголосити на якісній стороні справи, що було безперечною заслугою діяльності членів комісії. Насамперед, впадає в око продуманий, цілеспрямований підхід до вибору актуальної тематики збірників, вдалого підбору до них відповідних праць. І особливо слід підкреслити такий важливий факт, як забезпечення збірників кваліфікованими передмовами і вступними статтями відомих партійних та державних діячів республіки. Скажімо, книга статей і промов В. І. Леніна «Восток и революция», що вийшла п'ятитисячним тиражем у видавництві «Пролетарий», містила вісім тематичних матеріалів, додаток «Восток о Ленине» і передмову Г. І. Петровського. Збірник «Коминтерн» (це ж видавництво, тираж 10 000 примірників), до якого передмову написала С. Гопнер, налічував 29 ленінських праць з трьома додатками. А такий збірник статей і промов вождя, як «О бюрократизме» (Держвидав України, випущено двома тиражами 10 і 15 тис. примірників), безперечно, становитиме неабиякий інтерес й сьогодні, особливо, якщо зважити на те, що в ньому вміщено 41 ленінську працю.

1924 р. знаменний і тим, що саме того року видано власне перший збірник у перекладі українською мовою «Соціалістична революція і освітні завдання» («Червоний шлях», бібліотека «Жовтень — освіта», 6 000 примірників), до якого увійшли вісім статей і промов В. І. Леніна. Поява збірника — важливий факт соціального і культурного значення для українських трудящих, які дістали можливість знайомитися з ленінською творчою спадщиною вже з тематично підібраних в одній книзі матеріалів. Це стало початком якісно нового етапу в справі дальшого поширення ідей ленінізму. Випуск таких збірників означав також завершення початкового у перші роки Радянської влади періоду видань (незначними тиражами) невеликих ленінських брошур, а також окремих праць з найрізноманітніших питань, в яких часто непросто було розібратися тодішньому читачеві. Натомість з'явилися тематично складені книги з ґрунтовними, популярно написаними передмовами, що, безперечно, сприяло певній орієнтації читача. Водночас це знаменувало практично й новий, вищий ступінь у виробленні прийомів і методів перекладання суспільно-політичної літератури. Зростав і досвід перекладачів, редакторів, поліграфістів, усіх тих, хто безпосередньо брав участь у підготовці й виданні українських перекладів праць В. І. Леніна. Зокре-

ма, це знайшло своє втілення у випуску, наприклад, таких книг і збірників, як «Ленінові думки і вислови» (укладачі М. Єзерський і А. Русанов, Держлітвидав України, 1925, 10 000 примірників), «Про національну справу» (передмова та примітки М. Попова, переклад Б. Ткаченка, Держлітвидав України, 1925, 10 000 примірників), «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (за редакцією і з передмовою М. Скрипника, переклад Т. Волі, Держвидав України, 1926, 5 000 примірників) і т. д.

Ми трохи докладніше спинилися на виданні ленінських тематичних збірників для того, щоб показати, як у складному процесі організації і здійснення перекладу, редагування матеріалів та й самого випуску їх у світ поступово нагромаджувався той необхідний досвід, без якого неможливо було почати роботу над підготовкою до видання зібрань творів В. І. Леніна. Та найголовніший, звичайно, набуток — це формування певного кола відповідних фахівців цієї справи і, насамперед, безумовно, кваліфікованих перекладачів і редакторів. Автори найперших газетних перекладів (найчастіше уривків з ленінських праць), на жаль, залишилися для нас невідомими. Очевидно, здебільшого це були працівники редакцій. Лише на деяких перших ленінських брошурах, що почали виходити у 1919 р., стали вказуватися прізвища або псевдоніми перекладачів. Серед них слід назвати Андрія К. (мабуть, псевдонім Андрія Річицького, одного з перших перекладачів ленінських праць, а пізніше й відомого редактора перекладів), М. Мірошничука, М. Ільтичну, І. Неволю, Є. Максименка, І. Клочка, Л. В. і П. П. (ініціали не розшифровано), М. Петренка, Б. Ткаченка, Б. Лізова, К. Німчинова, П. Пеця, Н. Хорунженка, В. Ткаченка, Й. Шевченка, І. Дніпровського, М. Наконечного, Т. Волю, М. Йогансена, М. Щербака, Г. Холодного, Гладка, К. Сеника, Є. Касяненка, П. Дятлова, С. Вікула, П. Д. (очевидно, псевдонім Петра Юрійовича Дятлова — відомого редактора, перекладача згодом V і XVIII томів першого зібрання творів В. І. Леніна).

Редагування українських перекладів окремих ленінських творів, брошур і тематичних збірників здійснювали Ларик (псевдонім талановитого публіциста, перекладача й редактора Євгена Івановича Касяненка), М. Яловий, І. Клочко, Я. Білик, Е. Квірінг, А. Річицький, Г. І. Петровський, Ц. Підгірненська, А. Шліхтер, М. Скрипник, В. Щербаненко, Ф. Шаковицький, П. Довгопіл. Серед названих варто виділити особливо плідотворну діяльність Євгена Касяненка і Андрія Річицького, які виявили себе не тільки майстерними перекладачами ленінських праць, а й кваліфікованими редакторами багатьох перекладних текстів. Таке успішне поєднання цих двох зовні близьких, але дуже несхожих, суттєво відмінних видів роботи, дає підстави говорити вже про певну майстерність. Очевидно, саме тому їм обом було довірено відповідальну роботу — перекладати українською мовою матеріали перших томів першого зібрання творів В. І. Леніна.

Зусилля партії у 1924 р. були спрямовані на те, щоб не тільки створити окрему редакцію перекладів ленінських праць, а й забезпечити редагування текстів кваліфікованими кадрами, що були зосереджені тоді в основному у видавництві «Червоний шлях» і Держвидаві. Серед них, насамперед, треба назвати Сергія Володимировича Пилипенка, тодішнього заступника головного редактора цього видавництва, члена ВКП(б) з 1919 р., що мав уже чималий досвід перекладацької роботи (з 1917 р.), на сторінках преси пристрасно пропагував ленінські ідеї (зокрема, таку працю, як «Великий почин» у своїй статті «Свято вільної праці»²), був редактором газет «Комуніст», «Селянська правда», співредактором (разом з Є. Касяненком та В. Блакитним) «Вістей ВУЦВК». Від видавництва «Червоний шлях» до складу новоствореної редакції увійшов згадуваний уже Андрій Річицький, досвідчений пере-

² Вісті — Известия Київського губревкому.— 1920.— 23 квіт.

кладач і редактор суспільно-політичної літератури (скажімо, спільно з В. Щербаненком редагував український переклад «Капіталу» К. Маркса з 7-го німецького видання 1914 р.).

Цікаво, що у квітні 1924 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У обговорювалося питання про вкрай незадовільний стан з перекладанням праць В. І. Леніна через відсутність українського соціально-економічного словника. Отже, було порушене досить важливе для справи якісного перекладу ленінських творів питання про гостру потребу у відповідних термінологічних словниках. Хоч, треба зазначити, що в ті роки на Україні взагалі видавалося чимало різних словників. Так, з 1917 по 1933 рр. вийшло 83 термінологічні словники з найрізноманітніших галузей народного господарства, економіки, науки, культури, юриспруденції і т. д. Це, наприклад, «Словник судівництва та діловодства» (Полтава, 1918), «Кишеньковий російсько-український правничий словник для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців» (К., 1918), «Філософський словничок» (Черкаси, 1920), «Короткий російсько-український словничок фінансових термінів для вжитку співробітників губфінвідділу» (К., 1924), «Словник ботанічної номенклатури» (К., 1928) та ціла низка термінологічних словників з будівельної, військової, геологічної, гірничої, математичної, медичної, педагогічної, сільськогосподарської, транспортної справи. Однак у процесі перекладів багатющої ленінської спадщини, що вбирала в себе найновіші досягнення філософської думки, історичного та економічного вчень, природничих і точних наук, виявилось, що самого лише «Російсько-українського словника», перший том якого з'явився у 1924 р., явно недостатньо. Тому в квітні того ж року фінкомітетові було запропоновано виділити кошти на видання українського соціально-економічного словника, а видання творів В. І. Леніна українською мовою тимчасово припинити. У зв'язку з цим М. О. Скрипник мав подати у ЦК свої пропозиції, пов'язані з виданням ленінських творів.

Звичайно, із створенням згаданого словника питання теж не вичерпувалося: конче потрібний був і словник суспільно-політичної термінології (до речі, його, на жаль, ще й досі немає), яка ще не була вироблена, потрібний був і унормований український правопис, і досвідчені редакційні кадри, і належне матеріальне забезпечення, і відповідні поліграфічні можливості тощо. Та й, зрештою, для самої підготовки картотеки для укладання такого словника і його видання потрібно було чимало часу. Тому, з огляду на це, рішення тимчасово припинити видання ленінських творів не можна вважати обгрунтованим. Щоправда, вже у липні 1924 р. воно певною мірою було підправлене. Тоді ЦК КП(б)У прийняв рішення дозволити видавати переклади ленінських праць, не очікуючи виходу у світ соціально-економічного словника; почати підготовку до видання зібрання Творів В. І. Леніна та літератури з питань ленінізму українською мовою і мовами національних меншостей, для чого передбачалося використати 300 тис. крб., виділених Центральним Виконавчим Комітетом. Рішення це мало надзвичайно важливе значення насамперед тому, що в ньому уперше йшлося вже про підготовку перекладу матеріалів для зібрання творів В. І. Леніна, причому з підведенням під цю роботу матеріальної основи. Факт знаменний тим більше, що дехто з дослідників чомусь вважає, нібито першу постанову про видання українською мовою зібрання ленінських праць було прийнято тільки у 1926 р. Насправді, як бачимо, питання щодо реалізації цього важливого заходу поставлене було вже з середини 1924 р. Природно, тут може виникнути запитання: чому ж перший том цього першого зібрання побачив світ рівно через чотири роки? Про деякі об'єктивні причини ми вже говорили вище. Звичайно, труднощів, що гальмували процес підготовки матеріалів перекладу до друку, було немало, та серед них варто особливо підкреслити той факт, що на належному рівні здійснювати переклад могли практично лише кілька чоловік: Євген Ка-

сяненко, Андрій Річицький, Сергій Вікул, Петро Дятлов, Сергій Пилипенко. Крім того, під час роботи з'ясувалося, що навіть серед членів комісії, яка займалася виданням ленінських творів, через відсутність унормованого українського правопису, існували різні точки зору на однакові мовні явища. Словом, склалася не зовсім проста ситуація: коли вже практично були готові матеріали перекладів перших томів, виявилось, що вони, по-перше, не досить досконалі, а, по-друге, й текстуально суттєво відрізняються один від одного саме з позицій різного мовного трактування однакових понять. Очевидно, насамперед, зважаючи на це, 2 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про стан справ з виданням Творів В. І. Леніна, ухвалило перший їх том видати після виходу в світ академічного правопису, зобов'язавши при цьому Народний комісаріат освіти прискорити затвердження і випуск цього правопису. Не варто, мабуть, доводити важливість якнайшвидшого вироблення правопису як нормативного кодексу загальноприйнятих мовних правил для культурного життя суспільства взагалі, особливо, коли йдеться про його ідеологічну сферу.

Відомо, що самодержавство, вороже ставлячись до розвитку національних культур народів Російської імперії, зокрема, чинило всілякі утиски української мови, забороняло її вживання.

Після Великого Жовтня почалася активна робота над створенням єдиного українського правопису. Вже у 1921 р. уряд республіки затвердив вироблені вченими АН УСРР «Найголовніші правила українського правопису», однак вони були недосконалі, не давали обґрунтованої відповіді на широке коло мовних питань, призводили до їх різномисленнє. Через те прийняття у 1928 р. нового правопису було знаменною віхою в культурному житті республіки, хоч, слід визнати, він мав суттєві недоліки, оскільки був дещо відірваний від загальнонародної української мови. На зміну йому у 1933 р. вийшов правопис, теж не позбавлений недоліків (наприклад, при його виробленні належною мірою не враховано багатющого мовного досвіду широких народних мас, зроблено спробу штучного відмежування від правопису спорідненої російської мови тощо).

Однак, незважаючи на все це, робота по підготовці перекладу томів до друку не припинялася. І тут слід особливо відзначити велику роль у практичній організації всього копінткого процесу перекладання, редагування і підготовки до випуску ленінських творів М. О. Скрипника. Як головний редактор комісії ЦК КП(б)У для редагування творів В. І. Леніна українською мовою, він не тільки зумів на належному рівні забезпечити всю непросту організаційну сторону цієї справи, а й, беручи безпосередню участь у редакційній підготовці матеріалів, виявив себе як чудовий знавець російської та української мов, успішно вів творчі пошуки поліпшення якості перекладу.

Як було організовано справу спочатку? Матеріали кожного тому перекладала група фахівців, їхню роботу контролювали два редактори-мовники, після чого остаточне редагування тексту завершував уже головний редактор. Проте, як показав досвід, такий метод роботи був не кращим. Це особливо виявилось під час підготовки матеріалів перекладу ленінських праць з національного питання, що мали увійти до XIX тому. Недостатня кваліфікація перекладачів, відсутність необхідного творчого обміну досвідом негативно позначилися на якості перекладу, призвели до відчутних розбіжностей у вживанні термінів. У результаті том довелося перередаговувати заново одному, потім другому редакторам-мовникам, а після них — ще й головному редакторові. Але й після цього у тексті залишалася чимала кількість помилок, бо робота велася поспіхом, і, крім того, відомо, що краще перекладати з оригіналу, ніж «доводити» до рівня неякісно зроблений переклад. Тому комісія вирішила дещо змінити організацію роботи: на кожний том почали виділяти по два перекладачі, до обов'язків яких входило й здійснення мовної ре-

дакції матеріалів, що надходять вже на остаточне редагування головному редакторові. Цим досягалася уніфікація варіантів перекладу і вживання термінів. Проте, з іншого боку, покладення всієї роботи лише на трьох осіб призводило до затягування термінів її завершення. Як результат: за станом на січень 1929 р. вийшов тільки 1-й том першого зібрання творів В. І. Леніна українською мовою, 2-й був у наборі, відредаговані 3-й і 4-й, а 5-й — лише у процесі перекладу.

М. О. Скрипнику, який брав участь у роботі V конгресу Комінтерну, вдалося ознайомитися з досвідом організації перекладів ленінських творів англійською, німецькою і французькою мовами. Зокрема, з'ясувалося, що в них матеріали кожного тому перекладають кілька кваліфікованих спеціалістів, причому, кожний з них, як правило, окрему статтю. Переклад передруковується і передається редакторові тому, який редагує його, звіряючи з оригіналом, після чого знову передруковується уже в п'яти примірниках. Один з них передається головному редакторові, а з рештою далі працюють консультанти, з яких два — фахівці з питань власне перекладу, інші два — з мовних питань. Як правило, консультанти перекладу — глибокі знавці мови і досвідчені перекладачі. До їх обов'язків входило зіставлення тексту перекладу з оригіналом, подання на сторінках машинопису своїх зауважень та пропозицій, а не суцільне редагування всього тексту. Причому, за бажанням, свої варіанти перекладу вони можуть не наводити. Щодо мовних консультантів, то їм не обов'язково було знати російську мову, проте вони мали бездоганно володіти мовою перекладу, аналізуючи саме з цього погляду текст і відзначаючи усі його недоліки. В результаті у головного редактора тому зосереджувалося п'ять варіантів однієї роботи: редактора і чотирьох консультантів. Йому залишалося звести усі зауваження, виробити остаточний варіант, який з необхідними правками надсилається у друкарню.

Ще на один істотний момент звернув увагу М. О. Скрипник: перекладачі разом з роботою передають на окремих, складених за єдиною формою, картках свої варіанти перекладу складних слів та сполучень, що стає предметом обговорення на нарадах перекладачів. Матеріали цих нарад надходять до головного редактора. Так поступово вироблялася відповідна (англійська, німецька чи французька) термінологія до ленінських праць. Микола Олексійович вважав, що варто було б цей досвід запозичити і для здійснення українських перекладів.

У цілому пропозиції Скрипника щодо нової організації роботи були підтримані членами комісії Політбюро ЦК КП(б)У для редагування творів В. І. Леніна. 15 січня 1929 р. присутні на її засіданні Скрипник, Любченко, Хвиля, Касяненко і Річицький одностайно вирішили надалі у роботі над матеріалами наступних томів запрошувати на один том по кілька перекладачів (якщо до тому не входила лише одна праця), причому, на розсуд його редакторів, а також — по два мовні консультанти. Редакторами окремих томів затвердили А. Річицького, Є. Касяненка, С. Вікула і С. Пилипенка; консультантами з питань мови — М. Сулиму, В. Дем'янчука, М. Гладкого і Г. Голоскевича. Редакційними коректорами (технічними редакторами) було призначено В. Мороза і П. Дятлова. Крім того, члени комісії визнали за потрібне звільнити від здійснення коректури головного редактора, але встановити, що редакційний коректор не має права вносити у текст, поданий головним редактором, свої зміни, за винятком, звичайно, виправлення технічних помилок. Вирішено було також, що дозвіл на верстку має давати редакційний коректор, а дозвіл на друкування (після здійснення коректури) дає тільки головний редактор, а за його відсутності — А. Річицький.

До речі, існуюча у ті роки практика використання фахівців одночасно на кількох роботах не завжди себе виправдовувала, тим більше, коли це стосувалося такої копіткої справи, як перекладання і редагу-

вання ленінських текстів. З метою поліпшення якості перекладу, прискорення випуску томів комісія на своєму черговому засіданні 29 січня 1929 р. ухвалила: роботу по редагуванню вважати партійним дорученням. Зокрема, було вирішено звільнити А. Річицького від інших навантажень (крім роботи в Держвидавї України і Артемівському університеті) і вважати роботу по редагуванню ленінських текстів основною. Так само для Є. Касяненка основною вважалася перекладацька робота, а його співредакторство в газеті «Вісті» — додатковим навантаженням. Крім того, комісія визнала за доцільне запросити третього помічника редактора. Це, на думку комісії, сприяло б тому, що кожний помічник редактора мав змогу готувати до друку щороку матеріали перекладу трьох томів.

Так у ході роботи поступово удосконалювався і сам процес її. А тим часом перший том першого зібрання Творів В. І. Леніна вже вийшов з друку. Поява його стала визначним явищем у політичному й культурному житті республіки. «Щоб проїняти український культурний процес ідеями марксизму-ленізму, — писав у своїй рецензії на вихід 1-го тому М. Волін, — щоб просякати цей процес цими ідеями, оволодіти цим процесом, пропагувати ідеї ленізму й поширити їх серед українських трудящих мас, зроблено величезний і найрішучіший крок уперед»³.

Рецензент підкреслював, що після перекладу «Капіталу» це — друга велика віха у справі поширення ідей марксизму-ленізму українською мовою, що знаменує початок вирішального зрушення в цьому напрямі; відзначав загальнокультурне значення перекладу, особливо для збагачення української мови, зокрема, «утворення марксистської термінології». М. Волін висловлював побажання комісії ЦК КП(б)У для редагування українського перекладу творів Леніна, яка чомусь відступила від існуючих традицій і не подала до першого тому своєї передмови з викладом програми і завдання. Хоча рецензент не мав ніяких сумнівів у тому, що такий авторитетний склад комісії (Скрипник, Касяненко і Річицький) забезпечить виконання роботи на належному рівні. Крім того, на його думку, не слід було б обмежуватися лише перекладом наукового апарату другого видання Творів Леніна, а все-таки переглянути цей апарат «...з погляду пристосування його до українського читача»⁴, наприклад, у плані розширення відомостей про діяльність марксистських організацій, про основні факти революційного руху на Україні тощо. І в цьому зв'язку, на думку М. Воліна, чи не правильніше було б комісію для редагування українського перекладу називати «комісією для редагування українського видання» (або видання українською мовою).

У рецензії висловлювалося побажання щодо порядку випуску томів. Зважаючи на те, що на той час вже вийшло десять томів другого російського видання, з якого і здійснювався переклад, з'явилася можливість у першу чергу готувати до випуску ті томи, матеріали яких становлять найбільший інтерес. На погляд рецензента, варто було скористатися можливістю вибирати найвидатніші ленінські праці, що готувалися комісією до друку, і видавати їх окремими книгами чи брошурами (за доступною для читача ціною), як це вже зроблено із статтею «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», що була вміщена у першому томі зібрання.

Комісія для редагування українського перекладу творів В. І. Леніна прислухалася до цих та інших побажань М. Воліна і, через півтора року після виходу першого тому, видала його вдруге, вже з передмовою головного редактора М. Скрипника і перекладом передмови російського видання. У передмові зазначалося, що п'ятитисячний тираж першого

³ Літопис революції.— 1929.— № 1.— С. 264.

⁴ Там же.— С. 265.

тому вже розійшовся, що в цілком прихильних рецензіях на нього суттєвих змістових та мовних огріхів не відмічено. Водночас підкреслювалося, що вже з самого початку роботи над перекладом лєнінських праць довелося долати чимало різних труднощів. Вони зумовлювалися, насамперед, загальним незадовільним станом розвитку української писемності, зокрема, неусталеністю правопису, що було «...наслідком революційного пригніченого стану української культури»⁵. Разом з тим саме така складна ситуація з перекладом сприяла, з іншого боку, прискоренню розв'язання питання вироблення і прийняття нового правопису.

У процесі роботи над перекладом відчутно давалася взнаки відсутність української соціально-економічної термінології. Тому редакція порушила питання про розширення та поглиблення термінологічної роботи фахівцями Всеукраїнської Академії наук. Щоправда, зазначав М. О. Скрипник, чимала кількість термінологічних словників з різних галузей знань, що випущені останнім часом, звичайно, дещо полегшували роботу, проте абсолютно ясно: конче був потрібен перекладний словник соціально-економічної термінології, оскільки наявних лексичних можливостей у мові перекладу явно не вистачало для того, щоб забезпечити адекватність передачі багатьох нових суспільних понять, а тим більше найтонших відтінків думки Леніна, «...що був дійсно великим майстром російського слова»⁶. За таких умов редакції доводилося дотримуватися принципу: прагнути якомога точніше передавати лєнінську думку, навіть якщо при цьому слід було інколи відступати від форми передачі її засобами мови оригіналу. Та й взагалі своєрідність і особливість мови Леніна, значна насиченість її народними прислів'ями, численними неологізмами, специфічними термінами тощо, хоч і додавали труднощів у роботі перекладачам, зате сприяли збагаченню української мови.

Щодо закиду членам комісії перекладу в пресі про те, що в примітках до першого тому відсутній спеціально підготовлений оригінальний матеріал про події і факти революційного руху безпосередньо на Україні, то вони, на думку Скрипника, цілком справедливі, але виконати таку роботу наявними силами не було можливості, бо редакційний апарат першого тому складався лише з 4-х чоловік: трьох членів редакційної комісії та коректора. Через те залишалось сподіватися, що «надалі після перших п'яти томів, які уже перекладено, роботу по перекладу буде посилено завдяки залученню нових сил»⁷.

На закінчення у передмові вказуються, крім зазначених, ще й суто технічні причини, що теж вплинули на затримку виходу першого тому (відсутність петитного шрифту для друкування приміток, додатків, покажчика імен тощо).

У наступні роки, в 1929 р. і 1930 р., побачили світ десятитисячним тиражем, за редакцією М. Скрипника 2-й (переклад А. Річицького) і 3-й (переклад Є. Касяненка) томи першого зібрання творів В. І. Леніна. І. Смирнов у своїй рецензії відзначає цей факт як «найважливіше досягнення на національно-культурному фронті соціалістичного будівництва України»⁸. Разом з тим він констатує, що «...темпи перекладу на українську мову повної збірки творів Леніна не цілком задовільні і не відповідають темпам нашої реконструктивної доби»⁹. Говорячи про зволікання з виданням, рецензент наголошує на тому, що постанову про видання зібрання лєнінських творів прийнято вже давно, проте на той час випущено у світ лише три томи, а перекладено всього п'ять, і що, звичайно, такий стан справ ніяк не може задовольнити інтересів

⁵ Ленін Н. (Ульянов) // Твори.— Харків, 1928.— Т. 1.— С. V.

⁶ Там же.— С. VI—VII.

⁷ Там же.— С. VII—VIII.

⁸ Літопис революції.— 1930.— № 6.— С. 446.

⁹ Там же.

національно-культурного і соціалістичного будівництва. Він закликав редакційну комісію «домогтися корінного перелому» у своїй роботі.

Закиди І. Смирнова, безперечно, були небезпідставні. Справді, потреба у ленінських творах у будівників нового суспільства була величезною, інтерес до його ідей був всеохоплюючим. Однак слід зважати й на реальні обставини, за яких доводилося готувати перші переклади, перш ніж робити подібні закиди. На нашу думку, таки було зроблено чи не максимум можливого для організації і налагодження практично «з нуля» такої складної в усіх відношеннях справи, як переклад і видання Творів В. І. Леніна українською мовою.

Ми спинилися на тих труднощах, які довелося переборювати партії у процесі реалізації рішення про видання першого зібрання ленінських праць. Здавалося б, з виходом перших томів з ними покінчено: дійсно було набуто певний досвід, внесено відповідні корективи у сам процес роботи. Можна було поступово нарощувати темпи підготовки та завершення випуску решти томів. Та справа в тому, що у той час уже почали даватися взнаки сталінські перекручення у проведенні ленінської національної політики, зокрема і в розвитку національних мов. Переважна більшість фахівців, що доклала найбільших зусиль у такій найпотрібнішій, найблагодороднішій справі, як поширення ідей Леніна українською мовою серед трудящих, стала об'єктом переслідувань і цькувань. Звинувачення їх у нібито навмисному протягуванні в переклад націоналістичних термінів з метою, мовляв, свідомого спотворення змісту оригіналу були явно упередженими. Насправді, і перекладачі, і редактори у своїй роботі намагалися в основному використовувати тогочасні мовознавчі надбання, а вони, як відомо, були ще не на належному рівні. Тобто, виражальні можливості української літературної мови і, зокрема, невиробленість української суспільно-політичної термінології не могли забезпечити потрібної адекватності ленінських текстів. Отже, велися пошуки необхідних відповідників, і мова може йти про те, наскільки вони вдалі чи навпаки. На жаль, із зазначених вище причин, невдалих варіантів перекладу в першому зібранні чимало.

Та, незважаючи ні на що, наполегливі зусилля нашої партії, тих товаришів, які брали безпосередню участь у підготовці матеріалів перекладу, виявилися не марними: перше зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою побачило світ, а значить, трудящі республіки дістали можливість черпати в ленінській творчій спадщині революційну енергію і трудову наснагу для будівництва нового, соціалістичного суспільства.

Одержано 10.01.89

Рассматриваются некоторые аспекты предьстории и истории осуществления первых переводов Сочинений В. И. Ленина на украинский язык, показаны условия, в которых, собственно, и приобретался опыт работы над переводом ленинского теоретического наследия в УССР.

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

О. В. Іванков (Київ)

Участь чекістів в антифашистській боротьбі (1941—1944 рр.)

Формування й підготовка партизанських загонів і розвідувально-диверсійних груп, керівництво їхньою бойовою діяльністю, організація зв'язку з ними, забезпечення зброєю, боеприпасами, технікою, продовольством, одягом і т. д. — ці завдання покладалися на органи державної безпеки УРСР, діяльність яких висвітлюється в даному повідомленні.

Ще на початку війни ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР у директиві партійним і радянським органам від 29 червня 1941 р. визначили необхідність розгортання партизанського руху у ворожому тилу та його цілі і завдання. 18 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ».

В організації партизанської боротьби у ворожому тилу, крім партійних органів, армійських політичних і розвідувальних підрозділів, активну участь брали органи державної безпеки Української РСР. Залучаючи чекістів, Комуністична партія враховувала при цьому ряд обставин. По-перше, партизанські загоны, як відомо, на початку своєї бойової діяльності в тилу ворога не мали ні достатнього досвіду цієї боротьби, ні відповідних кадрів. Водночас контррозвідувальні, поліцейські і спеціальні підрозділи нацистів, що здійснювали каральні акції проти радянських партизанів, вже мали такий досвід, якого набули у боротьбі з противниками режиму, встановленого фашистами у загарбаних ними країнах Західної Європи. Щоб успішно вести наступальні дії з досвідченим ворогом на окупованій ним території, треба було озброїти народних месників знаннями про форми й тактику партизанської боротьби.

По-друге, характер роботи чекістів привчив їх швидко орієнтуватися й знаходити правильні рішення в екстремальних умовах, постійно бути пильними, діяти рішуче й швидко, раптово з'являтися там, де противник не чекає. Ці якості необхідно було прививати партизанам.

По-третє, певна частина добровільних формувань, зокрема винищувальні батальйони й розвідувально-диверсійні групи, очолювані чекістами, була переформована в партизанські загоны, командирами й заступниками командирів яких по розвідці продовжували залишатися чекісти.

З метою якнайшвидшого розвитку всенародного партизанського руху на окупованій противником території, а також активізації бойової діяльності народних месників у червні 1941 р. в НКВС СРСР було створено штаб, а в НКВС УРСР й інших прифронтових республіках та областях — оперативні групи, які у серпні того ж року реорганізувалися в спеціальні чекістські підрозділи. На ці органи покладалося завдання формування і підготовки партизанських загонів і розвідувально-диверсійних груп, керівництво їхньою бойовою діяльністю, організацію зв'язку з ними, забезпечення зброєю, боеприпасами, технікою, продовольством і одягом.

Водночас для налагодження тіснішого контакту НКВС республіки з представниками військового командування південно-західного й південного напрямків радянсько-німецького фронту з питань розгортання партизанської боротьби в тилу фашистських військ при їхніх штабах було створено оперативні групи, очолювані досвідченими чекістами. Так, при

штабі південно-західного напрямку оперативну групу очолював співробітник НКВС УРСР В. І. Храпко, а південного — тов. Поштенко. Такі ж підрозділи були створені й при штабах 6-ї, 38-ї, 40-ї, 12-ї, 18-ї і 56-ї польових армій, які діяли на південному крилі фронту. Ними також керували досвідчені чекісти (Носенко, Новиков, Нирко, Цибулько, Романов, Гіліс).

В обов'язки цих груп входило: 1) знання бойової і оперативної обстановки на фронті, районів зосередження військових з'єднань, спеціальних частин противника та їхніх штабів; 2) виявлення ділянок фронту, де найбезпечніше можна було б перекинути партизанські загони і диверсійні групи в тил ворога, а також здійснювати з ними регулярний зв'язок; 3) координування своєї діяльності по розгортанню партизанських сил у тилу ворога з місцевими партійно-радянськими органами і контррозвідувальними відділами польових армій радянських військ тощо.

У кожному районі республіки на добровільних засадах формувався один великий або кілька дрібних загонів. В областях з великою кількістю міського населення і розвинутою промисловістю організовувалися міські партизанські формування, диверсійні й винищувальні групи.

Однак розмах роботи українських чекістів по організації партизанських сил ускладнювався обстановкою на фронті й у ворожому тилу, що склалася внаслідок швидкого просування фашистських військ вглиб території республіки. В цих умовах центральний апарат НКВС змушений був періодично змінювати місця своєї дислокації, перебуваючи постійно у прифронтовій смузі розташування радянських військ.

Незважаючи на всі ці труднощі, зусиллями ЦК Компартії України, НКВС й інших органів республіки уже протягом перших трьох місяців війни у тилу фашистських військ було створено широку мережу партизанських формувань, зокрема 883 партизанські загони й 1700 диверсійно-розвідувальних груп загальною чисельністю близько 35 тис. чол.¹

Процес розгортання партизанських сил на захопленій ворогом території відбувався в різних її районах по-різному. Це залежало від воєнно-оперативної обстановки, що склалася на той час на південно-західному напрямку фронту. Наприклад, у західних й у ряді східних районів УРСР, окупованих у перші ж тижні війни, організувати партизанські загони на місці не було ніякої можливості. Тому партійні органи, чекістські й особливі відділи НКВС УРСР змушені були формувати партизанські загони й групи у Києві й інших містах на сході України і лише після необхідної підготовки перекидати їх через лінію фронту на захід. Тільки у серпні—вересні 1941 р. в західні, а також у Кам'янець-Подільську і Вінницьку області було перекинуто 204 партизанські загони й групи чисельністю 2315 чол.² Зокрема, у Львівську область було направлено 12 партизанських загонів чисельністю 140 чол., Станіславську (нині — Івано-Франківська) — 7 (113 чол.), Дрогобицьку — 6 (116 чол.), у Кам'янець-Подільську — 93 партизанські формування чисельністю 805 чол.³

Для формування й підготовки партизанських сил у лівобережних і правобережних областях України партійні органи, НКВС УРСР та інші організації мали більше часу. Тому ще до загарбання їх фашистами там було сформовано, підготовлено, озброєно й залишено для боротьби з окупантами 738 загонів народних месників (26 251 чол.)⁴. Тільки Управлінням НКВС по Сталінській (нині — Донецька) області було створено й залишено на осідання 167 партизанських формувань чисельністю 2169 бійців та 313 диверсійних груп у складі 675 патріотів⁵.

¹ История второй мировой войны 1939—1945 гг.— М., 1975.— Т. 4.— С. 128.

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-14, спр. 34, арк. 2.

³ Там же, арк. 10.

⁴ Там же, арк. 12.

⁵ Там же, спр. 36, арк. 32.

УНКВС по Дніпропетровській області залишило в тилу ворога 294 диверсійні групи, де налічувалося 1227 чол.⁶ У Запорізькій області було створено й залишено на осідання 31 партизанський загін чисельністю 1488 бійців, а також 27 розвідників-одиначок для проведення розвідувально-диверсійної діяльності в тилу фашистських військ⁷. Процес формування чекістами сил народних месників відбувався під контролем партійних органів республіки.

Чимало партизанських формувань було створено на базі винищувальних батальйонів, які з відступом регулярних частин Червоної Армії вглиб країни залишалися в тилу ворога для продовження збройної боротьби проти фашистських загарбників. Так, на кінець серпня 1941 р. в Київській області із 42 винищувальних батальйонів до партизанських дій перейшли 33 (1604 чол.), у Кам'янець-Подільській — з 39—37 батальйонів у складі 7495 бійців⁸. Ці кадри послужили основою для розгортання широкого партизанського руху на Україні.

Партизанські загони формувалися безпосередньо на окупованій ворогом території республіки з числа патріотично настроєних місцевих жителів, військовослужбовців Червоної Армії, які вийшли з оточення або втекли з таборів військовополонених. Найпоширенішим способом перевірки намірів тих, хто вступав до формувань народних месників, була «перевірка боем». З новоприбулих створювалися невеликі бойові групи, окремим учасникам яких видавалася зброя, а решті — пропонувалося відібрати її у ворога. Визначався конкретний об'єкт для здійснення диверсії або доручалося провести якусь іншу бойову операцію. Потім командний склад партизанських загонів скрупульозно перевіряв результати виконання кожного такого бойового завдання, придивлявся до поведінки новоприбулих.

За безпосередньою допомогою працівників органів держбезпеки створювалися великі партизанські формування, які налічували в своєму складі 250 і більше месників. Так, за завданням Військради Південно-Західного фронту і ЦК Компартії України Народний комісаріат внутрішніх справ республіки у липні 1941 р. сформував із співробітників НКВС УРСР, партійного і радянського активу, бійців винищувальних батальйонів три партизанські полки загальною чисельністю 3 тис. чол. і тоді ж перекинув їх на найважливіші напрямки наступу фашистських військ на Київ. Командирами партизанських загонів були: 1-го — капітан Є. К. Чехов, 2-го — спочатку було призначено прикордонника майора Платонова, а згодом його змінив співробітник НКВС В. І. Щедрін, 3-го — майор Погребняк.

Перед партизанськими полками було поставлено завдання дезорганізувати близький тил противника шляхом здійснення диверсій на комунікаціях, знищення складів з боєприпасами, продовольством та паливом і подати тим самим допомогу радянським воїнам, що захищали столицю України — Київ. Полки було перекинуто на територію Київської та Житомирської областей, де партизани вели безперервні бої з військами ворога, завдаючи йому значних втрат.

Однак в умовах великої насиченості військами противника ряд батальйонів партизанських полків на територіях названих областей у перших же боях був повністю або частково розсіяний і припинив своє існування. Крім того, через те, що ці з'єднання були дуже громіздкі, вони не могли маневрувати, а тому були недостатньо ефективними у бойовому відношенні. Виходячи з цього, згодом решту підрозділів партизанських полків, які залишилися за лінією фронту, було вирішено відкликати в радянський тил і переформувати їх у менші загони й групи.

⁶ Там же, спр. 34, арк. 7.

⁷ Куманев Г. А., Чайковский А. С. Чекисты стояли насмерть.— Киев, 1986.— С. 160.

⁸ Там же.

Однак у серпні — вересні 1941 р. Управлінням НКВС по Сталінській області разом з партійними органами було сформовано партизанський загін чисельністю близько 1 тис. чол.⁹ Перші ж бої з регулярними військами противника знову підтвердили неефективність бойової діяльності народних месників в умовах прифронтової смуги. Тому і цей загін, як і партизанські полки НКВС, незабаром було розформовано.

Враховуючи цей досвід, а також відсутність у більшості областей України природних укриттів для великих партизанських загонів, партійні організації й НКВС республіки створювали в перші місяці війни переважно невеликі за кількісним складом формування — по 30—40 чол. у кожному. Така практика на той час була більш доцільною, особливо на південно-західному напрямку фронту.

У складі партизанських загонів боролосся немало бійців і командирів військ НКВС та співробітників органів держбезпеки України. Так, тільки в Управлінні НКВС по Київській області з його співробітників було сформовано 12 загонів і груп чисельністю 111 чол. Чимало чекістів республіки очолювали великі партизанські формування. Це, зокрема, Герої Радянського Союзу І. Й. Копьонкін, М. І. Наумов, М. А. Прокопюк, В. О. Карасьов, Д. М. Медведєв, В. О. Молодцов та інші.

Офіцерами органів державної безпеки комплектувався інструкторсько-викладацький і керівний склад спеціальних шкіл по підготовці кадрів для партизанських формувань, а також штабів підрозділів народних месників. Так, начальником київської школи, де готували мінерів-підричників, було затверджено майора П. Д. Богомолова, а керівником розвідувального відділу Українського штабу партизанського руху — співробітника НКВС УРСР В. І. Храпка¹⁰. В усіх великих партизанських загонах чекісти очолювали розвідувальну й іншу спеціальну роботу, займаючи посади заступників командирів по розвідці. Так, у партизанському загоні під командуванням двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака його заступником по розвідці був І. В. Мірошніченко, у з'єднанні під командуванням Героя Радянського Союзу О. М. Сабурова — В. І. Храпка, у партизанському з'єднанні, що його очолював Героєм Радянського Союзу П. П. Вершигора, — Г. М. Онищук, у загоні Б. Г. Шангіна — В. А. Хондошко і т. д.

Практика партизанської боротьби на окупованій території України в перший період війни показала, що бойова діяльність абсолютної більшості формувань народних месників розгорталася переважно у прифронтовій смузі розташування ворожих військ і незначною мірою — на передовій лінії фронту та в глибокому тилу противника.

Партизанські загони, залишені чекістами на осідання у Миколаївській, Сталінській, Харківській, Дніпропетровській та інших областях України, а також додатково перекинуті туди через лінію фронту, вели збройну боротьбу проти ворога у прифронтовій смузі, у тому числі 165 формувань — на передовій лінії фронту¹¹. Вони виконували завдання радянського командування по збиранню розвідувальної інформації щодо дислокації підрозділів гітлерівської армії, їхніх штабів, а також здійсненню диверсійних актів на ворожих комунікаціях.

У цьому зв'язку уявляється недостатньо обгрунтованим твердження авторів ряду праць, нібито перебування і дії багатьох партизанських загонів у прифронтовій смузі й на передовій лінії фронту в початковий період війни були невиправданими. Сили народних месників, на їхню думку, мали бути сконцентровані в глибокому тилу ворога. Таке уявлення могло створитися внаслідок недостатнього вивчення обстановки, що склалася на фронті, і характеру воєнної стратегії Верховного Головнокомандування Червоної Армії, які, власне, й зумовлювали тактику партизанської боротьби на розглядуваному етапі війни.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-14, спр. 36, арк. 6.

¹⁰ Там же, оп. 190, спр. 26, арк. 83, 157.

¹¹ Там же, оп. 1-14, спр. 26, арк. 6; спр. 58, арк. 22, 32; спр. 61, арк. 3, 7, 13, 28.

Під впливом історичних перемог Червоної Армії під Москвою і зимового 1941 р. контрнаступу радянських військ на центральному напрямку фронту партизанський рух на окупованій території Української РСР розгорнувся з ще більшою силою: створювалися й закидалися через лінію фронту нові партизанські формування, активізувалася їхня боротьба проти гітлерівських поневолювачів. Тільки з грудня 1941 р. по березень 1942 р. органами держбезпеки республіки було знову сформовано, підготовлено й закинуто в тил ворога 150 партизанських загонів, у складі яких налічувалося 1119 чол. Крім того, Управлінням НКВС по Ворошиловградській області за той же період сформовано й залишено на осідання 114 партизанських загонів чисельністю 1706 чол. і 276 диверсійних груп (1058 чол.), розсосереджених по найважливіших об'єктах промисловості й транспорту¹².

Українські партизани проводили на розглядуваному етапі війни значну бойову діяльність по знищенню живої сили й техніки ворога. Так, за лінією фронту успішно діяв проти окупантів партизанський загін ім. С. М. Будьонного під командуванням І. Й. Копьонкіна, посмертно удостоєного звання Героя Радянського Союзу. Цей загін у складі 52 чол. було перекинуто за лінію фронту в жовтні 1941 р. Народні месники пройшли рейдом по окупованій території від Харкова до Луганська — через Полтавську, Київську й Сумську області. В с. Великі Сорочинці вони розгромили місцевий гарнізон гітлерівців. Захоплені при цьому продукти партизани роздали населенню. На Полтавщині копьонкінці з'єдналися із загonom миргородських месників, яким командував начальник райвідділу НКВС П. А. Андреев, та із загonom Гадяцького району, який очолював голова колгоспу Щербина. Чисельність об'єднаного загону досягала близько 1 тис. чол.

У результаті чотиримісячного рейду по тилах ворога партизанський загін під командуванням І. Й. Копьонкіна знищив понад 600 фашистів та їх пособників, а також велику кількість техніки, боєприпасів і спорядження противника¹³.

Одночасно з формуванням партизанських загонів, їх підготовкою і виведенням за лінію фронту в ряді великих адміністративних центрів республіки органами НКВС УРСР — СРСР на початку війни було залишено на осідання спеціальні розвідувально-диверсійні групи, очолювані досвідченими кадровими чекістами, зокрема В. О. Лягіним — у Миколаєві, І. Д. Кудрею — у Києві, В. О. Молодцовим — в Одесі тощо. В складних умовах ворожого тилу вони вміло керували діяльністю підлеглих їм розвідників, проводячи активну бойову роботу по ліквідації фашистських окупантів і знищенню їхньої техніки. Нехтуючи смертельною небезпекою, діючи рішуче, чекісти проникали в розвідувальні, контррозвідувальні, адміністративні й інші органи гітлерівської адміністрації.

В окупованому фашистами Києві велику бойову роботу проводила диверсійно-розвідувальна група НКВС УРСР під керівництвом Героя Радянського Союзу, чекіста І. Д. Кудрі. До її складу входили чекісти Д. Соболев й А. Печеньов, а також розвідники М. Груздова, Р. Окіпна, Є. Бремер, Г. Дудкін, Є. Лінкевич та ін.

Таку ж ефективну розвідувально-диверсійну роботу в тилу ворога вів ряд інших розвідників НКВС УРСР, у тому числі й ті, які діяли поодиноці. Так, на початку 1943 р. у Вінницю було закинуто з розвідувально-диверсійним завданням Ф. Мельника. Там він налагодив стосунки з кількома гітлерівськими офіцерами із спеціальної команди, яка прибула до Вінниці для мінування на випадок втечі окупантів із загарбаної ними території. Ввійшовши до них у довіру, розвідник проник у сховище з вибуховими речовинами і підірвав його. Під час вибуху загинув увесь

¹² Там же, ф. 1, оп. 1-14, спр. 36, арк. 30.

¹³ Куманев Г. А., Чайковский А. С. Чекисты стояли насмерть.— С. 172.

особовий склад спецкоманди (близько 100 чол.), вийшла з ладу потужна фронтова ворожа радіостанція.

Органи держбезпеки України приділяли велику увагу питанням підготовки кадрів для загонів народних месників. За вказівкою ЦК КП(б)У Народний комісаріат внутрішніх справ республіки організував спеціальні школи й короткострокові курси у Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській та інших областях, де готувалися командири партизанських загонів, диверсійних груп, начальники радіовузлів та мінери. Наприклад, тільки за період з жовтня 1942 р. по квітень 1943 р. у спецшколах і на курсах НКВС УРСР було підготовлено й перекинуто за лінію фронту 1513 спеціалістів різного профілю, в тому числі командного складу — 379 чол., інструкторів-підричників — 660, радистів — 185 та ін.¹⁴

Однак регулярний зв'язок підтримувався лише із 111-ма з них, з рештою — його не було. Чекістські органи вживали необхідних заходів, щоб відновити з ними зв'язок і здійснювати керівництво їхньою бойовою діяльністю. З цією метою використовували зв'язківців, а також спеціальну радіоапаратуру. Так, лише протягом серпня — вересня 1941 р. в НКВС УРСР було підготовлено й перекинуто за лінію фронту 175 зв'язківців. У листопаді — грудні того ж року в тил ворога було виведено з тією ж метою 265 зв'язківців¹⁵. Загалом же протягом першого періоду війни НКВС УРСР підготовлено й перекинуто за лінію фронту 2027 зв'язківців. Однак багатьом з них повернутися звідти не вдалося: частина потрапила до рук гестапо й загинула в його катівнях, інші — перейшли на партизанські методи боротьби. Ті ж зв'язківці, які повернулися, доставили від партизанів інформацію невисокої цінності, а то й зовсім обезцінену. Адже на перехід через лінію фронту й виконання завдань щодо налагодження зв'язків з партизанськими загонами та повернення назад витрачалося дуже багато часу, інколи — кілька місяців. За цей час обстановка на фронті й дислокація військових частин противника та їхніх штабів значно змінювалися. Таким чином, так званий «кур'єрський зв'язок» з партизанськими формуваннями себе не виправдав.

Для зв'язку із загонами народних месників партійні органи республіки й НКВС УРСР вживали заходів до організації на загарбаній ворогом території України широкої мережі явочних квартир. Так, лише на території Сумської області було визначено 100 таких квартир, Одеської — 104, у Києві — 64, Харкові — 55¹⁶. Однак і цей захід не дав позитивних результатів. Зв'язок з партизанськими загонами продовжував і далі залишатися вразливим місцем у зафронтовій роботі чекістських органів.

Гальмом у підтриманні надійного зв'язку з партизанськими формуваннями й керівництві їхньою бойовою діяльністю за лінією фронту була також відсутність необхідних технічних засобів: центральний апарат НКДБ—НКВС республіки тільки в ході війни створив новий тип портативної радіостанції «РПО», налагодження випуску якої здійснювалося недопустимо повільними темпами. До 1943 р. їх було виготовлено усього 120 штук¹⁷. Однак і після цього загальний стан зв'язку з партизанськими силами залишав бажати кращого.

У червні 1942 р. усі партизанські формування, а також бойову техніку і необхідний штат чекістів було передано новоствореному на Україні штабові партизанського руху (УШПР)—1017 загонів (25 264 чол.).

Після передачі партизанських загонів Українському ШПР почався другий етап у діяльності органів держбезпеки України щодо розгортан-

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-14, спр. 456, арк. 25—26.

¹⁵ Там же, спр. 36, арк. 28, 53, 54, 90.

¹⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.—Т. 1.—С. 295.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-14, спр. 456, арк. 25.

ня партизанського руху на окупованій території республіки. НКВС УРСР вже не займався формуванням, підготовкою і засиланням партизанських сил у тил ворога. Ці функції перейшли до УШПР, який став центром планування дальшого розвитку руху народних месників у республіці і керівництва його діяльністю. Однак це не означало, що чекісти України не займалися більше цими важливими питаннями. Коли це було необхідно, партійні органи направляли співробітників НКВС у партизанські загони для зміцнення командних кадрів і підвищення бойової майстерності народних месників.

Основними напрямками діяльності чекістських органів України на даному етапі війни стали організація партизанської розвідки і здійснення масових диверсій на найважливіших комунікаціях гітлерівської армії та її об'єктах. Ці завдання зумовлювалися воєнно-стратегічними планами Верховного Головнокомандування Червоної Армії, яке займалося тоді підготовкою і проведенням воєнних операцій на Волзі та Орловсько-Курській дузі. «Партизанським загонам, окремим організаціям і диверсантам, — зазначалося в наказі НКО СРСР, — обов'язково проникати в усі міста, великі й малі, і широко розгорнути там розвідувальну й диверсійну роботу... в інтересах Червоної Армії»¹⁸.

З цією метою НКВС УРСР формував спеціальні групи, які після необхідної підготовки засилав у тил німецько-фашистських військ на найважливіші напрямки їхніх воєнних дій і найбільші залізничні вузли. Тільки за період з 1 вересня по 15 листопада 1942 р. було закинуто 23 такі групи загальною чисельністю 260 чол.¹⁹, у тому числі на територію Харківської області — 5 (52 чол.), Ворошиловградської — 4 (31), на територію Київської області — 3 групи, де налічувалося 23 чол.²⁰

Масові перекидання розвідувально-диверсійних груп і розвідників-одиначок через лінію фронту й осідання їх у тилу, безсумнівно, відіграли важливу роль в одержанні воєнно-політичної інформації про сили противника та його вразливі місця. Вони справили також позитивний вплив на розвиток партизанського руху.

Проте, як показав аналіз їхньої бойової діяльності, до осені 1942 р. вони вичерпали свої основні можливості. Не маючи достатнього досвіду підпільної роботи, багато з них виявилися розгромленими, інші, втративши зв'язок із центром, перейшли на партизанські методи боротьби. Під час бойових сутичок з карателями й регулярними частинами противника вони зазнавали значних втрат без необхідного збройного прикриття. Тому масове виведення розвідувально-диверсійних груп за лінію фронту згодом було визнане як недоцільне.

Це змусило органи держбезпеки внести ряд невідкладних пропозицій щодо удосконалення форм і методів роботи в тилу ворога. Зокрема, для ведення ефективнішої боротьби з противником за лінією фронту українські чекісти почали виводити у ворожий тил сильніші у бойовому відношенні оперативні підрозділи, розміщуючи їх переважно на базах партизанських загонів. Так, протягом 1942—1943 рр. за лінію фронту було перекинуто більш як 20 таких груп, укомплектованих досвідченими чекістами. Одночасно в кожному партизанському загоні було запроваджено посаду заступника командира загону по розвідці. Для заміщення цих посад тільки в листопаді — грудні 1942 р. в тил ворога було закинуто 367 чол., переважно співробітників НКВС УРСР.

Ряд оперативно-чекістських груп («За Батьківщину», «Унітарці», «Дружба» та ін.) діяв на базі партизанських з'єднань. Так, група «За Батьківщину» складалася із 7 чол.: керівника — колишнього начальника відділу НКДБ УРСР підполковника В. І. Храпка, чотирьох оперативних співробітників і двох радистів. Групу було десантовано у жовтні 1943 р. на базу партизанського з'єднання під командуванням О. М. Сабурова,

¹⁸ Там же, спр. 95, арк. 10.

¹⁹ Там же, спр. 100, арк. 2.

²⁰ Там же, спр. 109, арк. 76—77.

що діяло тоді на території Житомирської області. Підполковника В. І. Храпка було призначено заступником командира загону по розвідці. Йому безпосередньо підпорядковувалися заступники командирів по розвідувальній роботі в усіх партизанських загонах, які входили до складу з'єднання, зокрема загону ім. 24-ї річниці РСЧА (600 бійців), ім. Жукова (500 чол.) та інші.

Виконуючи наказ наркома оборони від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху», в якому йшлося про необхідність «...відбирати людей, здатних вести розвідувальну роботу, і засилати їх на службу в місцеві управління й установи, створені німцями, депо, аеродроми, в гестапо та його школи...»²¹, група на чолі з В. І. Храпком створила на окупованій території розгалужену розвідувально-диверсійну мережу, яка складалася із 107 патріотів. Вони працювали в різноманітних органах фашистської адміністрації, поліції, жандармерії та в інших каральних службах противника. Крім того, чекістами було створено 5 диверсійних груп у складі більш як 20 чол., у тому числі в Олевську — 5 чол., Єльську — 6, Мозирі — 6, у Словечному — 4 чол.

Оперативно-чекістська група «За Батьківщину» проводила активну розвідувальну й диверсійну діяльність на загарбаній ворогом території Житомирської, Гомельської, Ровенської і Волинської областей. Після шестимісячного перебування в тилу фашистських військ група у повному складі вийшла в розташування радянських військ.

Під час рейду разом із партизанським з'єднанням О. М. Сабурова по окупованій території оперативно-чекістська група «За Батьківщину» добувала важливу інформацію. Зокрема, групою було здобуто дані про спорудження фашистами лінії оборони вздовж Західного Бугу і старого державного кордону з Польщею; про появу оборонних споруд у районі Овруча і чисельність його військового гарнізону; про будівництво лінії оборони на ділянці шосе Київ — Житомир і концентрацію там артилерійських частин противника тощо. Водночас патріоти здійснили численні диверсійні акти на об'єктах транспорту й промисловості. Наприклад, на залізничних станціях Словечно та Белокоровичі вони систематично підривали рухомий состав — паровози, вагони й т. д.

Під час перебування в тилу ворога група В. І. Храпка створила й озброїла два партизанські загони з місцевих патріотів: один з них — у складі 100 бійців, а другий — близько 30 чол. Разом із з'єднанням О. М. Сабурова вони брали активну участь у боях з карателями і регулярними частинами противника.

Чекісти провели певну роботу щодо виявлення ворожих агентів, які закидалися у радянський тил. Так, органами НКДБ республіки було знешкоджено кілька агентурних груп та агентів-одиночок у районі розташування радянських військ.

Активну розвідувальну і бойову діяльність проводила за лінією фронту оперативно-чекістська група «Унітарці», яка складалася з 5-ти чол.: керівника — капітана НКДБ УРСР В. А. Хондошка, двох оперативних співробітників і двох радистів. Групу було виведено у ворожий тил у лютому 1943 р. на базу партизанського загону, що його очолював І. І. Шитов, у районі Коростеня — Олевська. Після розформування загону в лютому 1944 р. «Унітарці» * передислокувалися на базу з'єднання народних месників на чолі з Б. Г. Шангіним. У його складі вони здійснили рейд по окупованих Волинській, Ровенській і Львівській областях. У серпні 1944 р. група у повному складі вийшла в радянський тил. Перед нею було поставлено досить складні завдання: збирання розвідувальної інформації про скупчення, просування і характер озброєння військових частин противника, виявлення воєнних об'єктів — аеродромів, складів з паливом, боєприпасами, продовольством та іншими

²¹ Воєн.-ист. журн.— 1975.— № 8.— С. 61.

* Група діяла з лютого по липень 1944 р.

матеріалами, про дислокацію штабів великих військових підрозділів гітлерівської армії, а також здійснення диверсій на комунікаціях, військових і промислових об'єктах ворога.

За час перебування в тилу ворога чекістська група «Унітарці» провела значну роботу. Так, її бійцями було роздобуто дані про дислокацію в м. Грубешові штабу 4-ї гітлерівської армії, а в м. Самборі — штабу військово-повітряних сил вермахту, які діяли на південному крилі радянсько-німецького фронту.

У червні 1944 р. чекісти здобули дані про підготовку фашистським командуванням наступальних операцій проти радянських військ у районі Володимира-Волинського. Тоді ж було зібрано важливу інформацію про військовий гарнізон м. Львова, його чисельність і озброєння, а також мінування противником залізничного вузла й основних адміністративних споруд міста. Ця інформація становила для радянського командування особливу цінність, оскільки окупанти готувалися тримати тут тривалу оборону.

Поряд з цим групою було здійснено ряд диверсій на комунікаціях і об'єктах противника. Наприклад, у травні 1944 р. в одній з ідалень Львова було вчинено диверсійний акт, внаслідок якого знищено більш як 200 ворожих солдатів і офіцерів.

Діяльність оперативних чекістських груп НКВС—НКДБ республіки на базах партизанських загонів була важливою і корисною не тільки тим, що проводилася активна розвідувальна і бойова робота за лінією фронту, а також тим, що, діючи як представники органів державної безпеки країни, чекісти були уповноважені стежити за суворим дотриманням радянськими партизанами соціалістичної законності у складних умовах окупаційного режиму.

Однак незабаром з'ясувалося, що, переміщуючись разом з партизанськими загонами по окупованій ворогом території України, ці групи не мали можливості якнайповніше використовувати свої сили і засоби, особливо у великих містах, де, як правило, дислокувалися вищі військові, розвідувальні й інші спецоргани противника, що, власне, і становили для чекістських підрозділів найбільший інтерес. Тому органи НКДБ УРСР почали створювати самостійні оперативні формування у вигляді спеціальних загонів, достатньо сильних у бойовому відношенні, щоб у разі необхідності успішно протистояти каральним експедиціям противника. В 1942—1943 рр. органами держбезпеки республіки було виведено за лінію фронту 10 таких підрозділів («Ходоки», «Переможці», «Задністровці» та ін.), які діставали важливі розвідувальні дані, активізували діяльність народних месників, а також завдавали відчутних ударів ворогові. Такою, наприклад, була закинута в тил фашистських військ група «Переможці» під командуванням полковника Д. М. Медведєва. У її складі, зокрема, перебував прославлений радянський розвідник М. І. Кузнецов.

Органи держбезпеки України провели в роки війни велику роботу в справі захисту партизанських сил від проникнення в їхні ряди ворожих агентів і антирадянських елементів. Ця діяльність була викликана тим, що фашистська розвідка, починаючи приблизно з літа 1942 р., активізувала боротьбу проти партизанського руху, що дедалі посилювалося. Будучи не в змозі справитися з ним методами відкритого придушення, противник дедалі частіше почав засилати свою агентуру у діючі партизанські формування, щоб ліквідувати їхній командний склад і тим самим паралізувати бойову діяльність.

Чекістські групи «Дружба», «Розгром», «За Батьківщину» та інші, діючи в складі партизанських з'єднань, провели значну роботу по виявленню в них ворожих агентів і антирадянських елементів. Так, чекісти групи «Дружба» виявили серед партизанів з'єднання, що ним командував С. А. Ковпак, 25 ворожих агентів, а у з'єднанні під командуванням О. М. Сабурова — 8 фашистських агентів.

У зв'язку з виходом радянських військ до кордонів суміжних з територією Української РСР держав у червні 1944 р. до ЦК КП(б)У звернулися представники компартій і народних мас Чехословаччини, Угорщини й Румунії з проханням подати їм допомогу в організації та розвитку партизанського руху на захопленій гітлерівцями території цих країн²². Виконуючи це прохання, УШПР і НКДБ республіки за наказом ЦК КП(б)У, починаючи з червня 1944 р., почали перекидати партизанські формування і спеціальні групи для допомоги у боротьбі проти фашистських окупантів. Тільки на території Чехословаччини у вересні 1944 р. діяли 21 партизанська бригада і 13 окремих загонів чисельністю близько 17 тис. чол.²³ На території Угорщини діяло 8 партизанських формувань (близько 1 тис. чол.)²⁴. У Польщу було направлено 4 партизанські бригади (майже 2 тис. чол.)²⁵. До цих формувань вливалось чимало патріотично настроєних громадян названих країн.

За час перебування в тилу ворога партизани провели велику розвідувально-диверсійну роботу на комунікаціях фашистських військ. Тільки протягом одного місяця, з 26 серпня по 26 вересня 1944 р., вони вивели із строю на окупованій території Словаччини 6620 солдатів та офіцерів противника, підірвали 26 ешелонів з живою силою і технікою, а також 40 танків і 281 автомашину²⁶.

Водночас органи держбезпеки України перекинули на територію держав, суміжних з УРСР, понад 50 чекістських груп. Діючи в тилу ворога й поповнюючись за рахунок антифашистів — місцевих жителів і радянських військових, яким вдалося втекти з полону, ці групи нерідко переростали у великі партизанські загоны. Вони охопили своєю діяльністю територію Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Болгарії, а також частину Німеччини, де вчинили численні диверсійні акти на залізничному транспорті, важливих військових і промислових об'єктах, завдаючи противнику великих втрат. Так, оперативна група «Валька» за час свого перебування на території Польщі (з липня 1944 р. по лютий 1945 р.) підірвала 50 залізничних і шосейних мостів, 21 ешелон з живою силою і бойовою технікою, знищивши й пошкодивши 116 вагонів і платформ, вбивши й поранивши понад 400 гітлерівських солдатів та офіцерів.

Оперативна група «Ракета», яка виросла у великий партизанський загін чисельністю до 700 чол., провела на території Чехословаччини 103 диверсійні та бойові операції, в ході яких було ліквідовано 611 і взято в полон 540 солдатів та офіцерів противника, підірвано 26 ворожих ешелонів, 8 залізничних та 9 шосейних мостів.

Оперативна група «Зарубіжні», що нею керував співробітник НКДБ УРСР О. П. Святогоров, діяла в тилу фашистських військ на території Чехословаччини. За період з жовтня 1944 р. по травень 1945 р. її членами були знищені 31 вагон з живою силою і технікою противника, 2 склади з боєприпасами та багато іншого військового майна. У боях з карателями патріоти ліквідували близько 300 гітлерівських солдатів та офіцерів, захопивши значні трофеї — чимало бойової техніки і спорядження.

В останні дні опору гітлерівської армії на території Чехословаччини у ряді міст (Празі, Пршибрамі, Доржбиші, Кладно) спалахнули повстання чеського народу проти фашистських окупантів. Оперативні групи НКДБ УРСР, які діяли в цих районах, взяли активну участь у подіях, що відбувалися. На прохання чеських комуністів вони створювали з місцевого населення бойові загоны, оснащували їх трофейною зброєю і разом з ними брали участь у боях з ворогом.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-14, спр. 896, арк. 6.

²³ Там же, оп. 190, спр. 898, арк. 4.

²⁴ Там же, арк. 5.

²⁵ Там же, спр. 26, арк. 44.

²⁶ Там же, спр. 896, арк. 5.

У повстанні, що вибухнуло в травні 1945 р. у Празі, брали участь 10 груп НКДБ УРСР: «Шквал», «Ураган», «Вперед», «Північ» та ін. Оперативна група «Факел» взяла безпосередню участь у народних повстаннях у Доржбиші та Пршибрамі.

За весь період бойової діяльності на території суміжних з УРСР країн тільки оперативними групами НКДБ України було вбито й поранено 22 519 і захоплено в полон 10 034 гітлерівських солдатів і офіцерів, ліквідовано 90 ворожих агентів і ватажків антирадянських формувань, виведено з ладу 20 військових та інших заводів, підірвано 110 залізничних і шосейних мостів, 207 залізничних ешелонів з живою силою і боеприпасами, знищено 106 танків та багато іншої техніки противника.

Немало чекістів полягло смертю хоробрих на полях битв з таким підступним і сильним ворогом, яким була фашистська Німеччина. Їхні бойові подвиги служать надихаючим прикладом беззавітної відданості справі Комуністичної партії і радянського народу.

Одержано 01.08.88

Формирование и подготовка партизанских отрядов и разведывательно-диверсионных групп, руководство их боевой деятельностью, организация связи с ними, обеспечение оружием, боеприпасами, техникой, продовольствием, одеждой и т. д. — эти задачи возлагались на органы государственной безопасности УССР, деятельность которых освещается в данном сообщении.

О. Й. Круглов (Харків)

Знищення фашистами іноземних громадян на окупованій території України (1941—1944 рр.)

Автор, використовуючи рідкі зарубіжні джерела, розповідає про знищення фашистськими окупантами десятків тисяч громадян іноземних держав, котрі з різних причин опинилися на території України, захопленій гітлерівцями.

Складовою частиною авантюристичних планів гітлерівських загарбників, що мали на меті завоювання світового панування, була ліквідація цілих рас і народів. Смертельна небезпека нависла насамперед над слов'янськими народами, а також євреями і циганами. Щодо них фашисти застосовували методи тотального знищення. «Ми повинні знищувати населення, — говорив Гітлер президенту данцігського сенату Г. Раушнінгу ще в 1934 р. — ...Якщо мене запитають, що я розумію під знищенням населення, я відповім, що маю на увазі знищення цілих расових одиниць...»¹

Ці жахливі ідеї були зведені у ранг державної політики. У період другої світової війни ними скористалися не лише фашистські окупанти, а й їх угорські та румунські спільники. Намагаючись приховати свої злочини, дезорієнтувати приречених на загибель людей, ці нелюди переводили їх з одного концтабору до іншого, з країни в країну. Так, десятки тисяч іноземних громадян потрапили на окуповану ворогом територію СРСР, у тому числі й на Україну. Там багато хто з них і загинув.

У науковій літературі крім кількох праць, в яких ідеться про вбивство італійських військовослужбовців у районі Львова у 1943 р.², від-

¹ Rauschnig H. The Voice of Destruction.— New York, 1940.— P. 137.

² Беляєв В. П. Я звинувачую!— К., 1980.— С. 62—86; Шультмейстер Ю. А. Италия, где твои сыновья?— Львов, 1987; Чавага К. «Львівська справа» італійців // Пост імені Ярослава Галана.— Львів, 1987.— Кн. 20.— С. 82—88.

сутні спеціальні дослідження з цієї теми. Тому автор даного повідомлення, спираючись на маловідомі матеріали зарубіжних авторів, вітчизняні довідкові видання та архівні документи, прагне заповнити існуючу прогалину.

Найбільш численною групою серед іноземців, знищених гітлерівськими загарбниками на захопленій ними території УРСР, були громадяни єврейського походження з Угорщини й Румунії. Їх насильницьким способом вивезли на Україну в 1941—1942 рр. за наказами Хорті й Антонеску.

З Угорщини * у другій половині липня 1941 р. були депортовані (в район Кам'янця-Подільського та до Галичини) євреї, що не були підданими цієї країни, а також біженці з Німеччини, Польщі й Австрії. За даними угорського дослідника Е. Леваї, було їх 20 тис.³, а за підрахунками одного з керівників угорських сіоністів у роки війни Р. Кастнера — 17 тис.⁴ Значну їх частину (за даними гітлерівців — 11 тис.⁵) відправили до Кам'янця-Подільського. «Починаючи з кінця липня 1941 р., — говориться у складеному 27 травня 1944 р. «Акті про злочини, скоєні німецько-фашистськими окупантами в Кам'янці-Подільському», — до м. Кам'янець-Подільський почали прибувати на автомашинах, буцімто на роботи, євреї, які були вивезені з Угорщини, Чехословаччини **, Польщі ***. Їх розміщували у спеціально відведеному для них гетто у Старому місті та колишніх козацьких казармах». Майже місяць їх тримали у нелюдських умовах. 27 серпня 1941 р. у районі колишніх порохів складів розстріляли понад 7 тис. чоловіків, жінок, дітей, старих людей. Перед цим іноземців змусили роздягнутися, відібрали цінні речі, били прикладами й ногами, штовхаючи до ями, біля якої стояв п'яний кат. Він методично з кулемета косив групи людей. Згодом привезли ще одну велику групу іноземців, яких чекала аналогічна доля. Загальна кількість вбитих досягла 13 тис. чол. Їх могили виявлені в районі навчального батальйону й біля колишніх порохів складів⁶.

Організатором масових вбивств ні в чому не винних людей в Кам'янці-Подільському наприкінці серпня 1941 р. був «вищий фюрер СС і поліції у Південній Росії» обергрупенфюрер СС Ф. Екельн ****. Про масові страти в місті він щодня доповідав Гімлеру. У телеграмі від 27 серпня 1941 р. читаємо: «320-й поліцейський батальйон разом із штабною ротою здійснив спецакцію у Кам'янці-Подільському і розстріляв 4200 євреїв». А ось телеграма від 28 серпня: «320-й поліцейський батальйон продовжив спецакцію в Кам'янці-Подільському і розстріляв 5000 євреїв, внаслідок чого загальна чисельність євреїв, ліквідованих у Кам'янці-Подільському, становить приблизно 20 тисяч. Внести зміни у звіти про діяльність від 26 та 27.8.41 р.: замість 320-го поліц. бат. внести штабну роту; у телеграмі від 28.8.41 виправити — не п'ять, а 11 тисяч. 320-й поліц. бат. використовувався лише для оточення». Телеграма від 30 серпня: «Чисельність євреїв, ліквідованих штабною ротою у

* У кордонах на середину 1941 р., тобто з частиною території Чехословаччини, Румунії та Югославії.

³ Levai E. Black book on the martyrdom of Hungarian Jewry.— Zurich, 1948.— P. 470.

⁴ Trial of the major war criminals before the Internationale military tribunal.— Nuremberg, 1948.— Vol. XXXI.— P. 3.

⁵ Nazi conspiracy and aggression.— Washington, 1946.— Vol. III.— P. 210.

** Очевидно, мається на увазі частина Чехословаччини, яку загарбала хорватська Угорщина.

*** Можливо, мова йде про польських євреїв, які, рятуючись від фашистського терору, втекли до Угорщини.

⁶ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) 36. документів і матеріалів.— Львів, 1969.— С. 92—93; ЦДАЖР СРСР, ф. 7021, оп. 64, од. зб. 799, арк. 9.

**** Екельн до кінця жовтня 1941 р. очолював СС та поліцію на Україні, а згодом — у Прибалтиці. Повішений в 1946 р. у Ризі.

Кам'янці-Подільському, досягла 23 600»⁷. (Идеться про іноземних та місцевих євреїв).

Угорські євреї, депортовані в липні 1941 р. до Галичини, в основному потрапили до м. Станіслава (нині — Івано-Франківськ), осіли в Коломийському й Чортківському районах. Їх становище було жахливим. Багато кого з них убили під час спроб повернутися додому, частина вмерла від хвороб та голоду, інші були розстріляні разом з місцевими жителями⁸.

В середині 1942 р., коли в зв'язку з масовим знищенням і гонінням радянських громадян у рабство до Німеччини окупанти почали відчувати гостру нестачу робочої сили для використання її на роботах військового характеру на захоплених територіях, нові партії угорських євреїв були відправлені на Схід у складі робочих рот при підрозділах 2-ї угорської армії. Багато хто з них загинув у 1942—1943 рр. від голоду, холоду, захворювань, або був розстріляний окупантами. Так, 19 березня 1943 р. командир поліції безпеки і СД у Чернігові штурмбанфюрер СС Кристензен наказав своїм підлеглим (відділенням СД) «в інтересах забезпечення безпеки» розстрілювати угорських євреїв⁹. Виконуючи його наказ, зондеркоманда 4а, яка в той час підлягала Кристензену, у березні 1943 р. поблизу вокзалу у Сумах знищила не менш як 250 чол.¹⁰ З телеграми рейхскомісара України від 25 травня 1943 р., надісланої до Берліна у «Східне міністерство», ми дізнаємося, що «29.4. згоріла стайня колгоспу у Кубиші * (гебіт Коростень). В ній згоріли 300 угорських євреїв»^{10а}.

В останньому випадку мова йде про «госпіталь», створений для угорських євреїв-робітників, хворих на висипний тиф. Він займав кілька кімнат у цегляному будинку на околиці села Дорошки. Більшість хворих лежала у відкритих сараях. Уся територія була обгороджена парканом із колючого дроту. Тиф щодня забирав велику кількість жертв: тіла складали як дрова біля стіни сусідньої стайні. 29 квітня 1943 р. фашисти вирішили за допомогою крутих заходів покінчити з цією хворобою. Один із сараїв, в якому було приблизно 600 чол., вони підпалили. Живі факели, які вистрибували з нього, щоб якось врятувати собі життя, охорона зустріла кулями автоматів. Але все ж таки група євреїв, незважаючи на поранення, зуміла врятуватися і розповіла про те, що там відбувалося. Коли про це стало відомо тодішньому міністру оборони Угорщини В. Надю, він наказав спеціальній комісії провести розслідування і встановити винних у цьому. Однак комісія дійшла висновку, що «пожежа була випадково викликана самими євреями, які палили»¹¹.

Точну кількість угорських євреїв, які загинули на Україні в 1942—1943 рр., встановити неможливо. Відомо лише, що на всій окупованій території СРСР їх загинуло 42 тис.¹²

З Румунії в УРСР насильницьким способом були насамперед вивезені євреї з повітів Кимпулунг, Редеуці і Сучява (Південна Буковина) та Дорохой (Північна Молдова). Депортацію їх з Південної Буковини було здійснено 9—13 жовтня 1941 р. Поїздами їх довозили до станції Атаки в Молдавії, там висадили, відібрали майно і переправили через

⁷ Sauer K. Die Verbrechen der Waffen SS. Eine Dokumentation der VVN — Bund der Antifaschisten. — Frankfurt/Main, 1977. — S. 57.

⁸ Bergenstein T. Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941—1943) // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (Warszawa). — 1967. — N 61. — S. 15.

⁹ Trial of the major war criminals... — Vol. XXXI. — P. 493.

¹⁰ Darmstädter Echo (BRD). — 1969. — 15 April.

* Очевидно, йдеться про колгосп ім. Куйбишева.

^{10а} ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, Т-454, р. 23, к. 402.

¹¹ Graham R. L. The Hungarian Labor Service System 1939—1945. — New York, 1977. — P. 39.

¹² Levai E. Op. cit. — P. 470.

Дністер до Могилева-Подільського, звідки їх відправляли в різні навколишні населені пункти (Шаргород, Джурін, Мурафа, Копайгород та ін.)¹³. Багато хто з них загинув у дорозі. За даними перепису 6 квітня 1941 р., на території Південної Буковини проживали 18140 євреїв; на 20 травня 1942 р. їх залишилося лише 179¹⁴. Тобто у жовтні 1941 р. депортовано понад 17 тис. чол.

З повіту Дорохой євреїв почали вивозити 7 листопада 1941 р., коли до Атак було відправлено приблизно 3000 євреїв з Дарабані й Редуці*. 10 листопада поїзд з ними зупинився в Атаках, звідки їх відправили у Могилів-Подільський¹⁵. На 20 травня 1942 р. у повіті було лише 2316 євреїв (за даними на 6 квітня 1941 р., їх налічувалося 11 547 чол.)¹⁶. Тобто було депортовано майже 9 тис. Ще 450 чол. вивезені з повіту Дорохой у Вінницьку область 14 червня 1942 р.¹⁷ Загалом з усіх цих людей вижили лише приблизно 6 тис. чол.¹⁸

У середині вересня 1942 р. з Румунії до Одеської й Вінницької областей відправлено ще 2218 євреїв. Серед них було 1046 комуністів, яких розмістили у таборі в місті Вапнярка (Вінницька область); 594 чол. відправили за наказом румунського генштабу та 578 чол., які в 1940 р. подали прохання про репатріацію їх до СРСР¹⁹. Доля цієї останньої групи була найбільш трагічною: їх довели до станції Березівка Одеської області, звідти через село Мостове відправили до с. Раштадт (нині — Поріччя Миколаївської області), де 23 вересня 1942 р. загін «самооборони», сформований гітлерівцями з числа зрадників Батьківщини — радянських громадян, німців за національністю, винищив їх. Ледь врятувалися 16 чол.²⁰

Восени 1942 р. румунські фашисти у примусовому порядку вислали за межі країни і значну кількість циган, котрих, як і євреїв, окупанти також відносили до «нижчої» раси, що «не мала права на існування». У сукупності в той час у таборах, організованих у селах, які були розташовані на правому березі Південного Бугу, окупанти зібрали понад 12 тис. кочових та 13 тис. осілих (повністю роздягнених і невзутих) циган, у тому числі 7856 чоловіків, 7266 жінок та 10161 дитину. Ще 18 тис. чол. загарбники планували переселити в ті місця в 1943 р.²¹ Як зазначалося в обвинувачувальному заключенні у справі 38 румунських воєнних злочинців, лише в таборах у повіті Голта** загинуло 8—10 тис. циган²². Смерть чатувала на них і в інших місцях. Так, у селах Ковалівка та Бузоварове (повіт Березівка) знищено відповідно 8 тис. та 500 чол.²³ Масові вбивства циган мали місце і поблизу Кириаківки (повіт Очаків)²⁴. Загалом у таборах Прибужжя загинуло до 20 тис. циган.

Поряд з угорськими й румунськими євреями та циганами фашисти замордували на окупованій території Української РСР і значну кіль-

¹³ Сагр М. *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România 1940—1944*. Transnistria.— București, 1947.— Vol. III.— P. 134—137, 141.

¹⁴ Ibid.— P. 42.

* Мається на увазі м. Редуці у повіті Дорохой.

¹⁵ Ibid.— P. 140—141.

¹⁶ Ibid.— P. 42.

¹⁷ Ibid.— P. 232.

¹⁸ Правда.— 1945.— 17 мая.

¹⁹ Сагр М. *Op. cit.*— P. 239, 241, 450.

²⁰ Ibid.— P. 283—284.

²¹ Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР*.— Кишинев, 1981.— С. 270—271; *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 // Сб. документов и материалов в двух томах*.— Кишинев, 1976.— Т. 2.— С. 572.

** Голта (Врадіївський, Доманівський, Кривоозерський, Первомайський райони Миколаївської та Любашівський — Одеської областей) був одним з 13-ти повітів, на які румунські окупанти поділили загарбану ними територію Радянської України між Дністром та Південним Бугом. Вони назвали її «Трансїстрія» (Задністров'я).

²² Правда.— 1945.— 17 мая.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 7021, оп. 68, спр. 178, арк. 172, 234 та зв.

²⁴ Там же, арк. 188 зв., 189.

кість військовослужбовців французької, а також бельгійської, голландської, англійської та італійської армій. Першими жертвами гітлерівців стали французи, полонені в 1940 р. і розміщені в різних таборах на території Німеччини. Багато хто з них не змирився із своїм становищем, здійснював акти саботажу, відмовлявся працювати, робив спроби втекти з полону. Таких полонених, починаючи з квітня 1942 р., відправляли у штрафний табір № 325, розташований у м. Рава-Руська (Львівська область). Перший транспорт з ними прибув 14 або 15 квітня²⁵. Табір мав робочі команди в ряді населених пунктів Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей (Львів, Стрий, Тернопіль, Коломия, Тереховля та ін.). Офіцери-полонені утримувалися у таборі № VII Д у Станіславі. За станом на 1 жовтня 1942 р. (за офіційними німецькими даними), у так званому «дистрикті Галичина» було зосереджено 16 тис. іноземців²⁶, у тому числі:

Рава-Руська — 6 тис. французів
Тернопіль — 4 тис. французів
Стрий — » » » »
Станіслав — 2 тис. голландських офіцерів

Їх становище у таборах та командах було зовсім несумісне з нормами міжнародного права. «Військовополонених іноземних держав, — говорилося в повідомленні Надзвичайної державної комісії по встановленню й розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників на території Львівської області, — німці примушували до нелюдської праці, били, морили голодом, навмисне знищували...»²⁷.

Кількість французьких полонених, яких було ув'язнено в таборі у м. Рава-Руська, точно не встановлена. В акті* районної комісії по встановленню злочинів, скоєних загарбниками, відзначалося, що через цей табір пройшло понад 20 тис. французів, які «від голоду й холоду нерідко вмирали... В 1944 р. з наступом Червоної Армії фашистські загарбники евакуювали французьких військовополонених у м. Краків»²⁸. Після війни ті з них, хто залишився в живих, організували в Парижі товариство під назвою «Ці з Рава-Руської». За їхніми підрахунками, зробленими в 1966 р., у таборі утримувалося десь 25 тис. чол. З них вижили майже 4 тис.²⁹

У 1943—1944 рр. долю французьких полонених розділили й тисячі військовослужбовців італійської армії, які після падіння кліки Муссоліні відмовилися воювати на боці фашистської Німеччини. Гітлерівці їх без жалю знищували. Значну їх кількість розстріляли восени 1943 р. у Львові, де було розквартировано великий італійський гарнізон. Н. З. Петрушковна, яка у період окупації працювала перекладачкою у тиловій команді «Ретрово-Італьяно», повідомила слідчій комісії: «Після падіння Муссоліні фашисти вимагали від італійських солдатів, які перебували в місті Львові, присягнути на вірність гітлерівській Німеччині. Багато хто з них відмовився дати присягу. Всіх, хто відмовився від присяги, фашисти заарештовували. Так було заарештовано 2 000 чол. італійців, і всіх їх німці розстріляли. Серед розстріляних було 5 генералів і 45 офіцерів італійської армії, які були мені знайомі...»³⁰

Є дані, що масові розправи над італійськими військовополоненими мали місце у Львові і пізніше, на початку 1944 р. Відомості про це на

²⁵ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями // Сб. матеріалів в семи томах.— М., 1958.— Т. 3.— С. 150.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, Т-501, р. 227, к. 710.

²⁷ Правда.— 1944.— 23 декаб.

* Акт складено 24—30 вересня 1944 р.

²⁸ Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.).— Львів, 1968.— С. 138—139.

²⁹ Datner Sz. Francuzi na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej i pomoc udzielona im przez społeczeństwo polskie // Biuletyn Głównej Komisji badania zbrodni hitlerowskich w Polsce (Warszawa).— 1968.— XIX.— S. 93.

³⁰ Правда.— 1944.— 23 декаб.

початку 1987 р. надрукувала газета «Мессаджеро». Йдеться про свідчення якогось Маріано Амато, якого німці у 1943—1944 рр. використовували як перекладача. «У Львові містилася так звана «допоміжна» дивізія італійських військовослужбовців, — розповідає він. — Німці пообіцяли, що цю дивізію переведуть до Італії і тому багато хто погодився вступити до неї, сподіваючись потрапити на батьківщину і потім дезертирувати... Все відбулося рано-вранці приблизно 10 січня 1944 р. У нашій допоміжній дивізії визрівав заколот, ніхто не бажав співробітничати з нацистами. Мій приятель німецький сержант Шульц, очевидно, дізнався про щось і відвів мене вбік, метрів на 200 від нашого барака, під приводом ремонтування якоїсь гармати. Тим часом усім нашим солдатам був відданий наказ вишикуватися без зброї. Я бачив, як їх перевозили групами по 50—70 чол. у низину, що була неподалік. Сержант Шульц наказав мені пригнутися, не показуватися. Італійці нічого не підозрювали. Години дві тривало це перевезення. В цілому там зібрали приблизно 1700 чол. Потім — тріскіт кулеметних черг, постріли з гвинтівок, пістолетів. Коли запанувала тиша, сержант Шульц сказав: «Іх усіх вбили»³¹.

Всього в 1941—1944 рр. на окуповану ворогом територію України, за неповними даними, було завезено приблизно 120—125 тис. іноземних громадян. З них загинули (орієнтовно) десь 100—105 тис. чол., у тому числі угорців — 40 тис., румун — 38 тис., французів — 20 тис., італійців — 4 тис. * Знищено було також певну кількість громадян Бельгії, Голландії та Великобританії.

Одержано 26.02.87

Автор, используя редкие зарубежные источники, рассказывает об уничтожении фашистскими оккупантами десятков тысяч граждан иностранных государств, которые по различным причинам очутились на территории Украины, захваченной гитлеровцами.

* * *

³¹ Красное знамя (Харьков).— 1987.— 25 февр.

* Підрахунки зроблені автором цього повідомлення.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

П. Л. Варгатюк (Київ)

Перший голова Президії ЦВК Рад України Ю. Г. Медведєв: сторінки біографії

Зроблено першу спробу складання політичної біографії голови Президії ЦВК Рад України 1917—1918 рр. Ю. Г. Медведєва, показаний складний і суперечливий характер його політичної діяльності.

Радянське суспільство перебудовується на принципах лєнінізму, і цей активний процес охоплює всі сторони життя, в тому числі історичну науку, привертає увагу до різних періодів історії країни та історичних осіб, які тоді діяли, а пізніше були забуті чи усунуті з сторінок книг як «вороги народу». В умовах перебудови помітно зріс інтерес трудящих, особливо молоді, до початкового етапу існування Української Радянської республіки та її державних діячів. Зокрема, в останній час до державних органів, наукових установ, редакцій республіканських газет, «Українського історичного журналу», на радіо і телебачення звертається немало людей з проханням розповісти про першого голову Президії ЦВК Рад України Юхима Григоровича Медведєва. Такий же інтерес до особи Ю. Г. Медведєва виявляється і на зустрічах науковців-істориків з колективами трудящих — шанувальників історії.

Повною мірою відповісти на ці запити не так просто. Особа Медведєва майже 70 років перебувала в забутті. Лише поодинокі згадки про нього містилися спогади і наукові праці, опубліковані в 20-ті роки¹. Вони зникли з літератури 30-тих років. Таке становище збереглося і в 50—80-ті роки. Хоч у деяких творах згадувалися прізвище і посада Медведєва, але при цьому не розкривалася його діяльність. Жодне енциклопедичне видання не включало навіть короткої біографічної довідки про першого «всеукраїнського старосту». Перша така довідка була складена лише в 1988 р. в зв'язку з підготовкою третього видання протоколів Першого з'їзду КП(б)У. Досі не зібрано архівних матеріалів про діяльність Медведєва в першій і другій російській революціях і в період між ними. А ті нечисленні документи, які вдалося розшукати, свідчать, що в політичному відношенні він був фігурою неоднозначною, пройдений ним шлях не можна назвати прямим і бездоганим.

Спробуємо з'ясувати хоч би у стислій формі, контурно, політичний портрет першого голови вищого законодавчого органу Радянської влади на Україні, залишаючи наступним дослідникам створення його більш повного життєпису.

Юхим Григорович Медведєв народився 1 квітня 1886 р. в Бахмуті (тепер — Артемівськ) в родині робітника-шахтаря. Батько не залишив і сільське господарство — мав робочу худобу, обробляв кілька десятин землі. Важко працюючи на шахті і в своєму господарстві, батько хотів полегшити долю сина. Однак коли синові виповнилося сім років, він помер. По його смерті малого Юхима взяла на утримання община. З 1894 р. він навчався в двокласному земському училищі, після закінчення якого поступив у Бахмутське ремісничє училище. Цей навчальний

---

¹ Бош Евгения. Год борьбы.— М.— Л., 1925.— С. 89, 155, 177; Эрде Д. Революция на Украине.— Харьков, 1927.— С. 146, 149, 214, 217; Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1929.— С. 151; та ін.

заклад користувався доброю славою, оскільки одночасно давав і середню освіту, і спеціальність електротехніка.

Закінчивши в 1902 р. училище, молодий електротехнік працював на заводах Бахмута, Костянтинівки, Катеринослава. Через кілька років, набувши досвіду, повернувся на батьківщину, влаштувався майстром виробничого навчання в Бахмутському ремісничому училищі. У 1910 р. Юхим Медведєв одружився на місцевій робітниці Парасці Терентіївні. В наступні роки, ще до Лютневої революції, у подружжя народилося троє дітей — дочки Ліда і Люба, син Віктор. Другий син — Веніамін був ровесником встановлення Радянської влади на Україні. Ще троє дітей — дочка Євгенія, сини Анатолій і Юрій появились у 20-ті роки.

Така велика сім'я вимагала від батька постійної турботи про заробіток. А це відвертало його увагу від участі в революційному русі. Не дивно, що ніхто з тих, хто його знав до 1917 р., нічого не свідчить про його революційну боротьбу. Навіть сам Ю. Г. Медведєв в анкеті, написаній приблизно в 1923 р., фотокопія якої зберігається у членів його сім'ї, відзначав лише, що у 1904 р. втік з-під арешту на Костянтинівському заводі, а пізніше, в 1905 р., був висланий з Катеринослава за участь у Жовтневому загальному страйкові. На жаль, ніякі архівні документи не засвідчують ці факти.

У згаданій анкеті сказано, що Ю. Г. Медведєв у 1904 р. вступив до РСДРП. Якщо повірити в це твердження, то слід сказати, що він, мабуть, не належав до активних соціал-демократів, оскільки такі соціал-демократи рано чи пізно впадали у поле зору поліції, відображались в жандармських документах. Пошуки прізвища Медведєва в цих документах результатів не дали. До того ж, з складеної Ю. Г. Медведєвим анкети видно, що в РСДРП він перебував з 1904 по 1908 рік, працюючи в соціал-демократичних організаціях Бахмута, Костянтинівки (1904), Катеринослава (1905), Юзівки (1907), Лозово-Павлівського рудника (1908). Оскільки про наступні роки в анкеті нічого не сказано, то напрашується висновок, що зв'язок з РСДРП Медведєв втратив майже за десять років до Лютневої революції.

У рік Жовтневої революції, за точними, підтвердженими даними, Ю. Г. Медведєв був членом дрібнобуржуазної націоналістичної Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Спочатку цілком поділяв політику і плани цієї партії, лідери якої займали одне з провідних місць у буржуазно-націоналістичній Центральній раді та її Генеральному секретаріаті. Згодом, в міру загострення революційної ситуації в країні і самовикриття правих лідерів УСДРП, позиція Ю. Г. Медведєва щодо керівництва партії змінювалася.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді Медведєв порвав з правими лідерами українських соціал-демократів, домігся виділення лівих елементів з Харківської організації УСДРП. На її основі під його керівництвом утворилася Харківська організація лівих українських соціал-демократів, яка в усіх політичних кампаніях блокувалася з більшовиками. Зокрема, 12 листопада 1917 р. робітники заводу Загальної компанії електрики, де працював Ю. Г. Медведєв, обрали його за списком більшовиків у Харківську Раду робітничих і солдатських депутатів². 19 листопада на екстремному засіданні Ради при обговоренні питання про ставлення до Центральної ради, організацію влади на Україні і скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, виступаючи від імені лівих українських соціал-демократів, Ю. Г. Медведєв підтримав висловлену Ф. А. Сергєєвим (Артемом) думку про необхідність встановлення на Україні влади Рад³. У наступні дні разом з більшовиком А. П. Мірошніченком він пропагував цю ідею серед залізнич-

² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. документов и материалов.— Т. 2.— Киев, 1957.— С. 165.

³ Известия Юга.— 1917.— 21 нояб.

ників Харківського вузла⁴. 24 листопада на загальних зборах Харківської Ради ліві українські соціал-демократи голосували за більшовицьку резолюцію в цьому важливому політичному питанні. Тут же був затверджений склад виконавчого комітету Харківської Ради, переобраний 21 листопада, більшість у якому одержали більшовики спільно з лівими есерами і лівими українськими соціал-демократами. Одним із 20 членів виконкому Ради був Ю. Г. Медведєв⁵.

У кінці 1917 р. Ю. Г. Медведєв відіграв позитивну роль у підготовці і проведенні I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів. 1 грудня Харківська Рада обрала на цей з'їзд 7 делегатів (3 більшовики, 2 есери, меншовик і лівий український соціал-демократ). Останнім був Ю. Г. Медведєв. По прибутті в Київ він направився в Головний комітет (ЦК) УСДРП. Як він згадував пізніше, там зібралося близько 40 українських соціал-демократів — делегатів з'їзду Рад. З ініціативи Медведєва були проведені збори делегатів, які більшістю голосів схвалили запропоновану ним резолюцію про встановлення Радянської влади на Україні. Але лідери УСДРП В. Винниченко і М. Порш, які поспішно з'явилися на зборах, домоглися перегляду резолюції. Ці події зумовили закріплення розколу УСДРП, вихід з її складу лівих елементів⁶.

Як відомо, Всеукраїнський з'їзд Рад, який мав відбутися в Києві, був зірваний Центральною радою. Тому законно обрані делегати з'їзду, залишивши націоналістичне зборище в Києві, за пропозицією Ю. Г. Медведєва і його товаришів переїхали до Харкова, де об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецько-Криворізької області і провели 11—12 (24—25) грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд проголосив Україну республікою Рад, заявив про її федеративний зв'язок з Радянською Росією, обрав вищий законодавчий орган республіки — Центральний виконавчий комітет (ЦВК) Рад України. ЦВК складався з 41 члена, серед яких було 35 більшовиків, 4 лівих есерів, один меншовик-інтернаціоналіст і один лівий український соціал-демократ — Ю. Г. Медведєв.

З 13 грудня розпочалися щоденні засідання ЦВК Рад України, в яких Медведєв брав найактивнішу участь. Послідовність розгляду питань на цих засіданнях різні автори висвітлюють по-різному. Безперечно, що на першому засіданні було опрацьовано і схвалено текст телеграми Раді Народних Комісарів, у якій повідомлялося про те, що ЦВК Рад України прийняв на себе всю повноту влади на Україні. «Молода Радянська республіка України, — говорилося в телеграмі, — вітає зміцнілу Всеросійську Радянську владу»⁷.

На другому засіданні (14 грудня) було визнано за необхідне утворити Радянський уряд України, назвати його Народним Секретаріатом Української Робітничо-Селянської Республіки, а окремих членів уряду іменувати народними секретарями. Тоді ж ЦВК Рад України за участю Медведєва розробив і наступного дня опублікував Маніфест «До всіх робітників, селян і солдатів України!», яким повідомляв про I Всеукраїнський з'їзд Рад, його рішення про позбавлення влади Центральної ради і взяття на себе всієї повноти державної влади в Українській республіці, про утворення Українського Радянського уряду — Народного Секретаріату. Маніфест закликав трудящі маси України до боротьби за повсюдне встановлення влади Рад на території республіки, за тісне єднання з трудящими масами Росії⁸.

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 2.— С. 542.

⁵ Донецкий пролетарий.— 1917.— 26 нояб.; Известия Юга.— 1917.— 26 нояб.

⁶ Медведєв Ю. З Харкова до Києва і назад // Літопис революції.— 1928.— № 1.— С. 241—244.

⁷ Вестник Украинской Народной Республики.— 1917.— 20 дек. (далі — Вестник УНР).

⁸ Донецкий пролетарий.— 1917.— 19 дек.

На третьому і четвертому засіданнях (15 і 17 грудня) було створено Президію ЦВК Рад України з п'яти осіб, чотири з яких були більшовиками. Головою Президії ЦВК було обрано Ю. Г. Медведєва, заступниками — М. В. Артаманова, П. В. Решетька і С. В. Шелудька, секретарем — М. С. Данилевського. На цьому ж засіданні під головуванням Ю. Г. Медведєва була визначена структура Народного Секретаріату в складі 12 секретарів і керуючого справами Секретаріату. Тоді ж після відповідних консультацій був сформований персональний склад десяти секретарств, який затвердили 17 грудня⁹.

В наступному ЦВК Рад України та його Президія постійно займалися кадровими справами Народного Секретаріату, заміщуючи вакансії керівників народних секретарств, членів їх колегій або переміщуючи їх в міру необхідності.

15 грудня 1917 року голова Президії ЦВК Рад України Ю. Г. Медведєв, член Президії М. С. Данилевський і член ЦВК, народний секретар торгівлі і промисловості Українського Радянського уряду Ф. А. Сергєєв (Артем) виступили на засіданні Харківської Ради з інформацією про I Всеукраїнський з'їзд Рад. Повідомляючи про це засідання, газета «Донецкий пролетарий» відзначала, що Медведєв розповів про розгон з'їзду в Києві, затаврував контрреволюційні дії Центральної ради і закликав робітників України спільно з російським пролетаріатом боротися за встановлення влади Рад¹⁰.

Діяльність ЦВК Рад України і голови його Президії була спрямована на розгортання боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади в республіці, забезпечення подолання опору Центральної ради і каледінщини, здійснення перших соціалістичних перетворень.

15 грудня Президія ЦВК Рад України надіслала всім місцевим Радам і залізничним страйковим комітетам телеграму, якою пропонувала їм вжити заходів проти перекидання військ Центральної ради в район Полтави і Харкова та пропуску через Україну козачих частин на Дон. 17 грудня, повторивши у зверненні до всіх Рад заклик до взяття влади, ЦВК Рад України повідомив населення про свої перші законодавчі акти і декрети. В той же день було опубліковане повідомлення про утворення Президії і відділів ЦВК Рад України, а наступного дня з ініціативи Президії ЦВК утворений Крайовий Військово-революційний комітет по боротьбі з контрреволюцією.

Поряд з внутрішніми справами уваги ЦВК Рад України вимагали питання війни і миру, з якого делегація Радянської Росії у Брест-Литовську вела переговори з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини. Вже 16 грудня ЦВК Рад України повідомив Раднарком про його бажання взяти участь у цих переговорах. 30 грудня ЦВК Рад призначив делегацію Радянської України на переговори в Бресті¹¹.

До складу делегації ввійшли голова Президії ЦВК Рад Ю. Г. Медведєв (голова делегації) та народні секретарі з освіти і військових справ В. П. Затонський і В. М. Шахрай.

І січня 1918 р. делегація прибула в Петроград і була негайно прийнята головою Раднаркому В. І. Леніним. У «Біохроніке В. І. Леніна» про цю подію сказано так: «Ленін приймає делегацію Радянського уряду України... (далі йде перелік персонального складу і посад членів делегації), яка направляє на мирну конференцію в Брест-Литовськ; розпитує їх про становище на Україні, про Центральну раду, про плани Радянського уряду України; дає поради, що стосуються позиції української радянської делегації в Брест-Литовську, рекомендує Затонсько-

⁹ Українська РСР в період громадянської війни.— Т. 1.— К., 1967.— С. 168.

¹⁰ Донецкий пролетарий.— 1917.— 17 дек.

¹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 3.— Киев, 1957.— С. 291.

му залишитися в Петрограді представником Радянського уряду України в РНК»¹².

3 січня 1918 р., розмовляючи по прямому проводу з головою Радянської мирної делегації Л. Д. Троцьким, В. І. Ленін повідомив: «Сьогодні виїжджає до Вас делегація харківського українського ЦВК, яка запевнила мене, що київська Рада* на ладан дихає»¹³. Ю. Г. Медведєв і В. М. Шахрай прибули в Брест-Литовськ тоді, коли там була перерва в переговорах, взята радянською делегацією. За час перерви делегати німецько-австрійського блоку вступили в зговір з делегацією Генерального секретаріату Центральної ради. І коли Л. Д. Троцький повернувся з Петрограда, противна сторона домоглась від нього офіційного визнання делегації Центральної ради як представництва самостійної Української буржуазної республіки. Це був удар по делегації Радянської України, бо представники противної сторони відмовилися визнати її окремою українською делегацією. Обмежені в своїх дипломатичних можливостях, Ю. Г. Медведєв і В. М. Шахрай увійшли до складу російської мирної делегації. І хоч вони час від часу вносили протести, заявляючи, що Центральна рада позбавлена влади на Україні і нікого не представляє, знахабнілі завойовники на них не зважали.

27 січня (9 лютого) 1918 р., коли вже Центральна рада була вигнана з Києва, між нею та урядами Німеччини і Австро-Угорщини була підписана угода, яка політично і економічно закабалаляла Україну. Наступного дня радянська делегація одержала ультимативну вимогу негайного підписання миру.

Л. Д. Троцький мав від В. І. Леніна точну і чітку директиву: затягувати переговори до пред'явлення ультиматуму, після якого негайно підписати мирний договір. Але він порушив ленінську директиву, відмовився підписати мир. При цьому Троцький заявив, що Росія оголошує війну припиненою і приступає до демобілізації армії. Заяву підписали всі члени делегації. Революційна фраза захопила і Ю. Г. Медведєва: його прізвище з зазначенням державної посади також стоїть під заявою Троцького¹⁴.

Безглузда, політично шкідлива заява Троцького, як і зрадницька угода Центральної ради з німецько-австрійськими загарбниками, дорого коштували Радянській владі. 18 лютого, розірвавши перемир'я, німецько-австрійські війська, не зустрічаючи серйозного опору, розгорнули наступ, щоб захопити нові території Радянської країни і придушити революцію.

13 лютого радянська делегація повернулася з Брест-Литовська в Петроград. На засіданні ВЦВК Рад, де був присутній і Ю. Г. Медведєв, Троцький намагався виправдати своє рішення. В наступні дні на засіданнях ЦК РСДРП(б) і РНК розгорнулася боротьба з питання війни і миру між прихильниками В. І. Леніна і «лівими комуністами». Зрештою, Ленін переміг, німецькому командуванню і уряду були послані телеграми про згоду на підписання миру. 3-го березня радянська делегація в новому складі підписала несправедливий, грабницький, але так необхідний для збереження Радянської влади Брестський мир.

7—8 березня 1918 р. в Полтаві Ю. Г. Медведєв брав участь у засіданнях ЦВК Рад України, на яких були обговорені питання про Брестський мир і поточний момент. Виступивши із звітом про участь у переговорах, він виклав історію їх проведення, викрив антинародну діяльність делегації Центральної ради, закликав до об'єднання всіх радянських республік на території України для організації відсічі німецько-австрійським загарбникам. Сесія розширила склад ЦВК та затвердила ряд змін у складі Народного Секретаріату.

¹² Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 5.— М., 1974.— С. 168.

* Центральна рада.

¹³ Ленин В. І. Назв. праця // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 216.

¹⁴ Эрде Д. Революция на Украине.— С. 214.

Після сесії ЦВК Рад України переїхав у Катеринослав, де 17—19 березня 1918 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад. Ю. Г. Медведєв відкрив з'їзд як голова Президії ЦВК Рад України, був обраний до складу президії з'їзду. У вступній промові при відкритті з'їзду він дав короткий огляд історичного минулого України, вказав на ті завоювання українського народу, які йому дала революція, і закликав з'їзд до захисту цих завоювань від нашествия імперіалістів. Свою промову Юхим Григорович закінчив словами: «Хай живе соціалізм на Україні!»¹⁵.

Інформуючи про з'їзд, кореспондент газети «Вестник Украинской народной республики» писав: «Голова ЦВК Рад України тов. Медведєв вітає делегатів. Промова його коротка, без пафосу, але глибока віра в майбутнє, в торжество революції звучить у його словах»¹⁶.

Наступного дня Ю. Г. Медведєв взяв участь в обговоренні питання про поточний момент. Протестуючи проти виступу українського соціал-демократа Мазепи, який виправдовував зрадницькі дії Центральної ради у Бресті, він заявив: «...якби Центральна рада не поспішила заключити зрадницький мир, то при спільних з Радою Народних Комісарів зусиллях нам вдалося б заключити мир почесний»¹⁷. Викриваючи далі ворожу українському народові суть договору Центральної ради, оратор говорив: «Мир, запропонований німцями, не слід було підписувати, по-перше, тому що там був пункт про вивіз 20 млн. пудів хліба до першого врожаю, а по-друге, тому що влада на місцях повинна належати «українським» радам, тобто таким, які будуть підлягати німцям. Ці пункти для нас неприйнятні, бо ми боремося за Радянську владу на Україні»¹⁸.

Так могла сказати людина, близька до більшовиків. Проте в кінці промови дивно прозвучав заклик утворити з представників Центральної ради і ЦВК Рад України спільне бюро для скликання III Всеукраїнського з'їзду Рад. Значить, Ю. Г. Медведєв далеко не зжив своїх помилкових соціал-демократичних поглядів.

На цьому з'їзді Ю. Г. Медведєв знову ввійшов до складу ЦВК Рад України. Але головою цього органу було обрано більшовика В. П. Затонського. В зв'язку з наступом німецько-австрійських військ члени ЦВК евакуювалися до Таганрога. 18 квітня Ю. Г. Медведєв взяв участь у Таганрозькій сесії ЦВК Рад України спільно з Народним Секретаріатом. Сесія вирішила реорганізувати ці органи у Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів («Повстанська дев'ятка»).

З квітня Ю. Г. Медведєв перебував у Москві, був членом Закордонного бюро лівих українських соціал-демократів, яке діяло в контакті з більшовицьким Організаційним бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У. Учасник цього з'їзду Ю. Г. Медведєв 6 липня виступив з вітанням його делегатів від імені Закордонного бюро лівих українських соціал-демократів. З'їзд оформив вступ лівих українських соціал-демократів у Комуністичну партію України. Отже, з часу з'їзду Ю. Г. Медведєв став комуністом.

1917—1918 роки були зоряним часом Юхима Григоровича Медведєва, коли він активно боровся за встановлення Радянської влади, брав участь у I і II Всеукраїнських з'їздах Рад, став державним діячем Радянської України, зустрічався з В. І. Леніним, входив до складу радянської делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську, вступив у ряди Комуністичної партії. Але в Комуністичній партії Ю. Г. Медведєв перебував недовго. Цей факт відзначають усі, хто його близько знав, зокрема колишній лівий український соціал-демократ, більшовик з 1918 р. П. І. Буценко. Та найголовнішим свідченням короткочасного

¹⁵ Вестник УНР.— 1918.— 19 марта.

¹⁶ Там же.— 22 марта.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

перебування Медведєва в КП(б)У є його відповідь 2 лютого 1938 р. на запитання анкети заарештованого під час слідства в Харківському обласному управлінні НКВС УРСР про партійність: «Колишній член УСДРП з 1917 року, потім боротьбист»¹⁹.

Невідомо, з яких причин у цій відповіді між членством в УСДРП і членством в партії лівих українських есерів (боротьбистів) не відзначене перебування Медведєва в рядах більшовицької партії. Чи для нього воно було таким недовгим, що не закарбувалося в його пам'яті? Чи цей факт з якихось міркувань не побажав зафіксувати слідчий? Але ясно одне — між липнем 1918 р., коли Медведєв вступив у партію більшовиків, і його переходом до боротьбистів лежить невеликий проміжок часу, напевно, близько року.

Коли стався цей перехід? У 1918 чи в 1919 році? На це запитання, на жаль, відповіді поки нема. Його можна було б з'ясувати, якби знати, де перебував, що робив Ю. Г. Медведєв з другої половини 1918 р., після закінчення I з'їзду КП(б)У. У пригоді дослідникові могло б стати знання службової діяльності Медведєва в 1918—1919 роках. Але у власноручно складеній анкеті він лише перелічив, не дотримуючись хронології і часу заміщення, ті посади, які займав: «Голова електротехнічного відділу ВРНГ; головний інженер суконної фабрики в Луганську; помічник директора ПРТ; завідуючий технічним відділом Катеринославської РНГ; начальник електротехнічного відділу ХПЗ».

При з'ясуванні цього питання з наших міркувань Південно-рудний трест слід випустити, бо він утворився в червні 1922 р. На перше місце треба поставити роботу у ВРНГ. А вона могла мати місце лише в другій половині 1918 р., оскільки ніколи пізніше Медведєв у ВРНГ не працював. Значить, у цей час, перебуваючи в Москві, він залишався більшовиком. У 1919 р., після відновлення Радянської влади, Ю. Г. Медведєв повернувся на Україну, працював в одному з зазначених ним місць (чи всіх?) в Луганську (суконна фабрика), Харкові (паровозобудівний завод), Катеринославі (губраднаргосп), чи послідовно в усіх з них, що потребує з'ясування. У цей час він напевно ще залишався членом КП(б)У.

У зв'язку з наступом Денікіна Медведєв вивіз свою сім'ю в Москву. Влітку 1919 р. (точна дата невідома) він був на прийомі у В. І. Леніна в особистій справі (влаштування сім'ї в столиці), свідченням чого є запис у документах Володимира Ілліча адреси дружини Медведєвої Параски Терентіївни²⁰.

З кінця літа 1919 р. Ю. Г. Медведєв нелегально перебував на території України, захопленій денікінцями. Напевно, саме в цей час він зблизився з боротьбистами, став членом цієї дрібнобуржуазної партії, емісаром її ЦК в Катеринославській губернії. Однак досі не виявлено жодних документів про його конкретну участь у повстанській боротьбі проти денікінців. Залишається також невідомим, що спонукало Ю. Г. Медведєва покинути ряди справжніх комуністів і перейти до партії «українських комуністів»?

У березні 1919 р. боротьбисти переіменувалися в «Українську партію соціалістів-революціонерів-комуністів», у серпні того ж року — в «Українську Комуністичну партію (боротьбистів)». Та від зміни назви дрібнобуржуазний, націоналістичний характер цієї партії, звичайно, не змінився. Вона відіграла певну позитивну роль у повстанському русі, але разом з тим прагнула стати політичним гегемоном на Україні, групувала навколо себе самостійницькі елементи, коливалася між визнанням Радянської влади та Комінтерну і конфронтацією з Радянським урядом України і ЦК КП(б)У.

Під впливом В. І. Леніна, ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У і Виконкому

¹⁹ Парт. арх. Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 89, спр. 340, арк. 17.

²⁰ Там же, арк. 47.

Комінтерну в березні 1920 р. конференція Української Комуністичної партії (боротьбистів) ухвалила рішення про саморозпуск партії. В квітні того ж року IV конференція КП(б)У, констатувавши саморозпуск УКП(б), постановила перереєструвати цю партію, прийняти в індивідуальному порядку кращі її сили в ряди Компартії України. В доповіді на IX з'їзді РКП(б), позитивно оцінивши цю перемогу КП(б)У, В. І. Ленін говорив, що вона «варта кількох добрих битв»²¹.

Постає питання: чи подавав Ю. Г. Медведєв заяву з проханням прийняти його в Комуністичну партію України? Безперечно, подавав, і був прийнятий Бахмутською організацією Міського району КП(б)У. Про це свідчить збережений нащадками Медведєва партійний квиток зразка 1920 року, виданий цим райкомом. У квитку — відмітки про перереєстрацію, проведену 3 травня, та сплату членських внесків за травень-липень 1920 р. Та після липня 1920 р., як видно з того ж партквитка, сплата членських внесків припинилася. А це за партійним статутом означало не що інше, як втрату зв'язків з партією. Повторилось щось подібне до того, що мало місце в 1908 р., коли Ю. Г. Медведєв механічно вибув з РСДРП. Пізніше своє ставлення до партійності Медведєв пояснював тяжким станом здоров'я (він хворів на емфізему легенів), у зв'язку з чим, як він писав в одній із заяв, «тимчасово зробив перепочинок»^{**}.

Невідомо, чи розглядалося питання про партійність Медведєва під час партійної чистки 1921 р., документи про це не збереглися. Та відомо, що його заяви про вступ до партії в травні 1922 р. тричі розглядалися в партійних органах України. 5 травня Юхим Григорович звернувся з заявою до бюро Донецького губкому КП(б)У. Оскільки при цьому не було подано достатньої кількості належним чином оформлених рекомендацій, розгляд заяви був відкладений. Тоді Ю. Г. Медведєв звернувся з заявою в Політбюро ЦК КП(б)У. В заяві йшлося не скільки про вступ до партії, скільки про відновлення членства в партії. 15 травня ця заява була розглянута на засіданні наявних у Харкові членів ЦК КП(б)У, серед яких було два члени Політбюро ЦК Г. І. Петровський і С. В. Косіор, кандидат у члени Політбюро Д. З. Лебідь. Засідання постановило: «Прийняти на загальних підставах відповідно до встановленого XI-м з'їздом порядку»²². Ю. Г. Медведєв не погодився з цим рішенням, подав заяву на травневий Пленум ЦК КП(б)У. Пленум ЦК 23 травня 1922 р. підтвердив постанову засідання ЦК КП(б)У.

Поки не виявлені дані про те, чи мала справа про партійність Медведєва якесь продовження. Але відомо, що він залишився безпартійним.

З початку 20-х років Ю. Г. Медведєв відійшов від політичної діяльності. Ніхто не виявляв йому політичного недовір'я. Проживаючи в Харкові, який до 1934 р. був столицею Радянської України, він перебував на різних господарських посадах за спеціальністю — в Південно-рудному тресті, паровозобудівному заводі, на будівництві Чугуївської електростанції. Але час від часу давалася взнаки хвороба. В зв'язку з цим і, враховуючи революційні заслуги Ю. Г. Медведєва, в 1935 р. уряд УСРР встановив йому персональну пенсію республіканського значення.

Репресії 30-х років не обминули Ю. Г. Медведєва. 28 січня 1938 р. він був заарештований і безпідставно звинувачений «в участі в контрреволюційній військово-терористичній організації і проведенні антирадянської діяльності»²³. Доля його була вирішена Особливою трійкою

²¹ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 254.

^{**} Із фотокопії заяви Ю. Г. Медведєва в бюро Донецького губкому КП(б)У від 5 травня 1922 р., яка зберігається у В. Ю. Медведєва.

²² Парт. арх. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 84.

²³ Парт. арх. Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 89, спр. 340, арк. 11.

УНКВС по Харківській області, яка 11 травня 1938 р. присудила Ю. Г. Медведєва і трьох інших співучасників міфічної організації до розстрілу. За тодішньою «практикою» смертний вирок виконувався негайно. Але пізніше, в 50-ті роки, на прохання сім'ї Медведєвих їй повідомили, що Юхим Григорович помер 16 січня 1943 р. в Харкові від емфіземи легенів... Ті, хто це писав, навіть не подумали, що Харків тоді ще перебував під чоботом німецько-фашистських окупантів.

22 листопада 1957 р. Харківський обласний суд реабілітував Ю. Г. Медведєва, відмінивши постанову Особливої трійки за недоведеністю пред'явленого йому звинувачення²⁴. При цьому на засіданні суду прокурор вимагав повної реабілітації Медведєва «за відсутністю складу злочину».

Після арешту Ю. Г. Медведєва важкі дні наступили для його сім'ї. Порушилися плани, зламалися долі дітей. Залишила інститут Женя, позбавилися місць конструктор Віктор, завідувача лабораторією Люба. Не був прийнятий до лав комсомолу найменший син Юрій. Але не зламалася вихована батьком віра в справу соціалізму, любов до Радянської Вітчизни.

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, три сина Медведєва — Віктор, Анатолій і Юрій взяли участь у боротьбі з ворогом. Анатолій Юхимович пройшов з боями від Харкова до Сталінграда і від Сталінграда до Берліна в складі винищувального протитанкового батальйону. Наймолодший син Юрій в окупованому Харкові допомагав підпільникам. А коли на початку 1943 р. радянські війська підійшли до Харкова, він перейшов фронт, вступив у Радянську Армію. Найгірше склалася доля Віктора і Веніаміна. Віктор в складі ополчення брав участь в обороні Харкова в 1941 р. Коли місто було оточене німецько-фашистськими військами, ополчення розпалося. Скоро після цього Віктор був заарештований і загинув у гестапо. Веніамін, який працював слюсарем на одному з заводів Харкова, був насильно вивезений у фашистське рабство, повернувся в місто вже після війни.

У повоєнний час комуніст А. Ю. Медведєв піднімав цілину, був директором радгоспу, а зараз перебуває на заслуженому відпочинку. Ю. Ю. Медведєв став інженером-будівельником, вступив у ряди КПРС, багато років працював у рідному Харкові. Відбудові і дальшому розвитку господарства віддали свої сили й інші Медведєви. Однак час іде, порідали їх ряди... Але зросло покоління онуків Юхима Григоровича, яке шанує пам'ять діда.

«Ця людина прожила недовге, але важке життя, повне боротьби, пошуку і помилок, злетів і падінь, та завжди була вірна ідеалам правди, добра і справедливості, нашим комуністичним ідеалам боротьби за світле майбутнє народу». Так сказав про свого діда його онук Валентин Юрійович Медведєв, комуніст, відповідальний працівник планово-економічного управління виконкому Харківської Ради народних депутатів. Таким Юхим Григорович Медведєв має залишитися і в пам'яті народній.

Життя Ю. Г. Медведєва — яскраве свідчення того, що Жовтневу революцію поряд з більшовиками і під їх керівництвом творили вихідці з інших політичних партій. Нерідко вони помилялися, були непослідовними в своїх революційних діях, іноді збивалися з прямого шляху на манівці. Але ми цінуємо їх за причетність до всенародної революційної справи.

Одержано 02.01.89

Сделана первая попытка составления политической биографии председателя Президиума ЦИК Советов Украины 1917—1918 гг. Е. Г. Медведєва, показан сложный и противоречивый характер его политической деятельности.

²⁴ Там же, арк. 11—12.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

О. І. Левицький — президент Української Академії наук

У грудні 1988 р. у Президії АН УРСР відбулося засідання, на якому обговорювалися маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності Української Академії наук. На ньому було прийнято відповідну постанову, згідно з якою передбачається висвітлення «білих плям» в історії АН 1918—1922 рр. Були також затверджені заходи щодо увічнення пам'яті академіка УАН О. І. Левицького — одного з фундаторів і перших президентів Академії наук. На жаль, ця сторінка багатогранної наукової й організаторської діяльності видатного прогресивного вченого — суспільствознавця досі була невідомою широкій громадськості і навіть фахівцям-історикам.

Нижче друкуємо широко коментований його упорядниками *В. Г. Сарбеем* і *Л. Г. Москвич* документальний матеріал, що свідчить про визначні заслуги О. І. Левицького в становленні радянської науки. Незабаром в «Українському історичному журналі» опублікуємо в нашій постійній рубриці «Портрети істориків» і статтю про його життя та творчу діяльність.

* * *

Академік УАН Орест Іванович Левицький (25.XII.1848—9.V.1922) — один з визначних прогресивних діячів української дожовтневої історіографії, автор понад 200 праць з історії України XVI—XIX ст.; в тому числі монографій «Нариси народного життя в Малоросії в другій половині XVII ст.», «Риси родинного побуту в Південно-Західній Русі в XVI—XVII ст.», «Про становище селян Південно-Західного краю в другій чверті XIX ст.», «Нариси стародавнього побуту Волині і України» та ін. Він — перший дослідник і видавець видатної пам'ятки української історіографії й джерелознавства — «Літопису Самовидця».

Праці О. І. Левицького привертають увагу радянських дослідників, які використовують їх при розробці проблем історії України дожовтневого періоду. Проте слід зазначити, що користування ними є дещо складним, оскільки опубліковані вони здебільшого в дореволюційних періодичних виданнях, які стали рідкістю. Зважаючи на це, є необхідність видати хоча б кількатомне зібрання вибраних праць О. І. Левицького. Крім того, чимало його творів викладено в художній формі, з цікавими сюжетами. Тому можна видати і збірник таких праць масовим виданням, подібно до того, як це робилось у 20—30-х роках, коли видавництва УСРР надрукували три збірники творів О. І. Левицького. Цілком доречним було б і видання брошури про нього в серії «Бібліографія вчених Української РСР».

Разом з тим створена нинішньою революційною перебудовою в СРСР обстановка гласності й демократизації радянського суспільства, проголошений партією курс на висвітлення «білих плям» історичного минулого спонукали нас порушити питання про необхідність гідного вшанування пам'яті О. І. Левицького як одного з найактивніших фундаторів першої республіканської Академії наук Радянського Союзу. На жаль, ця сторінка його біографії призабута. Автори, які писали двотомну «Історію Академії наук УРСР» (К., 1967), очевидно,

не знайшли відповідних джерел і тому відомості про цю сторону діяльності О. І. Левицького (за винятком згадки про його керівництво Постійною комісією для вивчення звичаєвого права України) не подані. Правда, в праці ім'я вченого називається кілька разів серед матеріалу про перші кроки діяльності УАН. У ній вміщена й стисла біографічна довідка про нього.

Між тим вивчення архівних матеріалів і друківаних джерел висунуло питання й про вшанування заслуг О. І. Левицького як одного з президентів Української Академії наук. Людина демократичних поглядів, він належав до тієї когорти прогресивних учених старої дожовтневої формації, які стали на шлях чесного служіння робітничо-селянській Радянській владі¹. О. І. Левицький був учасником усіх «спільних зібрань» УАН, що проходили в 1919 р. під головуванням її першого президента академіка В. І. Вернадського (під головуванням О. І. Левицького, як найстаршого тоді за віком академіка, відбулося й засідання, на якому президентом Академії наук було обрано В. І. Вернадського). Велику науково-організаційну роботу провадив Орест Іванович у соціально-економічному відділі УАН, членом якого він був з часу його заснування, а з середини 1919 р. і до останніх днів свого життя — головою цього відділу.

Восени 1919 р. В. І. Вернадський виїхав у справах Академії наук до Ростова. Пізніше він потрапив до Криму, де перебували його рідні. Тут В. І. Вернадський став професором. Потім його було призначено ректором Таврійського університету. Після визволення Криму Червоною Армією (початок 1921 р.) він виїхав до Петрограда, де йому запропонували очолити Радієвий інститут. Перебуваючи за межами України, В. І. Вернадський надіслав до Києва офіційну заяву з проханням звільнити його з поста президента УАН, оскільки був позбавлений можливості виконувати свої обов'язки. Про все це є документальні свідчення з особистого фонду академіка В. І. Вернадського, що зберігається в Архіві АН СРСР у Москві (ф. 518, оп. 2, спр. 70), та з офіційних протоколів спільних засідань УАН за 1919 р. Зокрема, першим пунктом протоколу від 19 грудня 1919 р. записано таке:

«Зважаючи на довгу відсутність Голови-Президента акад. В. І. Вернадського, одноголосно обрано найстаршого літами акад. О. І. Левицького, щоб він був заступником Голови-Президента Української Академії наук аж до того часу, доки відбудуться вибори нового Голови-Президента»².

Документи, які підтверджують обрання О. І. Левицького заступником президента і виконання ним обов'язків президента в 1919—1921 рр., є також в особовій справі вченого, що зберігається в Архіві Президії АН УРСР. Тут, зокрема, зберігається й копія посвідчення від 16 червня 1920 р., підписаного неодмінним секретарем УАН і виданого О. І. Левицькому. В ньому, зокрема, йдеться про те, що він «в настоящее время с 13 мая 1920 г. является председателем Отдела Социальных наук Академии и по постановлению Общего собрания от 19/ХІІ.1919 г. выбран Товарищем Председателя-Президента Академии наук»³.

В анкеті від київського губернського відділу Всеросійського союзу робітників освіти і соціалістичної культури, складеній 2 січня

¹ Москвич Л. Г. Ленінське ставлення до спадщини минулого (На прикладі видатних істориків АН УРСР) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1970.— Вип. 3.— С. 30—52 (про О. І. Левицького.— С. 48—51; тут же згадки про його президентство з посиланнями на деякі з тих архівних справ, що цитуються у цій праці).

² Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праць до кінця 1919 року.— К., 1919.— С. 154. Документи друкуються мовою оригіналу, із збереженням їх стилю та лексики.

³ Арх. Президії АН УРСР. Особова справа акад. О. І. Левицького, арк. 6.

1922 р., О. І. Левицький записав про себе: «Був членом Академії і виконуючим обов'язки президента 2 роки»⁴.

Це ж саме підтверджує й опублікований після смерті О. І. Левицького біографічний нарис про нього, написаний академіком УАН М. П. Василенком: «Коли виїхав з Києва Президент Української Академії наук акад. В. І. Вернадський, О. І. Левицький був за Президента»⁵.

В офіційних «Звідоленнях про діяльність УАН», які друкувалися тоді періодично, зазначено: «Виборним Головою-Президентом Української Академії наук був акад. В. І. Вернадський, неодмінним секретарем — акад. А. Е. Кримський. В разі відсутності В. І. Вернадського, якому часом доводилося їздити в командировання, його заступав або акад. Д. І. Багалій, або акад. О. І. Левицький»⁶.

У липні 1919 р. акад. Д. І. Багалій порушив питання про можливість свого виїзду з Києва у наукове відрядження⁷. Він здійснив свій намір і вже з 1920 р. постійно жив у Харкові. Д. І. Багалій практично усунувся від керівництва Академією наук, тягар якого цілком ліг на О. І. Левицького. «Звідолення УАН за 1921 рік» повідомляє про це так: «Найвищим органом для цілої Академії наук являється «Спільне зібрання» всіх дійсних академіків всіх її відділів, або академічна «Рада», під головуванням Президента Академії Наук. Таким Головою-Президентом попереду у 1921 р. був академік О. І. Левицький (Історія права)...»⁸. Ця інформація опублікована також на сторінках офіційного органу Наркомосу УСРР⁹.

Додаткові відомості про президентство О. І. Левицького в Академії наук подає преамбула до звіту про діяльність цієї установи, опублікованого в 1924 р.: «Найвищим органом цілої Академії являється Спільне зібрання (ординарних академіків усіх її відділів) або Академічна Рада. Інакше «Конференція» на чолі з головою-президентом Академії наук.

Протягом п'ятих літ президенти мінялися не раз. Пр. 1918—1919 президентував акад. В. І. Вернадський (мінералог). Та він од'їхав до Петербурга, щоб у лабораторії петербурзької Академії Наук докінчити свої спроби і студії над радієм, а далі здобув командировання до Парижа. Після Вернадського в 1919—1921 р. президентом був акад. О. І. Левицький (звичаєве право). Та в кінці 1921 р. він поїхав на село трохи підлікуватися*. Тоді посаду президента обіймав акад. М. П. Василенко (історик права)**. Тільки ж у березні 1922 р., згідно з розпорядженням із Харкова, усунуто акад. Василенка з посади президента і на його місце знов обрано старенького О. І. Левицького. Але в травні 1922 р. президент О. І. Левицький помер і замість його вибрано і затверджено харківською центральною владою акад. В. І. Липського»¹⁰.

В даному разі цитується витяг із звіту, написаного академіком УАН А. Ю. Кримським — найкомпетентнішою людиною у цих справах, бо з часу заснування Академії наук він був її неодмінним (ученим).

⁴ ЦНБ УРСР. Відділ рукописів, І—11846.

⁵ Василенко М. Академік Орест Іванович Левицький (б. м. і р.).— С. 44.

⁶ Звідолення про діяльність УАН з часу заснування до 1 січня 1920 р.

⁷ Перший піврік існування УАН...— С. 145.

⁸ Звідолення УАН за 1921 р.— К., 1922.— С. 8.

⁹ Наука на Україні.— 1922.— № 3.— С. 229.

* Як свідчать офіційні документи Академії наук, О. І. Левицький виїхав тоді з Києва у наукове відрядження для збирання матеріалів з історії народного звичаєвого права (див. цитовані нами далі витяг з протоколу № 113 спільного зібрання УАН та відповідні заяви О. І. Левицького.— В. С., Л. М.).

** На посаді президента УАН М. П. Василенко перебував з 25 липня 1921 р. по 6 березня 1922 р. (див. витяги з протоколів №№ 108, 134 спільних зібрань УАН, які нам подаються далі).

¹⁰ Звідолення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік.— К., 1924.— С. 6.

секретарем. Цей документ свідчить про те, що саме у найважчий період громадянської війни і післявоєнної розрухи один з провідних засновників УАН не випускав із своїх рук керівництво її діяльністю. За той час, коли О. І. Левицький виконував обов'язки президента, відбулося 64 спільних зборів УАН (до нього — 35).

В «Архіві А. Ю. Кримського», що зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР, знаходимо і протоколи спільних зборів УАН за 1919—1922 рр., які свідчать про обрання на посаду президента Академії наук академіка О. І. Левицького. Нижче подаємо витяги з цих протоколів.

I 26150 *

ПРОТОКОЛ № 35

Надзвичайного Спільного Зібрання 12 липня 1919 р.

Головує заступник Голови Президента акад. Д. І. Багалій.

3. Заступник Голови Президента він же й голова і секретар Відділу акад. Д. І. Багалій повідомив Сп. Зібр., що йому поспіває потреба виїхати на якийсь час із Києва для наукової мети (збирання архівних джерел) в Полтавщину і Київщину. Спільне зібрання постановило дати акад. Багалієві наукове командировання з тим, щоб на час його відсутності засадником Голови-Президента був найстаріший літам акад. О. І. Левицький, а обов'язки Голови і секретаря Відділу виконував акад. Кримський.

I 26210

ПРОТОКОЛ № 99

Спільного Зібрання Української Академії Наук

18 липня 1921 року.

Головує акад. О. І. Левицький

3. Одбулося обрання Голови Президента Акад. наук через потайне балотування. Більшістю всіх голосів проти трьох обрано акад. М. П. Василенка. На заступника йому більшістю всіх голосів проти двох обрано акад. О. І. Левицького.
4. Одбулося обрання на посаду Товариша Голови-Президента. Обрано акад. В. І. Липського.

I 26219

ПРОТОКОЛ № 108

Спільного Зібрання Української Академії Наук

25 липня 1921 р.

Головує акад. М. П. Василенко.

2. Дотеперішній в. о. Президента акад. О. І. Левицький оголосив, що з підписанням протокола він передає головування новообраному Голові-Президентові акад. М. П. Василенко. Одногосно принесено щире подяку акад. Левицькому за його дуже тактовне, чисто академічне двохлітнє виконання посади Голови-Президента Академії наук.

Підписи: М. Василенко
Ор. Левицький
та ін.

I 26224

ПРОТОКОЛ № 113

Спільного Зібрання Української Академії Наук

6 вересня 1921 р.

8. Одкомандировано, згідно з поданням од Відділів: акад. М. Т. Біляшівського для археологічних дослідів по Київщині і акад. О. І. Левицького для збирання матеріалів по народньому праву в бувших волосних судах Золотоношського, Лохвицького та Лубенського повітів на Полтавщині¹¹.

* Номер «справи», за яким позначено даний протокол в «Архіві А. Ю. Кримського». При цитуванні протоколів «спільних зібрань» вказується й відповідний номер (шифр) «справи» — В. С., Л. М.

¹¹ Згідно із статутом ВУАН відрадження надавали відділи Академії наук, до яких входили академіки. Отже, 25 серпня 1921 р. О. І. Левицький звернувся до Соціально-економічного відділу з такою заявою:

I 26245

ПРОТОКОЛ № 134

Спільного Зібрання Української Академії Наук

6 березня 1922 р.

2. Переведено через потайне балотування вибір Голови-Президента Академії Наук. Попереду через закриті записки подано імення бажаних кандидатів. Названо було: Василенко, Граве, Іконнікова, Корчака-Чепурківського, Кримського, Липського, Орженцького, Пфейффера, Левицького, Тутківського. З поміж них перші восьмеро рішуче відмовилися кандидувати і на потайне балотування доставлено було лише акад. О. І. Левицького та акад. П. А. Тутківського. Акад. О. І. Левицький зібрав 12 голосів «за», а вісім «проти». П. А. Тутківський зібрав 5 голосів «за», а 15 «проти». Тому що статут вимагає, щоб президентові припала не звичайна, а абсолютна більшість голосів, саме ж 2/3 голосів, то обрання президента переноситься на чергове спільне зібрання 20 березня 1922 р.
3. Товаришем президента обрали В. І. Липського. В. І. Липський проти 6 невиборчих голосів зібрав 14 виборчих, тобто потрібну абсолютну більшість, і таким чином, зіставсь обраний на Товариша Президента Академії наук.

I 26248

ПРОТОКОЛ № 137

Спільного Зібрання Української Академії Наук

27 березня 1922 р.

Головує віце-Президент акад. Липський В. І.

2. Переведено через потайне балотування вибір Голови-Президента Академії Наук. З двох балотованих кандидатів О. І. Левицького та П. А. Тутківського обрано О. І. Левицького більшиною всіх голосів проти чотирьох.

I 26251

ПРОТОКОЛ № 140

Спільного Зібрання Української Академії Наук

22 травня 1922 р.

Головує акад. В. І. Липський

2. Віце-Президент Акад. наук акад. В. І. Липський повідомив, що 9 травня 1922 р. упокоївся президент Академії наук академік Орест Іванович Левицький, перебуваючи на Драбівській Досвідній Станції в Золотоноському повіті на Полтавщині. Вшановано пам'ять незабутнього покійника через вставання з місць. В неділю 27 травня постановлено одслужити по ньому врочисту панихиду в Соборі Святої Софії, а окрім того має бути влаштовано на його честь окреме прилюдне наукове засідання Академії Наук. Сільській громаді с. Митлашівка* — послати подячний лист за те, що вона поховала акад. О. І. Левицького на цвинтарі біля церкви.

I 26252

ПРОТОКОЛ № 141

Спільного Зібрання Української Академії Наук

29 травня 1922 р.

4. Постановлено присвятити урочисте зібрання Академії Наук пам'яті покійного Голови-Президента академіка О. І. Левицького в неділю 18 червня 1922 р. Доклади зроблять акад. М. П. Василенко та С. С. Єфремов.

«Маючи повну відомість, що в Золотоношському повіті Полтавської губ. знаходяться цікаві матеріали по історії народного звичаєвого права України, прошу відділ дати мені чотирьохмісячну командировку в Золотоношський повіт для розшукування і збирання зазначених матеріалів з охороною мого утримання» (Архів Президії АН УРСР. Особова справа О. І. Левицького, арк. 27).

17 лютого 1922 р. О. І. Левицькому, очевидно, у відповідь на його заяву чи передане якимсь чином усне прохання був направлений офіційний лист, в якому йшлося про продовження йому відрядження. Наводимо повний текст цього листа:

<17/II-22 р.

До акад. О. І. Левицького.

Вельмишановний Оресте Івановиче!

Маю за честь подати до Вашого відому, що на черговому засіданні Соціально-Економічного Відділу 2 лютого б. р. (проток. № 76 § 546) поставлено продовжити строк Вашого командировання до першого липня 1922 року.

Голова Соціально-Економічного Відділу
академік Василенко»

(Там же, арк. 33).

* Нині с. Митлашівка Драбівського р-ну Черкаської області.

5. Постановлено: доручити делегатам, що поїдуть до Харкова, клопотатися перед Центральною Владою, щоб удові покійного президента О. І. Левицького забезпечено було спеціальною харчовою пайкою та грошовою пенсією.
І 26254

ПРОТОКОЛ № 143

Уроцистого Спільного Зібрання, що одбулося

18 червня 1922 р.

Під головуванням Президента Академії наук В. І. Липського і при секретарюванні акад. А. Е. Кримського в присутності багатьох дійсних академіків, співробітників Академії Наук і численної сторонньої публіки.

Почалося в 1 год. дня.

1. Академік М. П. Василенко прочитав доклада: «Життя покійного Голови-Президента Академії наук Ор. Ів. Левицького і огляд його наукової діяльності».

В цьому ж протоколі: постанова щодо клопотання перед відповідними державними органами про забезпечення пенсією вдови «покійного президента» О. І. Левицького»*.

* * *

Як свідчать документи, академік УАН О. І. Левицький понад півтора року в 1919—1921 рр. цілком офіційно виконував обов'язки президента Української Академії наук. Слід зазначити, що друкований орган ВУАН «Звідолення...» двічі — в 1922 і 1924 рр., а також орган Наркомосу УСРР журнал «Наука на Україні» у 1922 р. навіть прямо і беззастережно називали О. І. Левицького президентом УАН у період 1919—1921 рр., коли з Києва виїхав перший президент Академії наук В. І. Вернадський. Офіційним президентом ВУАН О. І. Левицького було обрано в березні 1922 р. Час президентства академіків В. І. Вернадського й О. І. Левицького припадає на початок революційної перебудови суспільства на соціалістичних засадах, яку розпочав Великий Жовтень 1917 р. Це був період великої організаторської роботи по згуртуванню наукових сил, закладенню нових дослідницьких установ, виробленню головних напрямів досліджень. На основі ленінської політики використання фахового досвіду спеціалістів старої буржуазної формації тоді було закладено міцний фундамент наступних успіхів народженої Великим Жовтнем української радянської науки. І в цьому, безперечно, визначну роль відіграв один з найактивніших фундаторів і перших президентів ВУАН академік Всеукраїнської Академії наук О. І. Левицький.

Одержано 15.02.89

* В особовій справі О. І. Левицького (арк. 35) зберігається й копія листа, написаного у червні 1922 р. і підписаного віце-президентом ВУАН В. І. Липським та неодмінним секретарем ВУАН А. Ю. Кримським. Лист адресовано Всеукраїнському комітету сприяння вченим. У ньому, зокрема, йдеться про великі наукові заслуги померлого президента ВУАН:

«9 травня цього 1922 р. помер бувший Голова-Президент Всеукраїнської Академії наук, видатний український учений (офіційного ступеня він не мав, бо за напрям його наукової діяльності його не було затверджено при тодішньому царському університеті) Орест Іванович Левицький. ...Великі заслуги покійного перед українською історичною наукою (він — перший у нас дослідник побуту історичного народного... руху на Україні)».

Київський літопис першої чверті XVII ст. *

КРОИНИКА Ω РОЗНЫХ РЕЧАХ, ТУТ НАИДЕШ ЧОГО ПОТРЕБА //

664 зв. Рок АТЧД [1394]: Боязюкии цѣсар турецкии, ѿт Ямерляна, црѣ татарского, был поиманы и в клѣтце замкненыи, и по Язюи завжды был вожом, аж косткою рибею сам задавився, абы соромоты ушол.^о

Того ж чѣсу Витовтъ стершис с татары и колконадцет гухвов татарские уворвавши и ѿколо Вилни над рекою Вакою ѿсадил, гдѣ и тепер мешкают.

Рок АТПС [1386]: Яггаило виленскии на кролевство полское ѿбран. Того ж чѣсу и крѣщен, и назван был Владислав.

Рок АУМД [1444]: Владислав Г[3]-и млад на кролевство был взят Угорское*. Ωи турки колко раз громил, на ѿстаток у Варны звитязство ѿдержал. Кгды неѿпатренно турки угонял, и самого там забито.

Рок АУЧ [1497]: волохове на Кузминѣ лѣсе поляков Буковиною много зрадливе поразили, а сам Жокгимонт [!], крол полскии, ледво утек.

Рок АФДІ [1514]: Жикгимонт, крол полскии, немалое войско выправивши так з Литвы, як и с Полщи, до Вифлянт послал и ѿных ку собѣ зголдавал, которые под послушенством и тепер кроля полского ест. Того ж рок[у] великии кнѣзь московскии Смоленскѣ ѿблег и ВІ [12] ндль добывал, з дѣл стрелял, которых мѣа ѿколо трехсот, и взяа Смоленскѣ.

Рок АФЗІ [1517]: у Полщи и у Великом кнѣзьстве Литовском лютария почалас, которая и тепер тривает.

Рок АФФІ [1519]: татаре с поляками зрадившис под Сакалем на голову нѣших поразили, а других в Бугу потопили.

Рок АФК [1520]: Август, корол полскии, родился, а был коронован на кролевство рок[у] АФЛ [1530]-го, и много речей добрых постановивши у пою¹ кролевство рядил, и во Кнышинѣ живота доконал рок[у] АФОВ [1572], мѣца июля Д [4] дня^{аа}.

Рок АФЛ [1537]: Кокошая война была, и ничего не справили ни гдѣ.

Рок АФМВ [1542]: саранча была великая². //

665 Рок АФЗ [1560]: моры великие были у Полщи и в Подоли, и всеи Руси.

Рок АФО [1570]: мороз жито поморозил в самы цвты [!], и был голод великии.

Рок АФОД [1574]: француз на кролевство Полское коронован и не умѣль им рядити, рыхло зас уехал до Фрянции^{бб}.

Рок АФОЕ [1575]: татаре ѿ стои Покрове Подоле и Волыи по самыи Иловѣ и Сакал велми звоевали, иж вся Полща боялас.

Рок АФОС [1576]: Стефан, воевода седмикгородскии, на кролевство Полское взят и коронован.

Рок АФОЗ [1577]: нѣши Кгданска добывали. Видячи кгданчане, иж не ѿборонитис, доброволне поддалис и кголдѣ стародавныи знову поступили.

Рок АФОИ [1578]: Подкова, воевода волоскии, доросши лѣт своих, низовых козаков набравши, Петрила, воеводу волоского, зогнал, а сам на воеводство ѿѣл, за што уво Лвове стят^{бб}

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 2.— С. 107-120.

¹ покою

² Рядок викреслений червоним чорнилом.

Рок АФФ [1579]: Полоцко взял Стефан корол с Поляки и з Литвою.

Рок АФП [1580]: Луки Великие нши взяли.

Рок АФПА [1581]: Пскова нши добывали и не вземши поедналис.

Рок АФПВ [1582]: папез римски ста от греков отделил, в чом великое замещане Поляком з Русю учинил.

Рок АФПЕ [1585]: великая^{2а} и весна сухая, лѣто нерожаиное. Того ж рок[у] Белзь погорѣл в Мяспуст Великии.

Рок АФПИ [1588]: Максимилиян, цѣсар хрстіянскии, под Краков з великим людом притянул был, хотячи кородем полскимъ быти, а коли от Кракова оттянул, под Бычиною покинулсе был и Г [3] лѣта у везею сел. Того ж рок[у] и часу Жикгимонта Швецкого на королевство Полское обрано и короновалсе.

Рок АФПФ [1589]: татарове спаскии Подоле сплюндровали.

Рок АФЧА [1591]: голод великии был на Подоле и в Руси, по S [6] золотых был корец жита.

Рок АФЧЕ [1595]: татаре Подгоре и Покуте звовавши, через Бескид до Угор пошли. //

665 зв. Рок АФЧЕ [1595]: канслер коронныи из жолнѣжеми полскиими. до Волох утягнувши, волохов под кроля полского подвернулъ и Веремня воеводу на них шадил.

Рок АФЧИ [1598]: штоє было дома, костелы, вежи, цркви попереписовало над домнимане людское. Того ж рок[у] было здыхало по Подолу у Руси.

Рок АФЧФ [1599] и X [600]-го: на голову здыхало.

Рок АХ-го [1600-го]: поляци з Мигалем у Волосех потребу мѣли и проиграли, а потом поправившис, Мигалю прогнали и землю Молтиянску под себе подбили.

Рок АСМА [1241]: татаре Подоле и Рус сплендровавши, ко Судомиру и Завифову пришли и спалили. Крол Болеслав, реченныи Пудикус³, с Кракова до Угор утекъ, а татарове на днь Пасхи пришедши, Краков спалили и до Слянска пришли, а под Враславлем⁴ вернулись, а другие Великую Полщу воевали. А так Гендрик Пиус⁵ у Лекгници, люду нѣшто зобравши, с татарами зразился, немало их погромил.

В той час татарин указался ис чарами, кгдаж на корогви была написанна литеря такая⁶, а наверху голова члчая з долгою бородою, которою зуст дым шкаредныи и смродливыи выходил на наших. Зачим нши зумѣвшис ослабѣли, а татаре моц взяли и на голову нших побили. А для личбы у каждого трупа одно ухо отрѣзовали, и так десят мехов ушко нарѣзали.

Рок АСМИ [1248]: все духовенство ляхов поступили папезу на Г [3] лѣта пятую част своих доходов, абы им посту великого уменьшил на двѣ недѣли, бо его было Ф [9] ндль на тот час.

Рок СЗД [1264]: было великое и малое здыхало у Полци.

^{2а} Пропущене слово зима?

³ Болеслав Сором'язливий.

⁴ Шльонськ і Вроцлав (суч. ПНР).

⁵ Гендрик Бородатий, опікун короля Болеслава Сором'язливого (1226—1279).

⁶ Далі в тексті пропуск, магичний знак не зображений.

666

Рок АТЧГ [1393]: Витовть, кнжа литовское, Орши и Витебска на Бѣлои Руси добил, и пустышии Кнєв и Житомир // и Звинигород взял⁷ под кнзем Володимером, сном Стополковым.

Рок ЦПІ [989—990]: Рус крстилася.

Рок ЦЗ-го [960-го]: Поляци крстилис.

Рок АСМА [1241]: Батыи хрстіянство воеваль⁸.

Рок АСОВ [1272]: Конисундис⁸ кролевая умерла^{8д}.

Рок АУЛ [1430]: Витовть умер.

Рок АУОЗ [1477]: Новгород Великий взял кнзь московский за Казимєря короля^{8е}.

Рок АУПІ [1489—1490]: кнжата севѣрские передали на Москвее

Рок АУПЗ [1487]: Обрехть крол ѿт Волох побит. Того ж року Александро Брасльвль заложил^{жж}.

Рок АФЗ [1507]: татар кнзь Глинский клецкий побил.

Рок АФИ [1508]: Глинский Заберинского⁹ стял и втек на Москву.

Рок АФФ [1509]: Псков московский¹⁰ взял^{жз}.

Рок АФВІ [1512]: нши на Лопушном татар побили.

Рок АФДІ [1514]: Смоленско московский¹¹ взял; того ж рок[у] нши побили Москву на Орши.

Рок АФСІ [1516]: нши под Опочкою побиты.

Рок АФІ [1510]: нши у Сакали ѿт татар побиты.

Рок АФКЗ [1527]: татар кнзь Костентин побил за Киевом.

Рок АФЛА [1531]: волохи у Обертиня побиты.

Рок АФЛЕ [1535]: нши Стародуб взяли.

Рок АФМВ [1542]: была великая саранча.

Рок АФМГ [1543]: четверо двое слнца, двое мсца.

Рок АФМИ [1548]: крол старый умер^и.

Рок АФМФ [1549]: Передмирку татаре взяли.

Рок АФН [1550]: Браслявль¹² татаре взяли.

Рок АФЗГ [1563]: Полоцко взял московский¹¹.

Рок АФЗД [1564]: битва Улская была, нши Москву побили.

Рок АФЗИ [1568]: Улы добывали. //

666 зв. Рок АФОВ [1572]: Августъ король умер^и.

Рок АФОГ [1573]: Гендрик французы короновал у Кракове.

Рок АФОД [1574]: Гендрик зехав с королевства.

Рок АФОЕ [1575]: алеция¹³ была у Стенжици.

Рок АФОЕ [1575]: татаре были школо Илова.

Рок АФОС [1576]: Стефан на королевство коронованъ.

⁷ На другій половині слова чорнильна пляма.

⁸ Описка замість Конигундис.

⁹ Яна Юр'евича Заберезинського, намісника полоцького, воеводу троцького.

¹⁰ Пропущене слово; слід цар московский.

¹¹ Пропущене слово; слід цар московский.

¹² Літера я правлена.

¹³ Елекція; йдеться про елекційний сейм 12.1.1575 р., на якому обрано польським королем Стефана Баторія.

Рок АФОЗ [1577]: татаре Дубна добывали. Того ж рок[у] воина Кганская¹⁴.

Рок АФОИ [1578]: татаре Острога добывали, црѣ перекопскии и цревичи.

Рок АФОЗ [1577]: корол уво Лвове казал стят Подковуї

Рок АФЗФ [1569]: на короля Августа был такии голод великии, аж люди з голоду мерли, а звлаше в Литве и на Полесю, а на Москвѣ еще болшии был. В Литве солянка жита по двѣ копы и по двадцати грошеи литовских была. Был тот голод З [7] лѣт поспол, докончался рок[у] ОS [76], бо был такии мороз шбѣ Онофрии.

Рок АФОА [1571]: три днѣ был тот мороз, которыи все збоже шзимое и ярины побил, аж потом штресли потросе и штишли, але велми плохи, так же в мяцу Олицкую по шести и по семи копѣ жита молочено.

Рок АФОВ [1572]: по том голоде был мор великии на Волини и в Подолу, и в Литвѣ, и мало не всюды.

Рок АФОФ [1579]: августа КФ [29] днѣ Стефан корол взял Полоцко. Того ж рок[у] ишол дождѣ все лѣто безпрестани.

Рок АХАІ [1611]: мсца юния Г [3] днѣ крол Жикгимонт взял Смоленскъ з недели на понеделок.

Рок АХВІ [1612]: мсца апреля ФІ [19] днѣ на памет преподобнаго шца ишго Ишана Вѣтхия Лавры шсвещемна быст црков Што Спса и Што Петра и Што Николы у монастыри Межигорском архиепскопом з Кгрецѣи, и много народу было // з мѣста Києва и з иных мѣсть.

Того ж рок[у] и того ж мсца КГ [23] днѣ на днѣ што великомчнка Георгия тои же архиепскопѣ шстил црков Стои Троици, в неи же придел што Кирила при игумене шцу Василии Красовском, прозываемом Чорнобровце.

Рок АХДІ [1614]: мсца феврала КЗ [27] днѣ ис четверга на пятницу на памет што шца Василия преставис тои шцѣ игумен Василен, а погребли его марта во Г [3] днѣ на Сырної недели, и положили тѣло его честное под муром подле правого крилоса под стеною со честию великою.

Рок АХЕІ [1615]: мсца юния ДІ [14] днѣ ис среды на четвер у Печерском монастыри у цркви зостался злодеи, хотячи покрасти црков ае [!?] ув олтари, и скрився, взял из жертovníка серебрянии котелец и инне сосуды побрал, и за пазуху заклал. И пошол з олтаря до шбразе Прстои Бцы, хотячи шборвати килко чирвоных было там на шбразе, але нѣякая бжественная невидимая сила возбрани ему, килко раз ударило его ш землю, шт шбразе елко хотѣл — пач его било. И так ушедши ув олтар и шцепенѣвши, лежал под пекелком, где шгон держат, аж его панамар на заутреи нашол. И так шныи злочестивии все исповедал, штос над ним чинило.

Рок АХГІ [1613]: мсца ноября Г [3] днѣ на памет Штых мчнкѣ Акивиксимы¹⁴ и прозвитера Ишсифа гром гримев и дожды [!] был силнии из великим страхом на З І [17] године.

Рок АХИ [1608]: мсца феврала Г [3] днѣ преставис блговѣрнии и хриштолюбивии кнзь Василен Острозкии, воевода киевскии, которыи настѣял

¹⁴ Описка замість Кганская.

вселенную всю стѣми книгами. Лежит тѣло его ув Остроѣ у цркви Стго
Бгоявления, жил на свѣте лѣт ПВ [82] ¹⁵ //

667 зв.   Ω ЦРКВИ СОБОРНОЙ, ИЖ ЄСТ В КИЄВЕ, СТОИТ НА
МЪСТЕ, ЯК ПОПРАВЛЕНА НА СТАРОМ ФУДАМЕНТЕ

А первого початку старого нигдѣ у кронниках не обретохом, токмо сєи
антимис на том же престоле старом сице подписаны: «Ωсветис ѡлтар
великого бга и спаса ншго Исса Хса, престыя Бца чѣстного єя Успѣния преш-
свещенным архиепскомъ и митрополитом киевским и всея Руси Мисаилом
при великом королѣ Казимери, и положом быст здѣ в лѣто СЦА [1393]
индикта С-го [6-го] марта Л [30] дня на памет прпѣбнаго ѡтца ншго
Иѡана Лѣствичника».

Ω ПОПРАВЕ НА СТАРОМ ФУДАМЕНТЕ

Из обычного всемогущаго млсрдия спсителя ншго бга, наипаче же ннѣ
за нших родов посети нас блдтию своею, аще и мало что ѡт нших исправ-
лени, но помощь и млтвы стых древних бгоносных ѡц ѡ нас дѣствоваша
ко бгу и нше прошение не быст тощю. За фартунного пановамя наяснѣишо-
го гсдря и великого короля ншго Жигимонта, а за держание воеводства
Киевского велможного его млсти пна Станислава Жолковского, а во ѡтступ-
лени митрополитов киевских вдовствующи митрополити Киевской, понеже
ѡни вси уклонишас во купе ко Западу, мы ж ѡных мерзость возненавидѣв-
ше, наслаждаемся пророческих словес: «Ωт Сиѡна изыде закон и слово гдне
из Ерслама, а не з Рима». В то ж время во ѡсвещенных кир патриарха
константинопольского Тимофея, а здѣ во бгоспаємом граде Кieve всих ѡбще
живущих православных християн прсных во вѣре, наипаче ж пна воита
Дѡнисия Балыки, а по нем наставльшого [!] воита Феѡдора Ходыки, а за
бурмистра // пна Сызона, сна того ж воита Балыки.

668

Рок АХГІ [1613]: мсца апреля ЄІ [15] дня на памет стых апслѣ Тро-
фима Пуда, Аристарха за привиліем ¹⁶ наяснѣишого гдря ншго великого
короля Жигимонта, а за блгословением выш мененнаго патриархи Тимо-
фея почали с фундаменту поправлят црков Стои Прчстое Успѣние соборную,
стоячую в рынку мѣсте Киевскрм, внутри и знадворя, бо ѡшарпалася была
велми и розвалялас, верху всего не было. Старыи мур по вышние ѡкна
вес верхъ збивали и знову муровали, самую баню и тые Д [4] бани ѡколо
знову робили, бо прежде тых малых бан не было, толко было дошчѣками
покрыто. А поправлял тую црков маистръ зе Влох Савостиян Брану **, почал
мсца мая ГІ [13] дня на Возношение Гсдне. Выношено все из цркви и вси
ѡбрады црковные. Почали ис середины робити зысподу и заробили болшую
баню мсца сентября Д [4] дня на памет стго мчнка Вавилы.

Того ж мсца КИ [28] дня у восторок поставили крсть на цркви той ж
таки, што и прежде был, але позлотили знову. Мсца ѡктября А [1] дня

¹⁵ Далі на вільній частині рядка дописано почерком XVIII ст.: Року АХГ [1603]
ишла саранча мсца аугуста S [6].

¹⁶ Перша літера и правлена.

домуровали и остатнеи бани на рогу от урмянское цркви. Того жь року декабря Є [5] дня на памет прпдбнаго отца Савы почали служит всенощное и службу бжию, и служили през всю зиму, же нѣлзе было зимою робит маистром аж до ндлі Мiроносиц. И шпят вси шбрады были выношѣны до Воскресення Хсва цркви¹⁷, и през тое лѣто робили, и доробили за помощью бжию мѣца августа ДІ [14] дня, и шбразы постановили, и почали служити аж и до днес. Шбретохом в кроинице, иж первѣи того сия бжшвенная црков была изнищона, все побрано сребро и злато, крсты и иконы полу-

668 зв. плены, // и попалено все от поганого цря переколского Менди-Курня¹⁸ и от нечстивых его агарян року¹⁹. А был приставом и дозорцою до той работы пан Сызон Балыка, упрошонны от всепо²⁰ мѣста. Да не возми никто сих слов ложю, но вѣруи, истинна бо ест все, и аз, недостоиный во иерешх Кирило Иванович, на тот час будучи мѣ уставником при той цркви, шгледах все шчима своими и написах достовѣрно.

А сама црков увышки от земли до самого верху болшей бани Л [30] локот и Г [3] локти и четверть локтя.

А в то время в том же бгоспасаемом граде Кieve быша служители стых црквей Василеи матерезкии, Мина притискии, Ишан воскресенскии, Никита спаскии, Климентей набрезскии, Михаило борисоглѣбскии, Климентей ржешвенскии, Матфеи добрыковскии²¹ и дяком Демян. А вси тые вышеи мененные свещеники каждыи ндлю свою служили в той цркви соборной Стои Прчстое, за гдря коря²² га бга просили и за пна воеводу киевского, и за всех православных християн. А оны за тое от гсдря короля и от пна воеводы киевского, и за всех православных християн²³ и намѣстников его тым были пожалованы, же во шшеляком покою на тот час мешкали от вшеляких²⁴ подачок и от постоев так школичных, яко и от самого пна воеводы.

669 Року АХФ [1609] пан Жолковскии, гетман Великого кнѣства Литовско-го²⁴, наехал на воеводство Киевское. Того ж року и Стая София црков ошала от службы, не почали свещеники до неи со крсты ходити и службы бжиен отправовати прето, иж митрополит Ипатии приступил до костела рымского и казал был там свещеником киевским за себе бга просити, за што и сам эле живота доконал у Володимери, позвал попов мандатом²⁵ на трибунал, да сам и справ своих // не побрал. А пред ним был митрополит Михаило Рагаза, тот начальник той болесты. Напервеи прислал тут до Кieve врядника своего именовем Ян Хрушинскии, шчырни лях, чого николи не бывало, которыи задовал²⁶ трудност попом ш послушество. Теды и того явне бгъ скарал: жена его сытила мед ко Ржшству Бци, хотѣла мѣт попов в себе на шбѣде и мѣла сполечность показуват костела рымского ис црков

¹⁷ Тобто, до Воскресенської церкви.

¹⁸ Менгли-Гирей.

¹⁹ Далі в тексті пропуск, дата не проставлена.

²⁰ всего

²¹ добрыниколский?

²² короля

²³ Слово закреслене.

²⁴ Літера я правлена.

²⁵ Літера м правлена.

²⁶ задавал

восточною. Але не допустил котел:

Пришла до него сыты гледѣти,
мусела в нем и долго седѣти,
аж и очы еи не почали гледѣти,
так и тои дал покои etc.

Рок АФЧВ [1592]: козаки Переясловле спалили.

Рок АФЧС [1596]: табурщина была на казоки [!] за Переясловлем на полис (?!).

Рок АФПФ [1589]: татаре спаскиє под Збарожом кошєм стояли и Струса под Бавором забили. Тогда кнзь Константин Василєи, воевода киевский, заложыл мѣсто Переясловле на старом селищи **.

Рок АФЧГ [1593]: тот же кнзь Василєи под Пяткою козаков побил, и присягли ему козаки, же вѣчными часы з ним не валчят. И на знак того звитяства казал накидат Г [3] ямы великих и казал насыпати над ними Г [3] курганы великих, которые и тепер стоят **.

Рок АФН [1508]: кнзя Константина Острозского, воеводу троцкого, на Вехроси из иншими литовскими пнами Москва поимала, и седѣл на самой столици З [7] лѣть **.

Рок АФК З [1527]: кнзь Константин из иншими пнами литовскими побил татар за Киевом на Омшаници рецѣ П [80] тисечєи.

Рок АФФ [1509]: тот же Константин на Кропивнє рецѣ Москву побил П [80] тисечєи на днь Ржства Престыє Бци и цркѡв там казал поставити.

Рок СХД [6604]: пришедши Ошемак ²⁷ с погаными агаряны извоевал Киев и все мѣсто спалил и монастыр Печерский.

669 зв. Рок АУП З [1487]: кнзь Александръ Константинович, // снѣ воеводы киевского, заложил мѣсто и замок Брасловль **.

Рок АФОС [1576]: Остропол заложен.

Рок АФПЕ [1585]: кнзь воевода киевский Ярославль заложил.

Рок АУНА [1451]: Црьгор и Кгрецию турци взяли **.

Рок АУПФ [1489] ²⁸.

Рок АУНА [1451]: Црьгород и Кгрецию турци взяли ²⁸.

Року АУПФ [1489]: Иерслмъ турци взяли ²⁸.

Рок АХСИ [1616]: при великом королєи Августе а при пну воеводе киевскомъ Жолковскомъ Станиславе старанием и накладом пнов мещан киевских, на тот час пна воита Феддора Ходыки и пна бурмистра Матфея Мачохи, и всего посполства мста Киевского скопали гору Уздыхалиницу, которая стоит пред замкомъ Киевскимъ, и еще знат, а скопано еи полшеста сажня добрых увышки. И нашли там печерку сажнєи Г-х [3-х] угору глѣбоко, а вишир сажня. И нашли в неи горщикъ ни щим, а болшеи ничого. И написанно на стенѣ имя «Павел», знат, же то колєс. //

670

Рок АХД [1604]: при великом королєи Жикгимонте а при воде [!] киевском кнзи Василии Острозскомъ окаялся якиицъ цар, першеи был в Печерском монастыри чернцомъ, полрока ништо его не знал. А пришол з Волини, не знат откуда. Потом пошол до кнзя Адама Вишневецкого до Брягinya, там же скидал платнє чернецкое. Кнзь Адам оэдобил его по-царску уборами и прославил его црем московскимъ, и удал его до кроля Августа. Крол му додавши вѣры пустил его на Москву и при нем пустил воеводу синацкого, пна сондомирского и пна Ратомского, старосту острицкого ²⁷, иных пнов много. Которыи ишол гоине яко цар. Пристовало [!] до него панства

²⁷ Боняк (так у ПСРЛ.— Т. 1, стб. 231; т. 2, стб. 221).

²⁸ Рядок закрєслєний.

много. Пришол до Києва октебрю 3̃ [7] д̃ня, был в Києве двѣ н̃длѣ, стоял у Митковича бурмистра, пошол на Вышегород и шол до Путивля. Вышол с Путивля маия Г [3], ХЕ [1605] року. Того ж с̃ль на црствѣ и короноваѣ заразом. А за якимсь забурением забыто его рок[у] АХС [1606], маия Ф [9] д̃ня ²⁹ в̃.

- 670 зв. Року АХІ [1610] знову одозвалсе тот же Дмитръ Иванович, цар московскии. Скупивши воиска полского, которое зобрано было на рокош против его кр. мл. теперешнего Жикмонта Третего, вторгнулъ до земли Московское под Навагородом, маючи поляков тисечей І [10], над которым воискомъ полским был старшимъ гетманом пан Меховицкии. Потом Шуискии, цар московскии, зо всего царства своего скупил люду военного напротивко ц̃ря Дмитра Ивановича тисечей РП [180], при котором воиску был старшим брат ц̃ря Шуиского. При цару теж Дмитру по п̃ну Мехевицком был гетманом княз Роман Ружинскии. На тот час воиска нашего, поляков, козаков запорозских так теж и донцов, всего было тисечей ЕІ [15]. Споткалсе княз Ружинскии з братом ц̃ря Шуиского // под местом Болховом, и поражена ест Москва през поляковъ, козаковъ и донцов, где воевода болховскии сам из местом и з замком царици Дмитру поддал. Ц̃ря же Шуиского брат з остатком воиска своего вшол под столицу и положилсе з воиском от столицы подмили над речкою Ходынкою, а ц̃рь Дмитръ с князем Ружинским, притегнувши над реку Москву и Тушин, положилсе з воиском от столицы мил полторы. Там же вночи княз Ружинскии с поляками з розных сторон ударили на табор Шуиского и розгромил табор, здобыч немалую одержалъ. Хоч троха столицы Москву послановано, але цар Шуискии болей ³⁰ табором не стал, замкнувшисе з людом до столицы, и болей в поли битвы не смел чинит. Зачим поляки под моц все царство Московское, окром столицы и места Смоленского, все опановали и мели то в моци своеи лет Г [3]. Потом Шуискии бачечи, иж с царства Московского отпору поляком дати не мог, вырвал Скопина, давши му денег килка сот рублей, до Великого Навагорода, а оттул до Немец, затегаючи немцов, где затегнул воиска немецкого пехоты и езды тисечей І [10]. // В том же часе его кр. мл. теперешнии Жикгимонт Третий Смоленского замку добыл и воиско Скопиново знес. Жолнером теж, которые ц̃ру Дмитру служили, заслуженое поднял платит, якож за конфедарациею от жолнеров заслуженое жолнером дошло. Цар Дмитръ видечи, же его воиско полское отступило, в малом воиску з донцами до Калуги з Руцким от столицы одышоль. Там же сын ц̃ря касимовского татарин в поли, мстечисе забитя отца своего, оного ц̃ря Дмитра забил. Потом Руцкии царицу Дмитрову за себе взял с потомком, сыном ц̃ря Дмитра. Потом Москва оного Руцкого добыла и на косы въ яму живого вкинула, а сына ц̃ря Дмитрова на шолковом шнуре обесили, самую теж царицу до монастыра Покровы Прсвето [!] Бци и месте Суздолю постригли. А с королем его мл. Жикмонтом Третьим примире учинили на чотырнадцат лет, поступивши князство Смоленское и Черниговское зо всеми местами сивми ³¹ приналеглими в року идучом АХК [1620]. О чом ширеи о войне Московскои, которая тривала в земли тои мало не двадцат лет, чителник наиде у кроннице полскои, которая в рихлом часе выдана бу[дет] ³², отсылаю, а чого-м был от лет Г [3] у тои земли сведом, то-м коротко написаль. //

671 зв. КОРОТКО ТЕЖ НАПИШУ, ШТО СЕ ДЕЯЛО УЖЕ ЗА ВЕКУ МОЕГО

Року прошлого АХИІ [1618] м̃ца листопада з̃е дня на ноч Л̃ [30] указалосе дивное видение на небе, которое кометою албо звезду з лучою зовут. Кгды такая звезда была в року АФ [1500] видена, сталосе през мор в

²⁹ Тут закінчується текст першого літописця (почерк І).

³⁰ Слово повторене двічі, перший варіант закреслений.

³¹ всіми? своїми?

³² Слово правлене.

Немцах гнев бжии неслыханыи, же товар и люди поветрием были карань. Ведомо теж то всем с писма кроиничного, што року АФ [1500] семдесят сегого сталося по такои звезде якое крови розляние, якое было великое людеи мордоване праве в тот час в царстве Московском. Одно бог ведает, як много война през меч и шгон людеи погинуло, не один там город, место, поле кровию сплынуло. Ω Полци нижеи напишу, як се по тои комете стало. Читаи теж Писмо Светое, найдеш там розумом своим справы, которые заховал гсдь бог верным своим. Ну ж у кроиниках полских, руских читаемъ, же ледве з матки свое дитя на свет штворило ворота³³ з живота, шт татар «Татарове едут» закричало. И так же правдою того ж року стало, же по вьсеи Полци землю спустошили вшир и надолжь и назад вцале вернули.

В останку вечная мудрост нехай ш нас радить,
а я што-м тут напиш³⁴ — вер ми, нж не завадить //

672

В року АХК [1620] мая ГІ [13] дня светешни патриархъ ерусалимскии кир Феофан через землю Московьскую до Киева прибыль. Для певное ведомости и копию з листу, шт кр. его мл. до превелебного штца патриархи ерусалимского писаного, который на язык руски преложеныи так се в собе маеть:

«Жикгимонт Третии, бжию мл. кр. полскии, великии княз литовскии, рускии, прускии, мазовецкии и далеи.

Велебныи побожне нам милыи!

Пред килка месецеи далисмы лист наш до велебности вшой³⁵, през который шхотне жадаю велебности вашои³⁶ зложилисмы и для тое самое причини коморника нашего, абы велебност наша тым безпечней през кролевства нашего панства пожаданыи преездъ шдержаль, а мы напротивъ посполитого шднак того всего хрестиянства неприятели, жебы се звитезства не надымаль, такое войско збыраем, которым бы за помочю божю наездом его штпор учинитсе мог. Якож и теперъ заразы Войску нашему Запорозскому напротивъ посполитого того неприятели яко наскореи выходит и ув очи ему станут роскажемь.

Злетилисмы теж послови ншому, абы велможност вашу наведил и то именем ншим преложил, абы велможност ваша, ведаючи, же не толко ш наше кролевства, але ш все хрестиянство иде, Войску Запорозскому до того причиною был, а³⁷ воли ншой повольным и послушным ставило. В котором справе ширей з велебностью вашею послови ншому // урожоному Бартломею Ωбалковскому мовит злетилисмы, которому велебност ваша веру зуполную даси и в том во всем до воли нашеи яко наизычливей склонии.

672 зв.

При том велебности вашеи здоровья и всякое помысльности зычимо.

Дан з Варшавы, дня І [10] мца листопада року АХК [1620], панованя ншого полского ЛГ [33], шведского К [27] року.

Sigismundus rex».

Кгда вже с Киева тот же Феофан, патриархъ ерусалимскии, рушил, уже праве под самыи часъ с панства кр. его мл. выезду своего, през того ж его мл. пна Ωбалковского лист свои, до Войска Запорозского водлуг воли и листу его кр. мл. греческимъ языком натерминованыи, а на рускии преложеныи и посланыи, написаль такыи:

«Феофан, з милосердя бжго патриарха нерусалимскии, бжго места Сиону, Сириеи, Аривнеи, Кана Галилеи з оное стороны Иордана и всее Палестыны.

Гетманови, полковником, сотником, асавулом, атаманом и всему зацному и презнаменитому Войску Запорозскому — ласка и покои шт бга вседержителя и штца ншого Ис. Христа и благословение живота дающего гробу

³³ Останній склад написаний під рядком.

³⁴ написал

³⁵ Слово правлене.

³⁶ Написано над рядком.

³⁷ абы?

бжия и светого Иякова апла, брата по плоти господня, хрестиянского першого архиерея, и нашого смирения нехаи будеть навеки. Аминь.

673 зв.³⁸ Презацными и преславными пне гетмане и преложонные // воисковые, все прехраброе рыццество сынов [...] ³⁹ покорности нашей умилываные!

[...] ³⁹ добре и росказане пренаяснейшого короля, пна вашего, до нас не доходило, теды вы сами, погледаючи частю на повинность вашу рыццескую, частю на квалтовную потребу отчизны вашей, то, што бы з вас ремесло ваше рыццеское, котрым се одним з давных вековъ вы и продкове ваши ба [...] ^{39а}, вытегало, теды под неприятеля бжяго и хрестиянского, на панства пренаяснейшого короля, пна вашего, кривавыи наступъ чинилибысте охотне, пренаяснейшии кр., пан ваш, росказуе вам, яко завжды верным и послушным подданым своим, бо квалть отчизне вашей от головного хрестиянского неприятеля, которого ярмо несли турецкое, ест великое; теды кр. его мл. по вас того [т]ребуе ³⁹, абы се готовыми зо всею охотою и зо всею сил[ою] ³⁹ вашою на тую послугу, на которую вас през посла его мл. пна Бартломея Обалковского, которыи и нам о[т] ³⁹ наяснейшого короля лист отдал, затегае, росказует ста[ти] ³⁹, през што у пренаяснейшого кр., пана вашего, ласку ⁴⁰ собе панскую значне заделаете и мне за вас и за все во[иско] ⁴¹ ваше богомолцу уставичного знат будете, и от[чизне] ⁴¹ в час potrzeby на помочи станете, и славу воиска [ва]шого ⁴¹ значне отнесете, и за тую поднесеную през нас у [стои] церкви вашей рускои херархне митрополита мовим и е[пск]пов ⁴¹ на местце, от светое апостолское костемтинопол[ское] ⁴¹ албо цригородское столицы отпалых, на тое местце б[лго]честивых ⁴¹ и от нас посвященных, консенсем своим королевским [при]вилями ⁴¹ змоцнит и обварует. О што пилю а пилю наяси[еишого] ⁴¹ кр., пна вашего, пилными прозбами вашими ста[...] ⁴¹ // [...] ⁴¹ за тое презацное кролевство, так за наяснейшого короля полского и за все кролевство его, сенат и за вас, славное Воиско Запорозское, гсда бга тут и на всяком местцу владычества его и у гробу бжго, если нас до столицы ншей гдъ бог здорового донесет, просит не престанемы.

673

Затым и повторе ласка и покои бжии и благословенство смирения ншго нехаи зостане з милостию вашею. Аминь.

Дан з манастира Терехтмирова, року от сотворения света 7129, а от воплощения сна божия 1621, мца стянця 7 дня, индикта 4».

Таким листом своим до Воиска Запорозского светыи отец патриарха ерусалимский на писане кр. его мл. ставиль, тым засе полковником, сотником, которые завсегда при нем были, тое ж, а не иначе частокрот отцовско персвадовал албо мовил. А особливе однак пну Петрови Кунашевичови Сагайдачному, которыи его за универсалом кр. его мл. позволенемъ а за воисковым росказанемъ з выборным люду рыццеского полком аж до Волоское границы провадил, иншим сотником и молоицом под тот час, кгда уже [з] ⁴¹ ними на границы розежчал, до цаловая руки его прибилым, перед собою мел, широкими словы через тлу[ма]ча ⁴¹ мовил, абы се ярма поганского, которого указовал быт хрестияном тяжко и неизносно, пилю стерегли, абы милую отчизну свою, а в ней и самих себе чуле боронили, упоминал и просиль.

В року АХК [1620] дня КФ [29] пяздерня тресенне земли было на четверть години зекаровци пред вечоромъ годин В [2]. //

674

В том же року АХК [1620] дня Ф [9] грудня по заходе со[лнца] ⁴¹ страшное затмение месеца было, которое было годин две.

В том же року АХК [1620] дня Д [4] паздерня короля его мл. теперешнего Жикгимонта Третьего у Варшаве, кгда входил до костела, неяки

³⁸ Аркуш неправильно вишитий, тому продовження листа — не на арк. 673, а на арк. 673 зв., як показано тут.

³⁹ Текст пошкоджений.

^{39а} Текст пошкоджений. Можливо бавилнсе.

⁴⁰ Перед словом закреслено на.

⁴¹ Текст пошкоджений.

Пекарски, шляхтич, за дверей костельных короля его м. чеканом шбухом в голову ударил. Розрух барзо великий был в месте, удавано, же тарин⁴² короля его м. забил. Потом за тот злыи учинок шного Пекарского срокою мукою страчено.

В том же року и месяцу сеимъ у Варшаве зложено, на котором уфалено воину напротивъ эсултана [!] Омсана, цесара турецкого, посполитым рушенемъ и поборовъ И [8].

В том же року АХКА [1621] в рыцерскихъ справахъ досветченныи его м. князь Семен Михайловичъ Лыко на подстаростве черкасскомъ, которыи не былъ преконаныи⁴³ боем, але през чаровницу там же в Черкасахъ с тым се светомъ пожекнуал. Где забавы и твичене его и некоторые справки рыцерские виршамы коротко выпишю, чого сам⁴⁴, при боку его будучи, почасты естемъ сведомъ:

Бо то ест дорогии шобычаи рыцера жаловать
И смерть его своею смертию шткуповать.
Так чинили иные валежници,
купуючи Гектора зацного троянници:
золото взаем ваги поступили,
тело шное мужне великим коштом чтили.
В кождом то давномъ рыцерскомъ народе
мужа до бою золотого даровали свободе
и его рыцерские постулки шферовали,
бгу несмертелному за него дяковали. //

- 674 зв. Такого вожа [зыскало]⁴⁵ росниское племе,
дорогны карбункулю нешашацованомъ цене.
Зацна кровъ межного князя Лыка кости,
рыцера нешашацованыи жалости.
Князь Семен Лыко вож делныи,
цнот, умеетности и ск[ром]ности⁴⁶ полныи.
Кгды за его приводомъ замок московский Белгород
добывали,
кгды през штурмъ добыл места и замку,
где войско добыло скарбу немало.
Потом збурил Рылскъ и Путивелъ
с подивенемъ всех, яко шныи князь былъ такимъ
рыцереж.
Кгды се теж на Муравскихъ шляхахъ с татарами
потыкали
так, яко се бнют воды о скалы.
Так се князя Лыки войско с татарскимъ зошло,
не великостю, але моцю его прошло.
А самъ межныи князь почал своимъ продковать,
побивши татар, почал шасливе тримфовать⁴⁷.
Зачимъ шт Москвы и шт татар успокоил Украинну,
здорове людеи и мест украинныхъ шбваровал своимъ.
Такою моцъ тотъ зацныи мужъ в словехъ, у силе
меж, вдячныи рыцерству и штчизне милеи,
кгды се с послугою своею где поспешил,
великую учиниши корыст, всехъ тешил.
Абовемъ тымъ способомъ векъ свои увесъ травил,

⁴² татарин

⁴³ Слово правлене.

⁴⁴ Написано надъ рядкомъ.

⁴⁵ Текстъ пошкоджений.

⁴⁶ На слові чорнильна пляма.

⁴⁷ триумфовать

в Полях Диких коло шляхов Муравських татар

длавила [!]

Часом ѿт зною, то ѿт горячости,
ѿпроч хлеба, потрав и безводнои млости
тым способом веку ѿн молодого зажил⁴⁸
и рицер[скои]⁴⁹ делности так набыль.
Сам теж щасливе в Олександрове премешкивал,
потех своих з великою радостю заживаль.

ПРИМІТКИ

- ⁴⁰ Баязид I Блискавичний був розбитий Тамерланом біля Анкари (Ангорська битва) у липні 1402 р. і полонений; помер у 1403 р.
- ⁴¹ Владислав III Варненчик (загинув під Варною у битві з турками); став королем угорським у 1440 р.
- ⁴² Король Сигізмунд II Август народився I.VIII. 1520 р., коронований у 1530 р.; фактично став королем в 1548 р.; помер 7.VI. 1572 р.
- ⁴³ Король Генріх Французький обраний на польський престол у 1573 р., перебував на ньому біля 5 місяців; на поч. 1574 р. втік до Франції.
- ⁴⁴ Іван Підкова захопив Ясси і, скинувши Петра Мірчича, став молдавським господарем 31.XI. 1577 р.; страчений 16.IV. 1578 р.
- ⁴⁵ Батий (Бату, Саїн-хан) у 1236 р. почав похід на Східну Європу, покоривши Дешт-і-Кипчак (Половецький степ — 1236), Русь (1237—1240); після цього пішов на Польщу, Угорщину та Далмацію (1241—1243 рр.).
- ⁴⁶ Кунігунда, дочка Бели IV угорського, дружина польського короля Болеслава V; померла в 1292 р., канонізована у 1690 р.
- ⁴⁷ 1478 р.
- ⁴⁸ 1503 р.
- ⁴⁹ Новий замок у Брацлаві вибудовано у 1497 р. після зруйнування міста татарами.
- ⁵⁰ 1510 р.
- ⁵¹ Король Сигізмунд I Старий помер I. IV. 1548 р.
- ⁵² Йдеться про Сигізмунда II Августа, який помер 7. VI. 1572 р.
- ⁵³ Іван Підкова був страчений у Львові 16.VI. 1578 р.
- ⁵⁴ Аківа бен Іосиф — один з відомих єврейських вчителів I ст. н. е., учасник повстання Бар-Кохби; був замучений римлянами після придушення повстання в 122 р., проживши 120 років.
- ⁵⁵ Себастьян Браччі — архітектор з Італії.
- ⁵⁶ Станіслав Жолкевський (1574—1620) — великий коронний гетьман і великий коронний канцлер; ніколи не був великим литовським гетьманом.
- ⁵⁷ Дозвіл на побудову у Переяславі укріпленого замку і право на магдебургію міста було дане кн. К. Острозькому Стефаном Баторієм 6.III. 1585 р. Замок почали будувати того ж року.
- ⁵⁸ Йдеться про битву під П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну, Житомирської обл.) 23.I.(2.II.) 1593 р. повсталих загонів Криштофа Косинського з військом кн. К. К. Острозького.
- ⁵⁹ К. І. Острозький потрапив у полон в битві при р. Ведроші у 1500 р.; довгий час перебував у Вологді; у 1506 р. дав клятвений запис на службу вел. кн. московському, але у 1507 р. втік до Литви.
- ⁶⁰ Новий замок у Брацлаві закладено в 1497 р. після зруйнування міста татарами. Тут непорозуміння: кн. Олександр Костянтинівич Острозький, волинський воєвода, брацлавського замку не відбудовував. Очевидно, йдеться про вел. кн. Олександра.
- ⁶¹ Константинополь був захоплений турками 29.V. 1453 р.
- ⁶² Єрусалим захоплений турками-сельджуками у 1517 р.
- ⁶³ Тобто, Юрія Мнішка, воєводу сандомирського, старосту самбірського і львівського, Михайла Ратомського, старосту остерського.
- ⁶⁴ Лжедмитрій був убитий 17 (27) травня 1606 р.

Публікацію підготували
В. І. Ульяновський (Київ),
Н. М. Яковенко (Київ)

⁴⁸ Літера з правлена.
⁴⁹ Текст пошкоджений.

ЛЮДИ, ФАКТИ, ПОДІЇ В СПОГАДАХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

В. П. Затонський *

До питання про організацію Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України (листопад 1918 р.)¹

Проглядаючи матеріали Істпарту², натрапив на ряд документів, про які я давно вже забув, — доповідей і розмов по прямому проводу моїх і Пятакова³ з Курська з тов. Сталіним⁴, що перебував тоді в Москві.

Це, мабуть, один з найменш висвітлених періодів Радянської влади на Україні, і я дозволю собі відтворити в пресі деякі документи, попутно доповнивши тим, що збереглося в пам'яті.

Становище гетьмана на Україні на кінець 1918 р дедалі погіршувалося, він тримався тільки на багнетах німецьких солдатів, але тримався вже погано: навіть німці неспроможні були навести порядок у країні, де все кипіло й вирувало. Як тільки вибухнула 9 листопада 1918 р. революція в Німеччині, відразу стало ясно, що гетьманові не всидіти й місяця, і зрозуміло стало, що треба діяти рішуче, чекати далі було неможливо.

Проти ставленика поміщиків і фінансового капіталу боролися дві сили. Пролетарські й бідняцькі маси виступали під червоним радянським прапором, куркульська демократія — під жовто-блакитним петлюрівським. І ми, і петлюрівці зацікавлені були в тому, щоб залучити до руху широкі селянські маси українського села, яке ще на той час не розшарувалося.

І ми, і петлюрівці одночасно намагалися захопити в свої руки ініціативу, оскільки було ясно, що на бій з гетьманщиною підуть за тим, хто перший виступить. І, тут треба визнати, нас петлюрівщина випередила.

Був один момент, при першій звістці про німецьку революцію, коли можна було, об'єднавшись у Києві, легенько взяти гетьмана за барки і повести селянські маси за собою.

Тов. Мануїльський, що залишився тоді в Києві заступником Раковського для ведення мирних переговорів з гетьманом (російська мирна делегація)⁵, шифровкою по прямому проводу, повідомив ЦК РКП про таку можливість і вимагав, щоб Пятаков і я негайно приїхали до Києва для керівництва активним виступом (товариші Бубнов і Косіор уже були в Києві в підпіллі⁶), але, поки розшифровували його телеграму, вже стало відомо, що Директорія⁷ виступила, захопила Білу Церкву (повітове місто Київської губернії) і оголосила похід на Київ. Стало ясно, що ініціативу упущено і що битися нам доведеться вже не з гетьманцями, а з петлюрівцями. Сумніву в тому, що гетьман не витримає, не було. Я потрапив у Москву випадково з Орла, де перебував тоді ЦК КПУ, і тому не знаю, як обговорювалося тоді в ЦК РКП українське

---

* Затонський В. П. (1888—1938) — державний і партійний діяч, член партії з 1917 р., один із засновників Компартії України, член ЦК КП(б)У, Політбюро ЦК КП(б)У (1925—1937 рр.), урядів Радянської України різних складів, протягом ряду років — нарком освіти УСРР, військово-політичний працівник, академік АН України. Перу В. П. Затонського належить ціла низка яскравих і цінних як історичне джерело мемуарів з історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні. Як член Істпарту ЦК КП(б)У він брав активну участь в розробці питань історії Компартії України, часто виступав на сторінках журналу «Літопис революції».

питання; тільки пам'ятаю, мені сказав Свердлов, що мене розшукує Сталін, від якого я дізнався як про телеграму Мануїльського, так і про намір створити Тимчасовий Уряд Радянської України. Нічого несподіваного у його створенні не було. Ми весь час готувалися до повернення на Україну. Незгоди виникали в питанні щодо строку. Ми, ліві (підкреслюю: українські ліві — це не зовсім те саме, що російські «ліві» комуністи того часу), були настроєні більш рішуче і стояли за активні збройні дії проти гетьманщини, що вже розкладалася (іноді занадто захоплювалися — не без цього було); українські праві не вірили у можливість швидкого повернення на Україну, не вірили в активність і можливість використання нами селянських мас.

Але на незгодах зупинятися зараз не буду. Факт той, що навколо питання про доцільність мати свою збройну силу у прикордонній нейтральній зоні і свій, поряд з партійним, радянський центр, відбувалася жорстока боротьба і нас, лівих, що трохи захоплювалися, мабуть, праві тільки при великій підтримці ЦК РКП побили (у вересні 1918 р., на II з'їзді КП(б)У)⁸.

Проте, якщо обстановка змінилася, притому в бік розв'язання революції, було природним приступити до створення Радянського центру і також природно було залучити до цього найактивніших прихильників активних дій.

Не розповідатиму зараз докладно про створення Тимчасового Українського Радянського Уряду, — зауважу лише таке. Події розвивалися з такою запаморочливою швидкістю, що, поки тов. Сталін поїхав з нами в Курськ і повернувся назад (Курськ був місцем зосередження наших сил), обстановка знову змінилася. Петлюрівщина, завдяки ненависті до гетьмана, виросла у масовий селянський рух, який своїм широким розмахом обманював товаришів, погано обізнаних з українською дійсністю. Їм здавалося, що селянські маси йдуть за Петлюрою не тому, що він перший виступив проти гетьмана, а тому, що сам Петлюра їй дорожчий і миліший за всіх. З другого боку, на всіх фронтах і на Краснозаводському⁹ (на Дону), і в Латвії, і в Естонії Червона армія почала зазнавати поразок. Це змусило ЦК РКП проводити дуже обережну політику. А військові керівники категорично заперечували проти відкриття ще одного, українського, фронту, ледве справляючись з тими фронтами, де вже відбувалася боротьба.

В результаті, хоч уряд уже був намічений і вже перебував у Курську, хоч було створено групу військ Курського напрямку під командуванням тов. Антонова¹⁰, проте, офіційне оголошення нас урядом, а Курської групи Українським фронтом весь час зволікалося. Чичерін¹¹ почав навіть вести якісь переговори з Директорією.

Таке непевне становище тривало недовго: не більше 2-х тижнів, можливо навіть менше; але життя в ті дні вирувало, кожного дня відбувалося подій більше, ніж тепер протягом місяця, ми, природно, нерували, вимагали встановити ясність, а ЦК РКП зволікав, поки для нього не з'ясується цілком обстановка, не поспішав, оскільки становище на Україні було для нього не досить зрозумілим.

Документи, що друкуються, відтворюють напруженість, характерну для тих днів. У документах підкреслюється кілька разів відсутність незгод між правими і «лівими» в нашому середовищі. Так і було насправді. Перебуваючи на кордоні, поряд із Україною, що піднялася в революційному пориві, ми всі, незалежно від настроїв попередніх місяців, відчували необхідність швидкого й активного втручання. Це був якраз той нетривалий період, коли незгоди між правими й «лівими» згладилися (незбаром вони спалахнули ще раз, щоб після третьої партконференції остаточно припинитися). В описуваний момент (У 20-х числах листопада 1918 року) ЦК КП(б)У і члени Тимчасового Радянського Уряду України¹² діяли цілком однотайно, добиваючись від ЦК РКП до-

зволу розпочати активні дії і від нетерпіння загрозували виступити самостійно.

Передавали потім, що тов. Ленін сердився, одержуючи наші запальні, нетерплячі телеграми. Пам'ятаю, одного разу Сталін у розмові сказав: «Та припиніть ви там: старий сердиться...»

Проте, із пісні слово не викинеш. Були такі справи. Такими були ми тоді.

Ось, наприклад, наша доповідь, адресована тов. Сталіну. На копії, що збереглася, підписів немає, але, очевидно, оригінал підписали, як і більшість паперів того періоду, Пятаков і я.

«Й. В. Джугашвілі — Сталіну.

Шановний товаришу!

Під час наших з Вами переговорів у Москві відносно роботи на Україні, ми попереджали Вас про те, що в разі, коли не будуть встановлені точні і ясні взаємовідносини між різними організаціями і центром, які ведуть воєнну або політичну роботу на Україні, то неминуче з'явиться цілий ряд таких незгод, які загальмують, якщо не цілком зупинять, революційну роботу.

Факти свідчать, що, при всьому доброму бажанні всіх нас правильно поставити цю роботу, при цілковитій відсутності будь-яких особистих незгод, при майже цілковитому зникненні внутріпартійних незгод, при наявності зворушливої єдності в усіх найважливіших питаннях Квірінга і Пятакова¹³, — створився такий неймовірний хаос, плутанина, яка цілком дезорганізує всю роботу по відновленню Радянської влади на Україні.

Вважаємо своїм обов'язком попередньо зауважити, що всі діючі на Українському революційному фронті центральні організації нарізно і разом намагаються виплутатися із створеного Центром хаосу і створити хоч яку-небудь можливість для позитивної роботи. Але, незважаючи на всі добрі бажання, дякуючи, з одного боку, невизначеності, з другого боку, суперечливості наказів із Центру, жодна з цих організацій неспроможна функціонувати нормально, в результаті чого, замість передбачуваної нами централізації роботи під загальним керівництвом ЦК РКП, виходить суцільна плутанина.

Ми могли б, звичайно, покласти край цій плутанині, внести ясність і організованість у всю роботу, якби з усіх боків не натикалися на розпорядження Центру, виконувати які зобов'язані організації і установи, які їх одержують. Через це, ми вважаємо своїм обов'язком довести до Вашого відома про те фактичне становище, в якому ми зараз перебуваємо, і запропонувати Вашій увазі ряд практичних заходів, які мають бути, на нашу думку, терміново вжиті Центром для того, щоб дати можливість налагодити достатньою мірою дезорганізовану роботу.

Насамперед, потрібно чітко усвідомити, особливо верховному командуванню, що Україна — не тільки плацдарм для розгортання військ, які оперують проти Дону, а в майбутньому проти союзників, а й країна досить густо населена не лише гетьманцями й петлюрівцями, а й звичайними робітниками і селянами, а також і німецькими солдатами, що вважають себе громадянами Німецької соціалістичної республіки¹⁴. На Україні відбувається тепер складна політична боротьба. У всіх політичних груп, що борються, поки що немає ніяких збройних сил. У процесі боротьби кожна з груп прагне, насамперед, створити собі збройну силу, спираючись на яку, вона зможе утвердити владу того класу, представницею якого вона є.

Цілковито ясно, що за такого становища в процесі боротьби не тільки важливу, а першорядну роль відіграє робота політична і порівняно підпорядковану для даного моменту відіграють міркування стратегічні. Йдеться не стільки про фронтний воєнний наступ, скільки про збройну підтримку політичного наступу. Зараз на Україні для широких мас є два

центри, що борються: петлюрівці і гетьман. Радянського центру немає, що дає можливість петлюрівцям певною мірою привертати на свій бік ті селянські елементи, які невдоволені режимом гетьманщини, але недостатньо свідомі для того, щоб самостійно розбиратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом.

За такого політичного становища, надзвичайно важливо чітко поставити всі політичні питання. Радянський центр повинен був виявитися при першій же можливості, але цього й досі не зроблено, що є нашим серйозним упущенням. Вашу заборону опублікувати маніфест ми розглядаємо, як велику політичну помилку, яка значно утруднила концентрацію за владу Рад проти гетьмана і проти Ради¹⁵.

Проте, необхідність легалізації Тимчасового Уряду диктується й іншими міркуваннями. Чи то буде Тимчасовий Уряд чи Крайовий Ревком — байдуже, справа не в назві і не у формі, яка визначається іншими міркуваннями, — потрібний такий орган Радянської влади, який міг би розпоряджатися, який був би справжнім центром радянської роботи на Україні, якому підкорялися б усі радянські працівники і який, таким чином, міг би зосередити в своїх руках усю ту надзвичайно важку складну роботу по відновленню Радянської влади на місцях. Оскільки було вирішено, що Тимчасовий Уряд буде виконувати насамперед саме цю роботу, то відсутність цього органу Робітниче-Селянської влади означає насправді відсутність якого б то не було органу центру. Через це люди ходять від однієї установи до іншої, різні установи вважають, що вправі виконувати цю роботу. Ми не маємо права заборонити тій чи іншій установі робити те, чого їй робити було б не слід, і в результаті виходить величезна дезорганізованість роботи і цілком законне невдоволення працівників. Ми могли б покласти цьому край тільки в тому разі, якби ми легально існували вже як Тимчасовий Уряд.

Для прикладу, що ілюструє плутанину, яка є результатом відсутності зазначеного органу, можна навести постановку справи з мобілізацією. У одних місцях наші представники проводять мобілізацію, в інших місцях цьому протидіє Військовий Комісаріат Орловського округу, в третіх місцях воєначальники проводять мобілізацію на свій страх і ризик. Ми неспроможні ні видавати обов'язкових постанов щодо мобілізації, ні протидіяти Орловському Військовому Комісаріатові. Що з цього виходить, Ви самі повинні зрозуміти.

У такому ж становищі перебуває й робота по організації влади на місцях, по обліку й розподілу і зосередженню продовольства, по відбудуванню шляхів сполучення та ін. У сферу ще більшої плутанини ми потрапляємо тоді, коли справа доходить до військових властей. Ми не говоримо вже про те, що верховне головнокомандування, розглядаючи воєнні дії із суто стратегічної точки зору, не враховуючи всієї складності політичної ситуації на Україні, не хоче й не може зрозуміти, що всі операції на Україні в даний момент не можуть визначатися виключно воєнними міркуваннями. З воєнної точки зору, наприклад, здається безглуздям захоплення того чи іншого міста ротою чи батальйоном піхоти. А проте, за даного становища, це не тільки можливо, а й робиться. Військова Рада Курського напрямку, будучи в курсі всіх політичних подій на Україні, враховуючи також усі обставини суто воєнного порядку, може й повинна керувати воєнними операціями на Україні. Але всі її плани й розпорядження натрапляють на протилежні розпорядження верховного головнокомандування, які весь час міняються. З другого боку невизначене становище Військової Ради Курської групи не дає йому можливості ні організувати армію, ні правильно постачити її. Якщо сьогодні Військовій Раді кажуть, що в її розпорядженні увесь Орловський округ, то завтра цей округ у неї забирають, якщо сьогодні Військова Рада розпоряджається всіма військовими силами Українського фронту, то завтра вона одержує наказ оперувати на правому фланзі південної

армії, маючи зовсім інше завдання. Постійне вагання й хитання, постійна непевність розпоряджень Центру, постійні зміни цих розпоряджень дезорганізують роботу Військової Ради і не дають можливості налагодити правильні взаємовідносини між Військовою Радою і майбутнім Тимчасовим Урядом. Плутанина стає ще більшою через те, що навіть у сфері суто оперативній досі не встановлено єдиноцентровості, і немає ніякої змоги зрозуміти, яка ж, власне, група військ призначена підтримувати і відновлювати Радянську владу на Україні. З одного боку ми маємо Військову Раду Курського напрямку, а з другого — резервну армію. На чолі резервної армії стоїть людина не наша, а тим часом, така тонка справа, як наступ на Українському фронті, передається то Антонову, то Глаголеву¹⁶. Цілий ряд військових частин перебуває невідомо в чиему розпорядженні. А інші військові частини, які щойно одержали своє призначення, знову забираються із відання однієї установи і передаються у відання іншої установи. Взаємовідносини між Тимчасовим Урядом і командуючим резервною армією зовсім не встановлені. Усе це не тільки дезорганізує роботу, а й негативно відбивається на військових частинах, ослаблюючи їхню боєздатність.

Розраховуючи на обіцяну цілком конкретну і певну підтримку, військовими частинами робилися ті чи інші кроки і почали здійснюватися вироблені, відповідно до наявних відомостей, плани. Та раптом передбачені розпорядження скасовуються, ніякої підтримки немає, а, навпаки, деякі частини забираються і відправляються на інший фронт. За такого стану справ, немає ніякої можливості ні розраховувати що-небудь, ні проводити енергійної й рішучої політики, що викликається настійною потребою. Постійна невизначеність щодо абсолютно раптових розпоряджень Центру, які можуть надійти з Центру, як результат відсутності будь-якої твердої лінії в Центрі, дезорганізує нанівець нашу роботу і змушує дуже й дуже подумати про те, чи не варто припинити взагалі цю комедію.

За такого становища не дивно, що Семашки¹⁷, Глаголеви не вважають за потрібне приділяти серйозну увагу Українському фронту і тому не тільки не виконують розпоряджень Військової Ради, а й взагалі всіляко гальмують її роботу. Ми не будемо зупинятися на дрібницях і частковостях і хотіли зробити лише ті основні висновки, які, на нашу думку, повинен зробити Центр для того, щоб дати нам можливість справитися з тими частковими труднощами й незгодами, перебороти які можливо, на нашу думку, і без допомоги Центру.

1. Потрібно дати нам дозвіл оголосити себе Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України, видати маніфест і діяти як справжній Уряд України.
2. Всю політичну частину роботи у визволених областях потрібно зосередити в руках Тимчасового Уряду.
3. Необхідно встановити єдність командування, передавши його в руки Військової Ради Курського напрямку (у майбутньому — Військовій Раді Української армії¹⁸), ні в якому разі не віддавати Український фронт політично чужій нам людині.
4. Підпорядкувати всі військові сили, що ведуть воєнні дії на Українському фронті, Військовій Раді Курського напрямку.
5. Необхідно запропонувати Вацетісу¹⁹ не розпоряджатися військовими силами нашого фронту, не зв'язавшись з нами. Якщо він не може досить глибоко сприймати політичні події на Україні, то він повинен у своїх діях зважати на ту установу, яка, і за обов'язком і за суттю справи, сама тільки спроможна правильно поєднати воєнну і політичну роботу на Україні. Таким органом, на нашу думку, є Тимчасовий Уряд України.
6. Згідно з цим потрібно виділити всі військові частини, які ведуть воєнні дії на нашому фронті, як самостійну армію, яка називається армією Радянської України і перебуває тільки під керуванням верховного головнокомандування.
7. Потрібно наказати Орловському Військовому Округу не саботувати Українського фронту і задовольняти потреби на-

шої армії не залежно від тих чи інших міркувань Семашка, а залежно від потреб армії. 8. Потрібно підпорядкувати Глаголева Реввійськраді, а Семашка усунути, замінивши його менш примхливим і самодержавним комісаром. Якщо всього цього не буде зроблено, то ми, на підставі 10-денного досвіду, повинні зняти із себе будь-яку відповідальність за дальшу роботу на фронті».

Ось другий варіант на ту саму тему. Зберігся запис — розмова по прямому проводу товариша Затонського з Москвою.

«Запискою тов. Сталіну, копія тов. Леніну.

По-перше, ми з Квірінгом послали вчора записки: вимагаємо відповіді, потім передано рішення ЦК КПУ про необхідність приїзду, щоб на місці розібратися в тій неймовірній плутанині, яка створена суперечливою політикою центру. При наявному багатовладді і невизначеності взаємовідношень — працювати зовсім неможливо. Ми з Юрієм²⁰ говорили Вам у Москві, що побоюємося повторення минулого — побоювання справдилися більшою мірою, ніж цього можна було чекати. У наших рядах ніяких зараз незгод немає. Квірінг і Пятаков діють у цілковитій згоді, але зате є наша Військова Рада, особлива армія, Орловський військком, курські власті і над усім цим накази Головному, що суперечать один одному та інструкції центру. Втлумачте стратегам, що Україна не просто плацдарм для розгортання армій, а надзвичайно заплутаний клубок, де борються гетьманівський, радівський центри, наші нелегальні безцентрові організації, і, на додачу, сидять німці. Тут умови боротьби цілком своєрідні, і так просто вирішувати питання, як намагається військове командування, зовсім неможливо. Розділяти щодо командування нашу армію — абсолютний злочин. Якби ви були тут, можливо, висловилися б міцніше. Східний напрям зараз фактично закритий інерцією німців. Воювати доводиться не стільки кулеметами й гарматами, скільки прокламаціями і військовою музикою, бадьорим виглядом загонів і, зрозуміло, організованістю. Тим часом, частини збиті з пантелику постійними змінами командування; організація влади на місцях гальмується відсутністю керівного центру, відсутністю фірми і наявності численної кількості претендентів. На одне й те саме місце посилаються комісари Курським Губвиконкомом, Орловським військкомом, резервною армією якогось продкому, нашою радою²¹, та ще ті, що невідомо від імені кого виступають. Необхідно всю цю плутанину ліквідувати, інакше крім цілковитої дезорганізації нічого не вийде. Відповідайте негайно. Передаю це, як одностайну думку всіх присутніх тут членів ЦК і майбутнього Центру. Затонський».

«Прошу негайно передати записку Сталіну і Леніну. Чекаю біля апарату відповіді. Ще прошу додати до записки: становище — в зв'язку з петлюрівським рухом, зростанням наших організацій у Донецькому басейні, і, особливо, ставлення німецьких рад²² до подій, що розгортаються, — стає критичним. Військове командування зовсім цього не враховує, і навіть Ви у Москві цього не бачите. Тим більше потрібна єдність дій і наявність центру, який може негайно й цілеспрямовано реагувати на ситуацію, яка щохвилини змінюється. Щодня виявляються факти, які передбачити ні з Москви, ні тим більше із Серпухова зовсім неможливо, і, при системі координування дій місцевих ні з чим не зв'язаних властей і деяких командувань тільки наказами далекого центру, виходить безлад неймовірний, оскільки накази Центру фактично завжди запізнюються і є у більшості випадків такими, що їх неможливо виконати, або такими, що їх виконання призводить до загибелі справи, і це при наявності цілковитої одностайності і відсутності будь-яких особистих або відомчих рахунків. Сьогодні у нас відбулися збори з участю місцевих властей; у кожного виявилися розпорядження, не виконати які кожний вважав злочином, а точне виконання всі дружно вважають або неможливим або навіть злочинним, оскільки це призвело б до ще біль-

шої плутанини. Приїздіть обов'язково і негайно, інакше доведеться або кидати справу, або йти на небажані самостійні виступи».

Наступна телеграма викликана, між іншим, спробою зняти наші партизанські частини з українських кордонів і відправити їх на Воронежський фронт (проти Краснова).

Москва, Кремль. Сталіну. Копія Леніну.

«Ще раз повторюю — становище серйозне. Необхідний або особистий Ваш приїзд, або уважне ставлення до наших заяв. Якщо Антонов привезе те, про що він уже телеграфував із Серпухова, то розгардіяш, який створився, тільки подештериться. Через паніку на Донському фронті, нічого розвалювати наш. Повторюю, Україна — не просто плацдарм, а дивізії — не бездушні шахові фігури. Ще одна зміна курсу — і частини розваляться остаточно. Пам'ятайте, що до такої міри дисциплінованості, про яку мріяв Троцький²³, жодна рота не дійшла, і перекидати частини, з трудом складені з партизанських загонів, виводячи їх із успішного й небезпечного наступу, щоб кинути в бій з козаками, означає їх розвалити остаточно. Розтлумачте це стратегам. Потрібно створити єдине командування нашим фронтом із достатніми повноваженнями й ресурсами і йому вже давати певні завдання, хоч би й такі, які даються зараз. Дайте нам самим можливість, зважаючи на місцеві умови, користуватися тими чи іншими частинами, але позбавте від дріб'язкового й безглузлого, внаслідок нерозуміння політичної обстановки, втручання.

Врятуйте від багатовладдя. Потім дайте можливість негайно створити кристалізаційний центр. Цього настійно вимагають з місць. На цьому наполягає зараз навіть Квірінг. Можливо, що документ уже опубліковано на Київщині: він уже відомий у Миколаєві. Не створюйте знову плутанини, але тільки потрібно, щоб документ не був фікцією, — треба не допустити самочинного втручання всіляких місцевих властей і центральних відомств, кожне з яких проводить власну політику не із злої волі, а через нерозуміння справ. Чого з них вимагати, якщо ми самі вже нічого не розуміємо... Не вірите — приїжджайте, робіть що хочете, тільки не заплутуйте.

Чекаємо відповіді. За дорученням ЦК. Затонський».

Тут треба з'ясувати, що т. Антонов збирав своїх сподвижників, які, працюючи там на початку 1918 р., залишили на Україні про себе погану пам'ять. Ми боялися, що почнуться сутички, особливо з харківцями і донбасівцями (як і сталося потім).

На наші виклики Сталін відповідає:

«Передайте тов. Затонському, що я приїхати не можу. Організовано Всеросійську Раду Оборони, куди обрали мене членом. Я дуже занятий і не можу виїхати. Антонова я вже послав до Вас. Приїде Беленкович²⁴, приїзду якого добивався Артем²⁵. Приїдуть ще українці і серед них є досвідчені командири з Царицинського фронту. Докладніше повідомлю в листі. Якщо є незгоди, розв'язуйте їх самі разом з Антоновим. У вас в руках усі права. Сталін».

Очевидно, ця відповідь нас мало задовольнила, оскільки збереглася телеграма:

«Запросіть Сталіна до апарату. Пробачте, але це якесь знуцання. Адже я повідомляв тричі — останній раз сьогодні, що ніяких незгод всередині у нас немає. Вся біда в тому, що плутає центр своїми суперечливими розпорядженнями і тією невизначеністю, що створюється ніби навмисне. Я від імені ЦК ставлю Вам прямо питання: чи дасте Ви нам можливість діяти? Це стосується як опублікування документа № 2²⁶, так і створення єдиного командування та управління. Політика, яка досі проводилася, змушувала мене і Юрія (Пятакова) поставити Вам питання руба про ставлення до петлюрівського руху, оскільки лише спробою зробити ставку на Петлюру можна пояснити деякі розпорядження, як-

що тільки вони не викликані цілковитим незнанням становища і небажанням його знати. У відповідь на всі запити Ви говорите про відрядження працівників, це дуже добре... Між іншим, кидаєте фразу про те, що у нас всі права в руках. Якщо це не знуцання, то висновок звідси — опублікування негайно документа № 2, а потім наказ від нашого імені про створення єдиного фронту і єдиного командування. Авантюра — так авантюра. Прошу відповісти і відповісти переконливіше. Затонський.

Записку цю передати негайно Сталіну, копія Леніну.

Чекаю відповіді. 28/XI — 18 року. 15 год., 30 хв.»

Вислів «авантюра», що може зараз збентежити, пояснюється дуже просто: у розпалі боротьби українських правих з лівими праві звинувачували нас у схильності до авантюризму. За їхньою термінологією (безпосередньо перед німецькою революцією), будь-які розмови про збройне повстання характеризувалися «авантюрою», і ми, ліві, у розмовах між собою, сприйнявши цей термін, вживали його в розумінні збройного виступу. У тому, що йдеться про серйозну справу, сумнівів не було, і, більше того, щодо необхідності рішучих дій українські працівники були на той час згодні.

Лишався лише своєрідний жаргон того часу.

Яка була відповідь, не пам'ятаю; у нашому архіві слідів також не лишилося, але, судячи з протоколу, у той же день, 28/XI — 18 р., відбулося засідання Тимчасового Уряду в складі Антонова, Артема, Затонського, Квірінга і Пятакова, який вирішив опублікувати свій маніфест і тим самим виступити відкрито²⁷.

Про наш уряд оголосив т. Квірінг у Суджі.

Незабаром ми перейшли до активних дій і, як відомо, мали успіх.

ПРИМІТКИ

¹ Спогади В. П. Затонського були опубліковані востаннє в журналі «Летопись революции», 1925, № 1 (10). Вони присвячені одному з мало вивчених питань в нашій історії періоду громадянської війни — утворення Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України (28 листопада 1918 — 29 січня 1919 р.) і становлять значний інтерес для читачів і дослідників. Редакція журналу «Летопись революции» дала примітку: «Спогади тов. Затонського висвітлюють той же період в історії Радянської влади на Україні, якому присвячена і стаття тов. Рубача в попередній (4—9) книзі «Летописи Революции» за 1924 р. Тов. Затонський, зупиняючись на історії організації Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України, з'ясовує деякі моменти, які залишилися неясними в статті тов. Рубача». В датуванні спогадів в тексті журналу помилково вказано: «листопад 1919 р.».

² Істпарт — Комісія по історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні. Утворена 6 квітня 1921 р. як Всеукраїнський Істпарт, з березня 1922 р. підпорядкована ЦК КП(б)У (Істпарт ЦК КП(б)У). В 1929 р. його реорганізовано в Інститут історії партії і Жовтневої революції. Зараз — Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Журнал «Летопись революции» — «Літопис революції» (1921—1933 рр.) був органом Істпарту ЦК КП(б)У.

³ Пятаков Г. Л. (1890—1937) — державний і партійний діяч, член партії з 1910 р. Один із засновників Компартії України, секретар ЦК КП(б)У (липень — вересень 1918 р., березень — травень 1919 р.), член ЦК КП(б)У різних складів, Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У. Голова Тимчасового Робітничого Уряду України (28 листопада 1918 р. — 16 січня 1919 р.).

⁴ Сталін Й. В. — в той час член ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, нарком у справах національностей РСФРР, член Реввійськради Республіки, представник ВЦВК РСФРР у Раді Робітничої і селянської оборони України.

⁵ Російська мирна делегація — делегація РСФРР на переговорах з урядом гетьмана України Скоропадського. Очоловав делегацію Х. Г. Раковський, який на час подій, описаних у спогадах, був у Москві. Д. З. Мануїльський — повпред, член делегації.

⁶ Бубнов А. С. — член підпільного обласного комітету КП(б)У в Києві, Косіор С. В. — секретар цього комітету.

⁷ Український контрреволюційний буржуазно-націоналістичний уряд, утворений 13 листопада 1918 р. лідерами українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій в умовах краху німецької та австро-угорської окупації України та гетьманського режиму.

⁸ В. П. Затонський має на увазі справедливу і гостру критику «лівих» в ЦК КП(б)У на II з'їзді КП(б)У (жовтень 1918 р.). Як прибічник «лівих» поглядів, він перебільшує підтримку правих Центральним Комітетом РКП(б).

⁹ Так у тексті. Очевидно — красновський фронт.

¹⁰ Антонов-Овсієнко В. О. — член Реввійськради Республіки, в листопаді 1918 р. — червні 1919 р. — командуючий групою військ Курського напрямку — згодом — Українського фронту — (утворена 17 листопада 1918 р. після анулювання Брестського мирного договору постановою ЦК РКП(б) і Раднаркомом Радянської Росії для подання допомоги трудящим України в збройній боротьбі проти німецьких і австро-угорських окупантів, гетьманців, петлюрівців. Ввійшла як основне ядро до Українського фронту, створеного 4 січня 1919 р.

¹¹ Чичерін Г. В. — з 30 травня 1918 р. — народний комісар іноземних справ РСФРР.

¹² Примітка редакції журналу «Летопись революции»: «У описуваний період у складі ЦК КП(б)У більшість належала товаришам із так званого «правого напрямку», а в складі Тимчасового Уряду України керівна роль належала «лівим». Йдеться весь час про правих і «лівих» у специфічній українській термінології того часу».

¹³ Йдеться про незгоди в політичних питаннях та складні міжособові стосунки між Е. Й. Квірінгом (секретар ЦК КП(б)У після II з'їзду КП(б)У) та Г. Л. Пятаковим.

¹⁴ Автори документа мають на увазі Німеччину в дні Листопадової буржуазно-демократичної революції 1918 р.

¹⁵ «Рада», очевидно, означає групування українських дрібнобуржуазних партій, які входили до складу Центральної ради, після її розгону окупантами 29 квітня 1918 р. склали опозицію гетьманському режиму, а потім утворили Українську Директорію.

¹⁶ Глаголев В. П. (1883—1938) — радянський воєначальник, полковник старої армії. В Червоній Армії — добровільно з квітня 1918 р. Військовий керівник Курського району, згодом — губернського військового комісаріату. В травні—жовтні 1918 р. — начальник 1-ї Курської піхотної дивізії, з жовтня — командуючий Резервною армією. В січні—травні 1919 р. — начальник штабу Українського фронту.

¹⁷ Семашко А. Я. — в 1918 р. — військовий комісар Орловського військового округу.

¹⁸ В дужках — зауваження автора спогадів.

¹⁹ Вацетіс І. І. — на час подій, описуваних у спогадах — Головнокомандуючий Збройними Силами Республіки. 29 листопада 1918 р. в телеграмі Головнокоміві І. І. Вацетісу В. І. Ленін запропонував «...дати командному складові відповідних військових частин вказівку про те, щоб наші війська всіляко підтримували тимчасові Радянські уряди Латвії, Естляндії, України і Литви, але, зрозуміло, тільки Радянські уряди // (Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 224). Реалізація ленінської пропозиції відіграла важливу роль у боротьбі за відновлення радянської влади на Україні.

²⁰ Г. Л. Пятаков.

²¹ Очевидно — Реввійськрада групи військ Курського напрямку.

²² Солдатські Ради, утворені під час Листопадової революції в Німеччині в окупаційній армії на Україні.

²³ Троцький Л. Д. — в той час народний комісар у військових і морських справах РСФРР, голова Реввійськради Республіки.

²⁴ Беленкович О. М. — учасник громадянської війни на Україні, член партії з 1917 р. Командував різними частинами Червоної Армії, в тому числі — Центральною групою військ Українського фронту.

²⁵ Сергєєв Ф. А. (Артем) — член ЦК КП(б)У, з вересня 1918 р. — голова Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету. Член Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України.

²⁶ Мова йде про маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України, який було опубліковано того ж дня, 28 листопада 1918 р.

²⁷ Примітка редакції журналу «Летопись революции»: «Текст протоколу вміщено в статті тов. Рубача в № 4 «Летописи революции».

Текст до друку підготував і склав примітки М. Сапун,
кандидат історичних наук.

СПОГАДИ

П. Т. Тронько (Київ)

Тітко Черноколев

Член делегації ВЛКСМ на 5-й вільній національній конференції Робітничої молодіжної спілки Болгарії П. Т. Тронько розповідає про свої зустрічі з її першим секретарем Т. Черноколевим.

Минуло більш як 40 років після мого першого відвідання братньої Болгарії, але в пам'яті назавжди лишилися події тих незабутніх днів.

...У березні 1945 р. делегація ВЛКСМ дістала запрошення від керівництва Робітничої молодіжної спілки (РМС) Болгарії взяти участь у роботі її 5-ї вільної національної конференції. До складу делегації, яку очолював Микола Миколайович Данилов, входили три працівники ЦК ВЛКСМ, два Герої Радянського Союзу — Надія Троян і Анатолій Рижиков, відомий у нашій країні в той час новатор промислового виробництва Олександр Федотов, артистка Галина Водяницька, член комітету антифашистських молодіжних організацій країни Віра Іванова і я, нещодавно демобілізований з Радянської Армії, на той час — перший секретар Київського обласного і міського комітетів комсомолу.

23 березня наша група вилетіла з Москви до Софії. Задовго до приземлення ми почали хвилюватися, думати, як-то нас зустрінуть, адже для багатьох з нас то був перший виїзд за межі Батьківщини.

В аеропорту біля трапа літака ми одразу потрапили в обійми наших щирх друзів. Делегацію зустрічали члени Політбюро ЦК БРП(к) міністр внутрішніх справ країни Антон Югов і перший секретар ЦК РМС Тітко Черноколев, секретар ЦК РМС Живко Живков, колишній партизан Величко Георгієв, представники інших молодіжних організацій.

Це було моє перше знайомство з незабутнім Тітко Черноколевим — талановитим організатором антифашистської молоді, незламним революційним підпільником, першим секретарем ЦК Робітничої молодіжної спілки Болгарії, щирим другом Радянського Союзу. Він був середнього зросту, кремезний, з відкритим усміхненим привітним поглядом. Ще до приїзду в Болгарію керівні комсомольські працівники в нашій країні знали його як людину мужню, яка в тяжкі роки фашистського поневолення віддавала всі свої сили боротьбі за свободу болгарського народу.

Ще тривала друга світова війна і Червона Армія наближалася до Берліна, добиваючи фашистів у їхньому власному лігві, коли 25 березня 1945 р. в Софії почала свою роботу 5-та вільна національна конференція РМС — масової, безпартійної, бойової, прогресивної антифашистської організації передової молоді Болгарії. Більшість її делегатів представляли ту її частину, яка в партизанських загонах і в підпіллі у суворих умовах окупаційного режиму долала величезні труднощі, не шкодуючи свого життя, боролася за визволення рідної землі з-під ярма фашистів.

Десятирічний період, що пройшов з часу проведення попередньої, 4-ї нелегальної конференції, був складним і нелегким. Тисячі кращих представників болгарської молоді загинули у фашистських катівнях, віддавши життя за щасливе майбутнє своєї батьківщини. Навічно в пам'яті народній залишаться імена членів ЦК РМС Йорданки Ніколової, Ліляни Димитрової, Свілена Русева, Олександра Димитрова (Сашо) та багатьох інших активістів, які віддали за свободу свого народу найдорожче — життя.

Коротким вступним словом конференцію відкрив перший секретар

Центрального Комітету РМС Тітко Черноколев. «Довгий і славний шлях пройшла РМС від четвертої до п'ятої національної конференції, — сказав, зокрема, він. — На п'яту конференцію наша спілка прийшла з гордо піднесеною головою, вона виправдала сподівання свого народу. Два головні завдання нам необхідно розв'язати на конференції. Нині йде Вітчизняна війна. РМС на заклик нашого уряду відправила на фронт понад 40 000 добровольців. У складі першої болгарської армії вони не шкодують свого життя для розгрому гітлерівських бандитів. Наше завдання, завдання всієї болгарської молоді — напружити всі свої сили для успішного завершення війни і розгрому гітлерівського фашизму. Необхідно об'єднати сили всієї молоді на остаточну ліквідацію фашизму у нас в країні, на підвищення ролі і активності всієї молоді, піднесення народного господарства, продуктивності праці, на будівництво нової Болгарії». Він говорив про необхідність налагодження тіснішого співробітництва з антифашистською молоддю усіх слов'янських країн. Він говорив про заклики Георгія Димитрова зміцнювати постійну дружбу з молоддю Радянського Союзу.

Вступне слово Тітко Черноколева, а потім і його доповідь на конференції «Про єдність молодіжних організацій» були заслухані делегатами з великою увагою і неодноразово переривалися бурхливими оплесками. Глибоко знаючи тогочасну обстановку в країні, він говорив з великим піднесенням, просто й переконливо доносячи кожне слово до сердець делегатів. Це був талановитий трибун, який пройшов велику й сувору школу підпілля, школу боротьби проти фашизму, за свободу і щастя свого народу. Його любила молодь, він користувався великою повагою серед керівних працівників, комуністів, членів РМС Болгарії.

5-та національна конференція Робітничої молодіжної спілки проходила на високому ідейному й організаційному рівні. Її делегатів вітала легендарна Цола Дрогойчева — секретар національного комітету Вітчизняного фронту. Вона побажала всім учасникам форуму успіху в розв'язанні завдань, що постали перед країною. Від імені ЦК БРП(к) з привітанням до делегатів конференції звернувся організаційний секретар Георгій Чанков. «РМС, — підкреслив, зокрема, він, — була і залишається ударною силою могутнього антифашистського руху, особливо кількох останніх років. Але ворога ще не розгромлено. Беручи участь у визвольній війні проти фашизму, РМС завойовує щасливе майбутнє нашої молоді, нашому народові. Зміцнюється і цементується бойова дружба між РМС, ЗМС й ОСМ і молодіжною спілкою «Звено», що неминуче приведе всупереч усім труднощам до відродження і створення єдиної молодіжної антифашистської організації в країні».

З теплим привітанням до учасників конференції звернувся член Політбюро ЦК БРП(к) Антон Югов. Він високо оцінив діяльність РМС. У роки фашистської окупації, підкреслив, зокрема, А. Югов, члени спілки показали зразки мужності і героїзму, а нині на фронті й у тилу всі свої сили віддають наближенню перемоги над гітлерівськими загарбниками.

Тітко Черноколев представив присутнім на конференції гостей та керівників делегацій різних країн. Він назвав поіменно усіх членів делегації ВЛКСМ.

«8-ма година ранку. Піднімається завіса, — повідомляла тоді газета «Младежна искра». — Шквал оплесків у залі засідань. На сцені радянські делегати. Цілих десять хвилин аплодують їм бурхливо й нестримно, скандуючи лозунги: «Хай живе радянська молодь!», «Хай живе Червона Армія!». Цим палким прийомом болгарська молодь висловила почуття любові до Червоної Армії — визволительки, до радянського народу та його молоді.

Із словом-відповіддю до делегатів конференції звернувся керівник радянської делегації Микола Данилов. «Брати-болгари, друзі наші! —

сказав, зокрема, він. — Від імені радянської молоді дозвольте нам передати славній Робітничій Молодіжній спілці, всій молоді Болгарії наш палкий сердечний привіт. Прийміть вітання від молодих червоноармійців, які разом з арміями слов'янських країн штурмують фашистське лігвище — Берлін, від робітників, колгоспників, від учнівської молоді, які самовіддано працюють в ім'я Перемоги. Найкращі побажання роботі вашої конференції. Хай живе дружба слов'янських народів!». Член радянської делегації Герой Радянського Союзу Надія Троян у своєму привітанні сказала: «Я приїхала до вас з рідної Білорусії. Наш народ із зброєю в руках захищав свою землю від гітлерівських недолюдків. І коли воїни та партизани знищують гітлерівців на білоруській землі, то вони борються не тільки за свою землю, за свою свободу. Вони наближують час свободи і незалежності народам Польщі, Чехословаччини, Румунії, вони борються за визволення від фашистського іга вашої свободолюбивої Болгарії. В цій боротьбі нас надихає благородна мета — врятувати людство від гітлерівських розбійників».

З теплими привітаннями і побажаннями нових успіхів у розв'язанні майбутніх завдань звернулися до делегатів представник антифашистської молоді Югославії Драго Стеманкович, секретар ЦК Спілки Комуністичної молоді Румунії Ніколае Чаушеску, представник грецької антифашистської організації молоді Єпон Амандас Молідіс, представник албанської антифашистської молоді Кристо Папаяни та інші.

Організаційний секретар РМС Нінко Стефанов виступив з доповіддю «Про організаційний стан і завдання Робітничої молодіжної спілки».

Протягом двох днів делегати конференції у своїх виступах всебічно і глибоко аналізували зроблене за минулі десять років, акцентували увагу на завданнях, які постали перед ними у справі розвитку промислового виробництва, сільського господарства і культури країни. Червоною ниткою через усі виступи промовців проходила думка про необхідність зміцнювати дружбу серед молоді, віддати всі свої сили, енергію, а, якщо знадобиться, то й життя справі якнайшвидшого розгрому гітлерівських загарбників, будівництву нового суспільства.

Пригадую, з якою яскравою заключною промовою на конференції виступив і Тітко Черноколев. Він глибоко, з усім притаманним йому темпераментом, критично проаналізував виступи делегатів і спинився на головних питаннях, які необхідно було розв'язувати молодіжній спілці і молоді Болгарії у найближчий період. «Гадаю, — сказав, зокрема, Черноколев, — що конференція все ж недостатньо загострила увагу на особливо важливому загальнонародному завданні — Вітчизняній війні. Необхідно працювати так, щоб напружити всі сили на допомогу фронту. Головне — розв'язувати все в нашій країні для забезпечення Перемоги на фронті. ЦК РМС повинен показувати приклад у висуванні і вихованні наших кадрів, активнішому залученні молодих робітників і селян до плідотворної роботи, у підготовці умов і кадрів, які б забезпечили створення єдиної антифашистської організації нашої молоді».

Слухаючи виступ Тітко Черноколева і делегатів конференції, які продемонстрували непохитну вірність марксизму-ленінізму, вченню керівника Болгарської комуністичної партії Г. Димитрова, я думав, що жертви, принесені мужніми синами й дочками болгарського народу в ім'я щасливого майбутнього, не даремні. Я думав про те, що завтрашній день нової, вільної Болгарії — у надійних руках.

...Після завершення національної конференції 28 березня разом з Тітко Черноколевим наша делегація відправилася в Рильський монастир — відомий історичний центр писемності й культури болгарського народу. Нас тепло прийняв попечитель монастиря. Ми мали зустрічі з його ченцями, про яких нам розповідали, що в тяжкі роки фашистської диктатури вони активно боролися за свободу свого народу.

Увечері під час невимушеної бесіди Тітко докладно розповідав про пережите в дні підпільної боротьби. З особливою теплотою він говорив про Георгія Михайловича Димитрова, який заповідав зміцнювати дружбу радянського й болгарського народів, молоді обох країн. Йшлося також про чергові завдання в будівництві нового життя, які належало розв'язувати молодим, зокрема РМС. Я слухав і думав, скільки всього довелося Тітко пережити на своєму віку. Він став жертвою культу Червенкова. Нині добре ім'я Т. Черноколева і світла пам'ять про нього повертаються болгарському народові. Готуються до видання вибрані твори Т. Черноколева.

...Прошло багато часу. Затяглися тяжкі рани, завдані війною. Через кілька десятиліть я знову побував у братній Болгарії, відвідав багато міст і деякі села, в яких молодь свого часу зустрічала нашу делегацію у 1945 р. як рідну. Я побачився з делегатом тієї незабутньої конференції Величко Георгієвим — колишнім партизаном, генерал-лейтенантом Болгарської народної армії, а також з Венерою Клиничаровою — колишньою підпільницею, секретарем Гірсько-Джумайського окружного РМС, генералом Бояном Михневим — колишнім командиром партизанської бригади, народним героєм Болгарії. Згадувалися нам дні бойової юності нашого покоління. Говорили ми, як співається у відомій пісні, «о боях-пожарищах, о друзях-товарищах», зокрема, про двадцятилітнього юнака Волчкова, який втік з німецького полону і влився до рядів болгарських партизанів, про полеглого смертю хоробрих у Гірській Джумаї лейтенанта Івана Вальчука — командира партизанського загону (посмертно нагороджений болгарським орденом «За народну свободу»). Згадували і Асена Драганова — мужнього болгарського воїна родом з Добруджі, який загинув у бою з гітлерівцями в 1943 р. на українській землі (нагороджений орденом Червоної Зірки), і Лілю Карастоянову — болгарську дівчину, яка також загинула у боротьбі з ворогом на радянській землі. Згадували і про те, як у нелегкий час закладалися підвалини непорушної дружби між болгарською і радянською молоддю, дружби, скріпленої кров'ю наших народів у боротьбі проти спільного ворога. Згадували і ті незабутні зустрічі, що відбувалися у квітні 1945 р. у Софії, Бургасі, Плевені, Русе, Старій Загорі, Пловдиві, Гірській Джумаї, в селі Батак та в інших місцях. Теплоту тих зустрічей, почуття любові і поваги, які висловлювали представники болгарського народу до радянських людей, я не забуду ніколи. Згадували і про прийом представників радянського комсомолу в Раченській Раді академіком Тодором Павловим та Кімоном Георгієвим, бесіди в ЦК РМС, БЗНС, «Звено», про патріотичне піднесення, яке панувало на засіданнях 5-ї вільної національної конференції РМС, про незабутнього Тітко Черноколева.

Я із захопленням думав, як за минулі чотири десятиліття невпізнано змінилися міста й села братньої Болгарії, як зросли матеріальний добробут і культурний рівень її народу. Все це — результат титанічної праці представників багатьох поколінь болгарської молоді, керованих Комуністичною партією на чолі з Г. Димитровим. У цих історичних звершеннях є і частка самовідданих зусиль славного сина болгарського народу, відомого партійного діяча, бойового вожака молоді, друга Радянського Союзу, першого секретаря ЦК Робітничої молодіжної спілки Т. Черноколева, який так рано пішов з життя. Вічна йому пам'ять і слава.

Одержано 2.01.89

Член делегации ВЛКСМ на 5-й свободной национальной конференции Рабочего молодежного союза Болгарии П. Т. Тронько рассказывает о своих встречах с ее первым секретарем Т. Черноколевым.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ДЕСЯТАЯ

Во все предшествовавшие годы ни на волос не нарушались самые лучшие отношения Мазепы к царю. Между гетманом и царем происходили частые обмены подарков, как между близкими друзьями; один другому посылали на гостинец произведения, составлявшие для получавшего редкость. Например, Мазепа отправлял Петру в Москву к царскому столу своей охоты дичь, лосей и серн, также из малороссийских садов дуль, яблок, вишен и щеп разных плодовых деревьев, а царь Мазепе, вместе с разными гостинцами, присылал произведения северной природы, например, живую рыбу из Невы и Ладожского озера¹. В начале 1705 года гетман снова был принят в Москве, по собственным его словам, «з великим уконтентованем», и описание приема, сделанного ему в этом году, показывает, как высоко ценили тогда гетмана. С самого нового года начали по царскому указу готовить кормы для лошадей Мазепы, а для его свиты — вина и съестные припасы. Мазепа въехал в столицу 17-го января, вместе с генеральным асаулом Скоропадским и с пятью знатными войсковыми товарищами; за ним прибыла многолюдная свита, состоявшая из слуг и челядников, на двухстах подводках; всем ежедневно отпускались в изобилии столовые запасы и напитки в размере, соответствующем достоинству гостей**. Во время бытности царя в своей столице, гетман был много раз приглашаем к государю на пиры и вместе с тем на беседы о текущих делах. Тогда предположено было повторить на весну поход в Польшу на помощь партии короля Августа. Но Мазепа встретил тогда в Москве вообще недоверие к Польше, с которою Московское государство находилось в союзе против шведов. Мазепа не только не уничтожал такого недоверия, а еще поддерживал. «А что если бы поляки показали нам вражду, — не сыскался ли бы у них новый Палей, который был бы нам тогда полезен?» — спрашивал Мазепу Головин, давая тем гетману понять, что на случай признают не бесполезным и того Палея, которого гетман домогался заслать подальше и бесповоротнее. «Для поляков, — отвечал Мазепа, — всякий козак есть Палей, но правобережные козаки без левобережных ничего с ляхами не сделают! В городках они могут еще кое-как обороняться, а в поле отпора не дадут. Да их теперь там и немного: козачества всего 4700 человек при 8200 душах всего населения мужского пола. Нам и на нашей стороне надобно остерегаться лядского нападения. Ляхи нас не терпят и войска польские, стоя на зимовых квартирах, где только встретят малороссиян из Гетманщины, обирают их, называют изменниками и бьют»².

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.—1988.—№ 8—12; 1989.—№ 1, 2, 4.

¹ Арх. Юст., кн. 100, л. 47; Арх. Ин. Дел, 1705 г. Подлинники.

** Мало не зворушливими виглядають ця тісна дружба і взаємне улящання Мазепи і Петра I — наочно ілюструється давня наукова теза про солідарність експлуататорів різних народностей і націй.

² Арх. Ин. Дел 1705 г. Подлинн., февр. (Згода, як бачимо, була досягнута ціною ув'язнення Палія і прихованою загрозою з боку царського уряду Мазепі звільнити фастівського полковника. Злопам'ятний гетьман, напевне, зробив з цього висновки.— М. К.).

По возвращении гетмана в Украину царь оказал Мазепе новый знак своего доверия, приказавши казнить смертью Мандрику, сотника кобецкой сотни Киевского полка, за дерзкие слова о Мазепе³.

К гетману стали присылать польские паны Любомирский и Шембек приглашения оказать помощь войскам своего регимента для приведения русских подданных в послушание панам. Гетман отговаривался неимением на то царского указа, а присланному по этому делу пану Радзиевскому говорил так: «Люди тамошние быть под властью вашею не хотят, говорят, что им лучше быть под бусурманами, чем под ляхами, да не только под бусурманами, а хоть бы под самым Люцыпером... особенно после того, как два года тому назад польный коронный гетман истреблял их, старых и малых, около Буга и Днестра. Нам приневольивать их трудно, а вот когда король Август воротится в Польшу и вся Речь Посполитая будет с ним в единомыслии, тогда, быть может, его царское величество, ради любви и приязни к королю, и найдет какой-нибудь способ устроить так, чтобы Украина правобережная стала спокойна под польскою властью»⁴.

Весною гетман получил указ идти с войском на Воынь, а в мае пришел другой указ, которым предписывалось ему идти налегке, без тяжелой артиллерии, к Бресту; в июне же прислан третий указ идти самому к Сендомиру, а в Литву отправить козацкий отряд для соединения с великороссийскими военными силами. Тогда гетман отправил в Литву отряд сборного козацкого товариства, по одному известию в 3000⁵, по другому же⁶ 4500 человек, назначив над этим отрядом наказным гетманом прилуцкого полковника Дмитрия Горленка и давши ему запасов на полгода. Затем с Мазепею войска, готового к походу, было 40 000 городских козаков и охотных пеших и конных полков. С ним должны были разом идти три великороссийских полка севского разряда⁷.

Отправляясь на войну, гетман принимал участие в комиссии о проведении рубежей между царскими и турецкими владениями. Ведение этого дела возложено было царем на дьяка Емельяна Украинцева, но в июне гетман писал к Меншикову, что запорожцы противодействуют порубежному делу, домогаясь, чтобы граница была на Буге и Днепр оставался бы в их власти⁸. Такие требования выражались смелым и дерзким тоном в письмах кошевого атамана Гордиенка к дьяку Украинцеву и к гетману, — и Мазепа, испытавши, как он выражался, что увещания гетманские пристают к запорожцам как горох к стене, отправил на границу к югу несколько сотен Нежинского полка, приказавши по требованию Украинцева укрощать оружием упрямство и своеволие «тых псов запорожцев»*. Московское правительство, однако, обошлось тогда ласково с запорожцами, послало им милостивую грамоту, в которой прощались им все вины, указывало им содействовать порубежной комиссии, жить в согласии с великороссийскими людьми и казнить промежду себя противников, дерзающих производить беспорядки. Эта порубежная комиссия, на которую с козацкой стороны гетманом был послан войсковой товарищ Максимович, не пришла к желанному концу. Турецкие комиссары выставляли со своей стороны разные претензии, а русские домогались, чтобы турки на кизикерменской и таванской зем-

³ Арх. Юст., кн. 96, л. 222 и 265 (Опущено текст документа, де йшлося про зарозумілі слова Мандрики.— М. К.).

⁴ Арх. Юст., кн. 96, л. 307.

⁵ Там же, л. 256.

⁶ Арх. Ин. Дел. Подлинники 1705 г., мая 20.

⁷ Арх. Юст., кн. 96, л. 307.

⁸ Там же, л. 395.

* Взаємна ненависть Мазепи й Запоріжжя постійно документується джерелами.

ле не возобновляли крепостей, по крайней мере, до окончания войны царя со шведами⁹.

Гетман выступил 18-го июня. Дошедши до Паволочи, он отправил вперед Самуся и Искру, приказавши им опустошать по-козацки подольские маетности Потоцкого и винницкое староство, находившееся тогда во владении Лещинского, выбираемого шведскою партией в короли. Впрочем, гетман велел только уничтожать панских губернаторов, а польскому не делать никакого разорения, чтобы можно было потешить войско добычею¹⁰. В первой половине июля Мазепа с войском вступил на Вольты: тамошнее шляхетство прислало к нему депутацию и просило обойти мимо их воеводство, потому что все обыватели его верны королю Августу. Они указывали на воеводства подольское и русское, где находились маетности панов, приставших к шведской стороне. Сообщая об этом в Приказ, Мазепа изъявлял мало доверия к искренности и постоянству поляков, хотя бы и таких, которые выдавали себя неизменными приверженцами короля Августа*. Он опасался, чтобы даже самые гетманы польские не задумали, изменивши внезапно королю Августу, заступить путь козацкому войску. Мало надеялся Мазепа и на самих своих козаков и вспоминал события давних времен, когда козаки выдавали головою ляхам своих предводителей¹¹. Мазепа со своим войском с 13 июля по 14 августа стоял табором на берегу реки Случи близ Старого Константинова¹². Все панские губернаторы и евреи разбежались, остались на своих местах одни православные, народ бедный**. Мазепа приказал своим козакам скосить весь хлеб на корню, а остальной вытоптать лошадьми в маетностях Потоцкого и других панов шведской партии и наложил на жителей контрибуцию в пользу своего войска***.

Во время стоянки под Старым Константиновом посещал гетмана пан подкоморий Любомирский и уверял его в своей преданности к королю Августу, но губернатор этого пана, управлявший его маетностью в Полонном, подкупленный заранее Мазепою, сообщал секретно, что его пан обманывает гетмана: он дружит с новоизбранным королем Лещинским и теперь, побывавши у малороссийского гетмана в обозе, пошлет известить Лещинского о всех порядках, какие заметит в козацком таборе. Поэтому Мазепа, как доносил он Головину, держал себя так осторожно с Любомирским, чтобы тот не в силах был ничего от него выведать. «Я, — выражался Мазепа, — сюда вошел как агнец среди волков: здесь нет ни одного человека искренно преданного королю Августу; они кажутся ему верными не по нравственному долгу, а по принуждению, потому что видят вблизи царское войско. Все здешние православные обыватели, которые бывают у меня в обозе и хлеб-соль едят, предостерегают меня, что шляхта — исконные враги нам»****.

4-го августа Мазепа со своим войском был уже в Зборове, с большим затруднением переправившись через реку Сереть под Залозцами: везде плотины и мосты были умышленно снесены обывателями, чтобы задерживать поход козацкого войска, а табор, который шел с гетманом, был чрезмерно велик: в нем было 16 000 повозок, так как по царскому указу козаки взяли с собою запасов на целые полгода. По селениям

⁹ Арх. Юст., л. 447, 471 и 481.

¹⁰ Арх. Ин. Дел, 1705 г., июнь. Подлинники.

* Скорочено цитату з листа Мазепи.

¹¹ Арх. Ин. Дел, 1705 г. Подл., июль; Арх. Юст., кн. 96, л. 483. «...у них такой обычай в тяжких разгах албо утекати, албо гетмана и старшины своей отступивши в руки неприятелеви оных выдавати, чинячи себе невинновыми» (Нічого не скажеш — Мазепа таки любив і шанував козацтво! — М. К.).

¹² Арх. Юст., кн. 96, л. 496.

** Опушено текст документа, майже буквально переказаного автором.

*** Знято цитату як переказану Костомаровим.

**** Скорочено витяг з цього листа Мазепи, оскільки його зміст чи не дослівно передано в тексті.

все было пусто: обыватели недели за две до прихода русских войск ушли из своих дворов.

Зборов был маетностью королевича Александра Собеского. Гетман приказал здесь своему войску вести себя скромнее, чем в маетностях Потоцкого и других отъявленных врагов короля Августа, но сознавался, что невозможно было обойтись без нанесения вреда: табор, идя по дороге, должен был поневоле зацеплять нивы с посеянными на них хлебами и располагаться там на попас и на ночлег, потому что близко дороги не было трав.

12 августа коронный гетман Иероним Любомирский прислал к Мазепе своего ловчего Куницкого, которому приказал находиться постоянно при гетмане и домогаться скорейшего соединения козацкого войска с польским. Но гетман подозревал, что этот резидент прислан только с тем намерением, чтобы высматривать положение козацкого войска. Кроме того гетман жаловался, что его беспокоят беспрестанные посещения шляхты с разными просьбами об охранении их шляхетских маетностей: гетман подозревал в гостях шпионов*.

14 августа козаки подошли ко Львову. Мазепа должен был вести их к Сендомиру на соединение с саксонским войском, но не знал, куда это войско двинулось, потому что не получал о том известия от Паткуля. 23 августа козаки вошли в белзское воеводство. На всем пути своем, начиная от Збаража, они истребляли хлеба на корню и пасеки в волостях Потоцкого и других; обыватели отовсюду бежали со своими семьями и пожитками перед приближением козацкого войска, как будто перед приближением татарской орды. Доставалось маетностям не только панов, враждебных королю Августу, но и всем без различия, и шляхтичи кричали, что им остается сесть на коней и обороняться от козаков**.

1 сентября козацкий табор был под Грубешовым. Агенты Мазепы, посланные в Варшаву, извещали, что король шведский посылает против козаков приставших на его сторону поляков, но полученный перед тем царский указ снова предписывал гетману, чтобы он, зашедши в средина Польского королевства, избегал битвы до соединения с саксонским войском. Царь Петр повторял ему приказание нещадно опустошать маетности панов, враждебных королю Августу, и налагать на них контрибуции, а подканцлер Шембек обращался к Мазепе с иною просьбою: щадить маетности не только расположенных к Августу, но и врагов его, потому что они все-таки подданные Речи Посполитой***. Изображая разоренное состояние края, сам Мазепа в донесениях к царю замечал, что если начать отягощать контрибуциями тех, которые хотя и не расположены к Августу, но прикидываются его сторонниками, то можно побудить их всех к войне против козаков****.

Между тем в Варшаве 3 сентября совершилась коронация Станислава Лещинского, избранного в короли при живом короле Августе по воле Карла XII. Примас королевства архиепископ гнезненский хотя и был расположен к Станиславу, но уклонялся от исполнения обряда коронации. Он опасался гнева папы, благоволившего к королю Августу, и поручил исполнить обряд львовскому архиепископу¹³. После этого события шведская сторона в Польше стала усиливаться, но паны стран-

* Опушено текст переказаного Костомаровим листа Мазепи.

** Скорочено текст гетьманської скарги з цього приводу до Малоросійського приказу.

*** Знято цитату із звернення Шембека до Мазепи як переказану в тексті.

**** Слушна порада, яка може свідчити, що тоді Мазепа на свій лад старанно служив Петрові I і до часу не наважувався міняти цього пана на іншого — Карла XII.

¹³ Anderfeld, т. II, с. 236 (Histoire militaire de Charles XII, 4 vv., Paris, 1741.— М. К.); Nordberg, т. II, с. 31—35 (во французском переводе).

ным образом как будто играли своею присягою: они то признавали новокоронованного короля Станислава, то опять возвращались на сторону Августа. Епископ вармийский Залуский добровольно отступил от Августа к Станиславу, потом уехал от Станислава к Августу в Саксонию, куда удалился король Август; там, живя вблизи Августа, Залуский начал снова тайные сношения со Станиславом. Брат коронного гетмана Любомирского признал Станислава и обещал своим влиянием расположить на его сторону все войско, а потом опять объявил себя за Августа. Подскарбий Пребендовский недавно хлопотал в пользу Августа у прусского короля, а потом вдруг пристал к Станиславу, когда узнал, что тот был коронован. Поляки той и другой партии обещали своим соотечественникам золотые горы и чудеса всевозможнейших благ, желая приманить к себе свою братию, но приставшие легко отступали назад, как только замечали, что обещания могут остаться неисполненными. Приверженцы Августа распускали слух, что новоизбранный в короли Станислав, в благодарность за свое избрание, обещал шведскому королю Курляндию, а Сапегам часть Литовского княжества в качестве независимого наследственного владения¹⁴. Они думали восстановить своих соотечественников против шведской стороны страхом, что при такой перемене власти не будет удержу мятежному хлопству против шляхетства, как уже то было во время нашествия на Польшу короля Густава*, а духовенству внушали опасение, что у духовных особ отнимутся имения, как поступлено в Швеции¹⁵.

Между тем Паткуль, один из первых заправщиков (призвідців. — М. К.) Северной войны, сошел со своего поприща. Король Август, недовольный им за растрату денег, полученных от царя Петра для уплаты войску, приказал арестовать его в то самое время, когда Паткуль собирался жениться на богатой вдове Румор с тем, чтобы потом уехать в Швейцарию и там жить себе частным человеком. Его засадили в крепость Зоненштейн в Саксонии¹⁶. Это случилось тогда, когда малороссийский гетман дожидался от него руководства (вказівки. — М. К.), куда ему идти с козацким войском.

23 сентября, остановившись обозом под Уханью, Мазепа получил царский указ послать требование к ординату** Замойскому, владельцу крепости Замостья, пустить туда гарнизон русских войск, чтоб не дать шведам овладеть этой крепостью. Требование это, посланное гетманом, не имело успеха. Ординат отвечал, что ему не нужно иностранной помощи. Тогда Мазепа двинулся с войском по направлению к Замостью. На пути своем Мазепа замечал, что польская шляхта повсюду склоняется на сторону Станислава Лещинского. Враждебная Августу сторона тем более выигрывала, что козаки, а еще более великорусские ратные люди, шедшие с козаками под командой Неплюева, будучи голодны, так много себе позволяли, что не щадили и божних храмов, хотя за это и постигало их строгое наказание.

Подходя к Замостью, гетман повторил ординату свое предложение и при этом даже пригрозил, что в случае упрямства он прибегнет к военным мерам. Замойский опять отказал, объясняя, впрочем, что для этого нужны были бы особые письма к нему от короля Августа и от царя. Приезжал потом в качестве комиссара какой-то Накваский, но так как он особого письма королевского не привез, то ординат и ему отказал. Тогда гетман расположился обозом под Замостьем. Польские гет-

¹⁴ Рук. Имп. Публ. Библ., folio, № 17.

* Опушено зміст цієї чутки, переданої автором у тексті.

¹⁵ Рук. Имп. Публ. Библ. Разноязычн. Miscelanea, folio, № 39, л. 190.

¹⁶ Nordberg, т. II, с. 42. Франц. перев.

** Ординат — законний і виключний спадкоємець батьківського маєтку, старший син (на Заході таке право називалося майоратом).

маны коронный и польный* несколько раз приглашали его к ним на свидание, но он не поехал и сообщил Головину, что не доверяет им**.

Во время месячной стоянки под Замостьем была попытка новокоронованного короля склонить малороссийского гетмана к измене русскому царю. Прибыл какой-то поляк Вольский с тайным предложением пристать к Лещинскому и шведскому королю. Гетман подверг его пытке; показание, вынужденное этою пыткой, вместе с отобранною у него инструкцией, отправил в Малороссийский Приказ, а самого шляхтича Вольского не отправил, опасаясь, чтоб его не отгромили на дороге.

Мазепа в донесении своем уверял государя в своей подданнической верности, непоколебимой ни пред какими искушениями***.

7 ноября Мазепа известил Головина, что, наконец, ординат Замойский допускает вступить в крепость гарнизону из 1.000 великороссийских ратных людей и 200 малороссийских козаков, обязываясь в течение месяца содержать гарнизон этот на свой счет, чтобы все его маестности были изъяты от контрибуций. 12 ноября, сообразно царской воле, Мазепа расставил половину своего войска в воеводстве белзском и в земле хелмской, в таком опустелом крае, где чувствовался недостаток запасов для людей и корма для лошадей, а с остальною половиною двинулся на Волынь¹⁷.

Прибывши на Волынь, Мазепа заложил свою квартиру в Дубно. Тут прибыл к нему из Гродно полковник прилуцкий Горленко, назначенный наказным гетманом над отрядом, высланным в Литву. Когда этот отряд прибыл в Гродно, царь приказал Горленку послать 1000 козаков к Риге, отдавши их под команду генерала Рона. Горленко с остальными остался в Гродно. Еще в конце сентября он, Горленко, через курьера письменно сообщал своему гетману о бедственной судьбе козаков, посланных к Риге****, и о всяких обидах, терпимых козаками в литовском крае от великороссийских начальных людей¹⁸. По царскому указу устроены были там временные почты, и на эти почты высланы были прилуцкие козаки: эти-то козаки особенно терпели от нахальства русских офицеров, ездивших на почтовых лошадях. Случалось, что у козаков забирали лошадей и уезжали на них, а козаки потом должны были отыскивать своих взятых лошадей и находили их измученными шибкою ездою и остающимися без корма; случалось и так, что офицер, взявший козака с лошадыю, гнал без милости и бил разом и лошадь и козака. Горленко жаловался, что его самого, наказного гетмана, насильно столкнули с коня и забрали под подводы лошадей у него и у прочих козацких начальных людей с ним ехавших. 9 ноября Горленко упросил Шафирова исходатайствовать ему отпуск со службы, ссылаясь на болезнь в ноге. Оставив над своими полчанами в Гродно своего сына Андрея, он явился к гетману в Дубно вместе с товарищем своим киевским полковником Мокневским. Там на словах они сообщили гетману подробнее и точнее о всех оскорблениях, которые претерпели малороссийские козаки от великорусских офицеров. Горленко прибавил, что он нарочно притворился больным, потому что боялся, чтоб его с козаками не услали в Пруссию и не стали бы там учить козаков регулярному

* Коронный гетьман — головнокомандуючий військом, польний — його заступник.

** Скорочено гетьманський лист до Головіна, зміст якого вміщено в тексті.

*** Арх. Ин. Дел, № 36 (Знято цитату з листа Мазепи до царя, де гетьман передавав матеріали допиту Вольського і божився у вірності російському монархові.— М. К.).

¹⁷ О всем, касающемся похода Мазепы к Замостью, см.: Арх. Ин. Дел, 1705 г. Подлинники.

**** Цитату з листа Горленка опущено.

¹⁸ Госуд. Архив. Письмо Орлика к Яворскому напечатано в «Основе» 1862 г. Листопад (лист опущено.— М. К.).

строю*. Об этой посылке козаков для обучения регулярному строю писал еще прежде гетману Иван Черныш, находившийся при гетманском племяннике Войнаровском также в Гродно. Черныш писал, что он даже видел копию с царского указа об этом. Быть может, это было предположение Петра, тогда состоявшееся и тотчас отмененное, так как все царствование Петра изобилует распоряжениями, которые тотчас и отменялись.

Из других мест Гетманщины Мазепа получал жалобы на дурное обращение великоруссов с малороссиянами. Черниговского полка городненский сотник доносил своему полковнику Полуботку, что ехавший с солдатами из Могилева в Киев Иван Павл. Зыков допускал своих солдат чинить над жителями бесчинства и поругания¹⁹. В Чернигове проезжал из Москвы с аптекой некто Роптеев и требовал 44 подводы; хотя ему обещались их выставить, но он, не дождавшись, послал своих людей ловить лошадей в поле, а наловивши более ста, требовал, чтобы хозяева выкупали их от него. Мазепа, получая с разных сторон такие вести, до того раздражался, что в кругу близких к себе старшин высказал, что другой бы склонился к предложению, которое присылал к нему Станислав Лещинский с Вольским**.

Находясь в Дубно, Мазепа ездил на короткое время в Белую Криницу и там был восприемником у князя Вишневецкого. Мать двух Вишневецких, урожденная Ходоровская, Анна, вдова Константина Вишневецкого, воеводы белзского, по смерти мужа была за другим мужем, князем Дольским, любимцем покойного короля Яна Собеского, великим маршалом литовским, умершим в 1695 году. Вдова после двух мужьев, княгиня Дольская была еще не стара²⁰ и обладала в высшей степени качествами прелестницы. Мазепа с нею крестил дочь, родившуюся у ее сына. По известию современника, близкого к Мазепе, он тогда вел с нею дневные и ночные беседы, и в это-то время брошено было первое искушение передаться на шведскую сторону***.

ГЛАВА ОДИННАДЦАТАЯ

Первое искушение не подействовало на Мазепу. Мало располагали его и проблески вражды к москалям в Малороссии. Правда, в Запорожской Сичи эта вражда показалась до того острою, что когда великорусские ратные люди, плывя по Днепру, нуждались в судах и перевозчиках, чтобы безопасно пройти через пороги, то кошевой Гордиенко приказывал запорожскому полковнику, находившемуся в Кодаче, распорядиться так, чтобы на порогах пропали все суда с московскими ратными людьми. Сичь Запорожская не переставала быть притоном удалых беглецов из украинского посольства, которые пели там все одну и ту же старую песню — идти в Украину и бить панов и орандарей****. Но та-

* Немає потреби виправдовувати подібні дії Петра I і його сподвижників державною необхідністю, як це робилося ще недавно. Всі вони були жорстокими кріпосниками і дивилися на простих людей, мов на худобу, на матеріал, здатний працювати чи воювати. Українська ж старшина викликала у них підозру своїми автономістичними настроями. Слід зауважити, що подібний образ старшини зловмисно створював Мазепа.

¹⁹ Арх. Ин. Дел, 1705 г. Подлинники. Донесение Полуботка гетману (опущено.— М. К.).

** Знято цитату з листа Орлика до Яворського, де про це розповідається. Очевидно, гетьман таким чином зондував ґрунт серед свого оточення, до часу не виказуючи своїх намірів.

²⁰ Сын ее Михаил, гетман литовский, родился в 1680 г.

*** Лист Орлика до Яворського з цим повідомленням опущено. На наш погляд, Костомаров тут занадто категоричний: попередній розвиток подій показує, що Мазепа почав кидати погляди у бік Карла XII в перші роки Північної війни.

**** Отже, не проти «москалів», а проти панів і орандарів був спрямований гнів «удалых беглецов из украинского посольства», тобто простих селян і міщан.

кое брожение в народе не могло быть полезным гетману, потому что ненависть посполства к панам прежде всего обращалась против него, так как он был самый первый, главный пан. Народ не любил великорусской власти над собою, но не терпел и своего гетмана, считая его разом и польским паном, и угодником московской власти*. Раздражение малороссиян не могло подвинуть гетмана стать в недружелюбное отношение к Московской державе**. Притом все эти зажигательные крики об избиении панов и арендарей оставались одними криками, а сичевое своеволие ограничивалось только несколькими разбойническими разорениями пасек в «товще» (дебри) Самарской да угоном скота и лошадей запорожскими «харцызами»²¹ (разбойниками).

При тогдашнем положении дел ничто не располагало Мазепу поддаться внушениям в пользу шведов, притом такие внушения делала ему женщина, которая была матерью одного из предводителей Августовой партии в Польше, воевавшего против шведов, а потому чересчур доверяться ее искренности в то время еще было неблагоприятно. Вероятно, такого рода внушения делались ему вскользь, в качестве соображений, как поступить в случае, если дела поворотятся окончательно во вред Августу и Петру. Еще, однако, дело Петра не казалось тогда слабым, и Мазепа, имевши всегда в виду собственное благополучие (точнее не скажешь! — М. К.), не видел нужды поворачивать круто в противную сторону.

С зимы 1705 на 1706 год дела становились все хуже для Петра и Августа и все лучше для Карла и Станислава. Шведы направлялись в Литву. Царский фельдмаршал Огильви занял Гродно и ожидал прибытия в помощь саксонского войска короля Августа. Но саксонской помощи не могло явиться, потому что саксонский главнокомандующий Шуленберг был разбит наголову при Фрауэнштадте шведским генералом Реншильдом, а Потоцкий, предводитель польского войска стороны Станислава, поразил польское войско Августовой стороны, бывшее под командою князя Вишневецкого. Карл двинулся в Литву. Он не успел взять Гродно, но расположил свое войско так, что оно не допускало (підвіз. — М. К.) продовольствия русским военным силам, находившимся в Гродно. Вступление Карла в Литву быстро расположило шляхетство этого края на сторону Станислава Лещинского. Воеводства новгородское, слонимское и волковисское объявили себя за нового короля. Признал его в воеводстве виленском повет лидский. Князь Огинский, сильнейший из литовских магнатов, изъявил желание пристать к Станиславу, если за ним, Огинским, сохранят носимый им сан польного литовского гетмана.

В это время Петр потребовал Мазепу в Минск, куда и сам обещался быть. Гетман приехал в Минск в начале марта с компанейцами и с двумя городскими полками — Миргородским и Переяславским; скоро потом подоспели еще казаки. Войска у Мазепы было до 14 000²². Мазепа расположил своих казаков «на пассах» от Гродна до Вильна²³, в городах Минске, Слуцке, Несвиже и Ляховичах²⁴. Царь приказал им беспокоить шведов, пока не придут на помощь саксонские войска.

* Як тут у черговий раз не подивуватися народній проникливості і мудрості: саме паном одним і водночас слугою іншим і був Мазепа. Та засліплений ним Петро I не помічав цього.

** У той час — точніше буде додати. Мабуть, він ще робив ставку на старого пана — бо успіхи нового, Карла XII, ще не стали явними. Сказане підтверджується наступними міркуваннями Костомарова, побудованими, як обов'язково бувало у цього історика, на міцному ґрунті неспростовних свідчень джерел.

²¹ Арх. Ин. Дел, 1705 г. Подлинники; Арх. Юст., кн. 96, л. 503.

²² Nordberg, т. II, с. 80. Французский перевод.

²³ Арх. Ин. Дел, 1706 г., март. Подлинники.

²⁴ Nordberg, т. II, с. 81.

Тут постигали козаков несчастья одно за другим. В Несвиже поставлен был стародубский полковник с четырьмя сотнями своих полчан. Шведы напали на них сонных ночью и одну сотню истребили совершенно. Погиб и стародубский полковник Миклашевский. Другая сотня, поверивши слову неприятеля, обещавшего отпустить козаков на свободу, если они не будут защищаться, положила оружие и была объявлена военнопленною. Третья сотня заперлась в бернардинском монастыре, не поддавалась никаким убеждениям сдаться, и когда шведы, не ставши их добывать оружием, ушли, соединилась с четвертою сотнею и обе пришли к гетманскому обозу. Вслед за тем, 18 марта, осадили переяславского полковника Мировича в Ляховичах, за четыре мили от Несвижа.

В Литве сторона Станислава все более и более брала верх. Именем двух соперничающих королей устанавливалось в Литве два высших судилища — два трибунала: один от короля Станислава в Вильне, другой от короля Августа в Минске. По замечанию Мазепы, на минский трибунал не находилось много охотников ехать, потому что шведский король угрожал разорять огнем и мечом маестности тех господ, которые туда поедут. Шляхетство повсюду торопилось признавать королем Станислава Лещинского. К этому возбуждала шляхетство, кроме страха шведов, ненависть к русскому войску, наводнившему край в видах поддержания стороны враждебной Станиславу. В городе Орше был поветовый сеймик, где в приватном совещании замыслили истребить великороссийское войско хитрым способом, чтоб и духа его не оставалось в стране²⁵.

Находясь в Минске, Мазепа получил от княгини Дольской небольшое письмецо, писанное цифрами. В нем княгиня извещала гетмана о возвращении своего посланца от какого-то двора с письмом от какого-то короля, которого имя не называлось в письме. Мазепа приказал прочитать это письмо вслух своему писарю Орлику и произнес:

«Вот глупая баба хочет через меня обмануть его царское величество, чтоб царь, оставивши короля Августа, принял под свою протекцию Станислава Лещинского и помог ему утвердиться на престоле, а он за то обещает царю подать такие способы, чтобы царь мог победить шведа. Я уже о таком ее дурачестве говорил государю. Его величество смеялся над этим».

Орлик в своем письме к Яворскому, сообщая об этом событии, говорит, что сам он, Орлик, тогда поверил Мазепе и не имел ни малейшего подозрения, чтобы гетман склонен был к измене царю²⁶. Вероятно, так и было на самом деле. Царская сторона в то время не проигрывала до такой степени, чтобы возбуждать опасения в тех, которые держались ее*.

Мазепа должен был по царскому указу пребывать в Минске, пока русское войско, под командой фельдмаршала Огильви, не выйдет из Гродно. 24 марта Огильви вышел из Гродно и направился к Бресту, но Мазепа после того оставался в Минске еще до половины апреля, хотя его козацкое войско находилось в большой нужде по причине падежа лошадей и недостатка в продовольствии для самого войска. Гетман все-таки думал освободить Мировича, которого в Ляховичах держали в осаде шведы в числе 5800 человек войска. Гетман отправил к Мировичу на выручку великороссийский отряд в 5000 человек под командой Неплюева и прибавил к ним своих козаков, но последние, прошедши версты три от Минска, вернулись назад под тем предлогом, что измученные

²⁵ Арх. Ин. Дел, 1706 г., март (Цитата з сеймового документа опущена, бо переказана автором.— М. К.).

²⁶ Письмо Орлика.

* Думку Костомарова слід визнати вірогідною. Мазепі тоді було краще з Петром I, котрий любив його і безмежно йому довіряв — здається, більше, ніж будь-кому з свого найближчого оточення.

лошади не в силах были везти их. Тут пришло гетману известие, что сам шведский король спешит к Ляховичам с шестью тысячами своего войска. Тогда Мазепа, оставивши переяславского полковника «на волю Всемогущего Бога», двинулся из Минска на Быхов; царь приказывал в этом городе поместить гарнизон, хотя гетман заранее изъявлял сомнение, чтобы там добровольно приняли русский гарнизон, тем более, что гетман шел туда с немногочисленным войском и без артиллерии²⁷.

Быховская крепость с городом могла быть сдана малороссийскому гетману только с разрешения гетмана литовского. Тогдашний литовский великий гетман князь Михаил Вишневецкий, достигший в очень молодых летах своего сана только благодаря своей громкой родовитости, держался до сих пор партии Августа и отличался даже жестокостью над его противниками, но вдруг стал склоняться на противную сторону, как только успехи Карла делались очевидными в Литве и большая часть шляхетства литовского отступила от Августа и признала Станислава. Гетман Мазепа, находясь еще в Минске, обращался к Вишневецкому с просьбою подать помощь Мировичу в Ляховичах. Вишневецкий отговорился тем, что его войско разослано в другие места. Через несколько дней Мазепа узнал положительно, что Вишневецкий хотя и не объявил себя решительно на стороне Станислава, но уже сносится с панями шведской партии, и, стоя на Двине, сам не двигается против неприятеля и своим подначальным начальникам отрядов запрещает воевать против шведов и их польских союзников, а к быховскому коменданту Синицкому послал приказание не впускать козаков ни в Быхов, ни в Могилев²⁸.

Когда Мазепа приступил к Быхову, Синицкий, исполняя приказание великого литовского гетмана, наотрез отказал впускать козаков в крепость, согнал из быховской волости людей, расположил их по крепостному валу в видах обороны и оставил на башнях орудия. У гетмана Мазепы оставалось каких-нибудь тысячи две козаков и те терпели от недостатков всякого рода. Итак, гетман Мазепа отошел от Быхова, поручивши стоять под этим городом новому стародубскому полковнику Силенку²⁹.

На возвратном пути в Украину гетман о судьбе покинутых в Литве козаков узнал от переяславских полчан, приставших к его войску в Борисове в числе 150 человек: Ляховичи добыты неприятелем, разгромленные козаки ушли в свой край через Слуцк, а сам Мирович со старшинами и со многими товарищами взят в полон шведским генералом, который, забравши пленных, отправился в Полонное к подкоморию Любомирскому, ставшему открытым сторонником шведского короля³⁰. О дальнейшей судьбе Мировича известно³¹, что шведский генерал, у которого он находился в плену, отправил его, вместе с другими военнопленными, в Штеттин. Жена Станислава Лещинского просила шведского короля отпустить Мировича домой, но Карл не согласился, полковника отправили в Стокгольм, и гетман посылал к нему через Малороссийский Приказ 1170 ефимков на милостыню малороссийским пленным в Швецию. Мировичу не пришлось уже воротиться в отечество: он умер в плену.

Возвратившись в Батурин, гетман получил известие, что летом царь приедет в Украину осматривать укрепления Киева, считавшегося тогда важнейшим оборонительным пунктом при военных обстоятельствах того времени. Мазепа делал распоряжения для встречи на границе Черниговского полка такого высокого, еще не виданного в Украине гостя, но вдруг царь известил его, что приедет прямо в Киев водяным путем. Гетман приказал собираться туда козакам и сам отправился в Киев

²⁷ Арх. Ин. Дел, 1706 г., апрель. Подлинники.

²⁸ Там же. Донесения, апреля 22 и 24.

²⁹ Там же. Донесение, мая 13.

³⁰ Там же, июнь.

³¹ Там же, 1707 г., февраль. Подлинники.

в конце июня, жалуясь в своих письмах к Головину на свои «подагричные и хирагричные» недуги³².

В Киеве опять было искушение гетману. Все та же кума, княгиня Дольская, прислала к нему письмо, написанное цифрованной азбукою. Мазепа позвал к себе в спальню Орлика, сам лег на постель, а своему генеральному писарю приказал читать письмо. В этом письме княгиня Дольская именем короля Станислава просила Мазепу начинать «намеренный» путь*, надеясь на скорое прибытие из Волыни целого шведского войска, и быть уверенным, что все желания, какие гетман заявит, будут исполнены. Княгиня обещала притом прислать «ассекурацию» Станислава и «гваранцию» шведского короля. Мазепа, выслушавши чтение письма, вскочил с гневом с постели, начал бранить княгиню, себя называл «ношеною и искусною» птицей, которую не удастся провести какой-нибудь бабе, когда его не могли провести более знатные и искусные, потом сжег полученное письмо и велел написать ответ, в котором просил княгиню прекратить с ним такую корреспонденцию и не помышлять, чтоб он, служивши верно трем государям, при старости лет наложил на себя пятно измены. Запечатавши сам этот ответ, Мазепа не отдал его Орлику, а спрятал при себе, и Орлик наверно не знал, был ли он отослан княгине Дольской, или, быть может, Мазепа, написал ей иной ответ, которого содержание скрыл тогда от своего генерального писаря**.

Соображая обстоятельства, можно допустить, что и в самом деле Мазепа в это время не решался еще на измену, потому что могущество Карла не достигло еще такой высоты, чтобы верность врагу шведского короля становилась до крайности опасною, а царское могущество не упало до того, чтобы не возбуждать к себе страха за будущее. Что княгиня Дольская, которой сын уже перешел на сторону Станислава и которая сама притом была в родстве со Станиславом, пыталась склонять малороссийского гетмана на сторону нового польского короля — это было уже теперь естественно; но Мазепа, кажется, только высматривал и, так сказать, примеривался, как ему поступать, если обстоятельства действительно приведут к необходимости искать дружбы с Карлом и Станиславом.

Петр прибыл в Киев 4 июля. Во время пребывания государя в Киеве случились у Мазепы встречи, которые должны были расположить его слушать с большим вниманием внушения своей кумы. Долго Петр оказывал Мазепе дружеское расположение и никто не становился между ним и монархом. Но усилившаяся в государе привязанность к Меншикову возбудила в Мазепе признаки ревности к последнему. Когда царь прибыл в Киев, вдруг разнеслась весть, что Карл XII направляется в Украину³³: Царь снаряжал Меншикова на Волынь с кавалериею, а Мазепе указывал в случае нужды содействовать Меншикову и исполнять то, что последний прикажет. Эта предполагавшаяся тогда экспедиция не состоялась, потому что Карл повернул из Польши не в Украину, а в Саксонию, но Мазепа принял царский указ себе в бесчестие. «Вот, — говорит он близким своим, — вот какое награждение мне при старости за многолетнюю верную службу! Велят быть под командою Меншикова! Не жалостно было бы если б меня отдали под команду Шереметева или какого-нибудь великоименитого и от предков заслуженного человека!»

Шляхетская гордость человека, бывшего в юности «покоевым» поль-

³² Там же, 1706 г., июль. Подлинники.

* Ці слова можуть свідчити про наявність змови Мазепи з Карлом XII чи, принаймні, з ворожою Росії партією в Польщі.

** Спогад Орлика про цей епізод опущено, тому що він переказаний Костомаровим. Натяк історика на те, що Мазепа обманював навіть свого найближчого сподвижника, є небезпідставним.

³³ Голиков. Деяния Петра Вел., т. II, с. 320.

ского короля, топорила при мысли находиться под командою того, кто в детстве в Москве торговал пирогами. Впрочем, была еще причина недовольства Мазепы против Меншикова. Мазепа сватал сестру Меншикова за племянника своего Войнаровского. Александр Данилович сначала обещал, а потом отрекся от своего обещания. Орлик сообщает, будто Меншиков отвечал Мазепе, что на его сестре сам царь думает жениться³⁴. Как бы то ни было, но по наружности Мазепа и Меншиков казались добрыми приятелями. Когда Петр находился в Киеве, Мазепа пригласил на обед к себе государя и некоторых вельмож. В числе почетных гостей был и Меншиков. Когда гости порядочно подпили, Александр Данилович, будучи «маленько шумен и силен», как выражается очевидец, взял Мазепу за руку, сел с ним поодаль от других и говорил, наклонясь к нему на ухо, но так, что стоявшие здесь генеральные старшины и некоторые полковники могли кое-что расслышать.

«Гетман Иван Степанович, — сказал Меншиков, — пора принимать за врагов». И он при этом подморгнул на старшин. Те, заметивши, что паны хотят говорить между собою втайне, стали отдаляться, но Мазепа кивнул им, показывая знак, чтоб они оставались, и отвечал Меншикову, как будто на ухо, но так, чтобы другие слышали: «Не пора».

«Не может быть лучшей поры, как ныне, когда здесь сам есть царское величество с главною своею армией», — сказал Меншиков.

Мазепа возразил.

«Опасно будет не сконча еднєю войны с неприятелем, другую начинать внутреннюю».

«Их ли, врагов, опасаться и щадить! — сказал светлейший. — Какая с них польза его царскому величеству? Прямо ты верен царскому величеству, но надобно тебе знамение твоей верности явить и память по себе в вечные роды оставить, чтоб и впредь будущие государи ведали и имя твое блажили, что един такой был верный гетман Иван Степанович Мазепа, который такую пользу государству Российскому учинил».

В это время царь встал с своего места с тем, чтоб уехать, и разговор гетмана с Меншиковым прервался неоконченным.

Проводивши высоких гостей, Мазепа воротился к старшинам и спрашивал: «Слышали?»

Те отвечали, что слышали.

«Вот всегда — сказал Мазепа, — мне туя песенку поют, и на Москве и на всяком месте! Не допусти им токмо, Боже, исполнить то, что думают!»

Слова, произнесенные Меншиковым, если бы даже и могли быть слышаны старшинами, не были бы вполне понятны, а потому Мазепа мог объяснять их смысл как хотел, и объяснения его поразили всех страхом*. Дело шло о переменах в козацком строе управления Гетманщины; к этому действительно стремился Петр, хотевший переделать все свое государство на новый лад. Царь до сих пор не трогал малороссийских порядков только из уважения к советам Мазепы, который находил несвоевременным касаться в этом отношении Гетманщины, хотя в принципе всегда заявлял перед царем одобрение его преобразовательным планам, чем и поддерживал к себе расположение Петра. Меншиков, конечно, был и прежде свидетелем царских бесед с гетманом и теперь, находясь под шумком, делал на это намеки сообразно известной пословице: «что у трезвого на уме, то у пьяного на языке». Старшины и полковники, услышавши от своего гетмана объяснение слов Меншикова, разразились жалобами. «Козаки, — вопияли они, — служат царю без вся-

³⁴ Письмо Орлика (Основа).

* Мазепа майстерно скористався брутальними словами підпилого Меншикова, аби залякати старшину царськими карами і у такий спосіб пов'язати її з собою, що було йому особливо потрібно з огляду на ускладнення становища в зв'язку з наближенням театру воєнних дій до України.

кой противности, верным и послушливым сердцем; козаки своими об-роками (на свой счет) совершают далекие походы и в Инфлянтах (в Лифляндии), и в Польше, и в Литве, и в донских городах, и в Казанском государстве; козаки погибают и умяются, а за все их службы — и за прежние в турецкой войне, и за последние в теперешней войне — не только нет им милости, а еще ругают их и унижают, — говорят, что от нас дела нет никакого, — верная служба наша в полушку не ставит-ся и, наконец, промышляют о нашей гибели»³⁵.

Наукове дослідження М. І. Костомарова «Мазепа» друкується за виданням: Собрание сочинений Н. И. Костомарова / Исторические монографии и исследования.—СПб., 1905.— Кн. 6.— Т. 16.— С. 379—716.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра

(Далі буде)

³⁵ Письмо Орлика. Гос. Арх.; Основа.

ПРИМІРНА ТЕМАТИКА

методичних порад на допомогу вчителям історії
Української РСР у 9—10 класах середньої школи

1. Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадянської війни.
2. Ленінська нова економічна політика — вирішальна підйома у відбудові народ-ного господарства УРСР.
3. Значення для долі українського народу утворення багатонаціональної дер-жави — СРСР.
4. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР.
5. Перекручення ленінської концепції кооперування у здійсненні політики колек-тивізації в сільському господарстві України.
6. Національно-культурне будівництво на Україні (20—30-ті роки).
7. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною — визначна подія в історії українського народу.
8. Подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.).
9. Особливості розвитку УРСР в 1946—1955 рр.
10. Особливості розвитку УРСР у кінці 1960-х — першій половині 1980-х рр.
11. Успіхи і труднощі перебудови Української РСР.

Публікуючи проект тематики методичних порад, звертаємося до вчителів-істо-риків з проханням, по-перше, висловлювати свої міркування щодо вміщених тем і, по-друге, вносити свої пропозиції та доповнення до цього списку. Публікація статей планується у другій половині 1989 р.

РЕДКОЛЕГІЯ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Исторический опыт революционно-преобразующей деятельности КПСС
/ Рук. авт. кол. В. Ф. Солдатенко.

К.: Политиздат Украины, 1987. — 374 с.

Сьогодні, коли КПРС, весь радянський народ вирішують великомасштабні і складні завдання вдосконалення соціалізму, неухильно зростає значення історичного досвіду діяльності Комуністичної партії.

Актуальність цієї проблеми, як правильно відзначається в рецензованій монографії, зумовлюється рядом обставин внутрішнього і міжнародного порядку. Вивчення і осмислення історичного досвіду КПРС, всього реального соціалізму у світлі теорії марксизму-ленінізму, оцінка і творче використання досвіду КПРС є могутнім джерелом сили нашої партії, всього міжнародного комуністичного і революційно-визвольного руху. Питання про значення історичного досвіду КПРС і всього реального соціалізму стало одним із стрижневих в ідеологічному протистові, а також предметом гострих дискусій у сучасному комуністичному русі.

Проте вивчення і пропаганда історичного досвіду партії ще не відповідають вимогам сьогодення. Відстає рівень теоретичного узагальнення і викладу суті історичного досвіду КПРС. Тому спроба авторського колективу певною мірою заповнити прогалину в дослідженні історичного досвіду нашої партії і висвітленні його всесвітнього значення заслуговує тільки схвалення. Новизна рецензованої монографії полягає в тому, що така спроба робиться вперше. Її вихід у світ становить значний науковий інтерес і має практичну цінність.

Позитивною стороною монографії є те, що, керуючись марксистсько-ленінським науковим інструментарієм дослідження складних і суперечливих явищ минулого, послідовно дотримуючись принципів історизму, партійності, наступності та новаторства, автори прагнуть показати генезис тих чи інших суспільних процесів, форм і методів партійної роботи, розкрити висновки та уроки, що випливають з подій минулого. Такий підхід дав змогу авторському колективу переосмислити багато аспектів досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС у всій її повноті та діалектичній суперечливості, охопити весь комплекс причинно-наслідкових зв'язків та взаємодій складної роботи партії з часів її створення В. І. Ленінін і до наших днів, розкрити загальне та особливе в історичному досвіді КПРС.

Не викликає сумніву структура монографії. Вона дала змогу авторському колективу в основному в логічній послідов-

ності розкрити процес нагромадження, теоретичного осмислення і використання досвіду КПРС в її практичній діяльності, а також вплив цього досвіду на розвиток світового революційного процесу, його місце в сукупному досвіді міжнародного комуністичного руху.

Правомірно, що автори передусім на основі теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, партійних документів, аналізу наявної з даного питання літератури дають визначення науково-політичного змісту поняття «історичний досвід революційно-перетворюючої діяльності КПРС», обґрунтовують величезне значення цього досвіду для вироблення і вдосконалення стратегії і тактики партії, підвищення рівня та ефективності її політичного керівництва соціалістичним суспільством. Воно доповнюється й, так би мовити, міжнародним аспектом — впливом КПРС на світовий розвиток. У книзі аргументовано викриваються спроби антикомуністів дискредитувати досвід КПРС і СРСР, оцінювати його ізольовано від досвіду соціалістичних країн і всього світового визвольного руху. У праці переконливо показано, що створення революційної партії в Росії стало закономірним підсумком суспільного прогресу і відображенням насущних потреб російського й міжнародного робітничого руху на рубежі XIX—XX ст. Дослідники висвітлюють значення історичного досвіду боротьби В. І. Леніна, російських марксистів за створення партії нового типу, показують труднощі, що їх доводилося долати при цьому. Розроблені В. І. Ленінін ідеологічні та організаційні основи Комуністичної партії, її досвід згуртування своїх лав, непримиренної боротьби проти опортунізму і ревізїнізму стали надбанням усього світового робітничого руху.

Автори глибоко узагальнюють унікальний досвід, що його набула партія більшовиків по вихованню та організації трудящих на повалення старого світу. Вони досліджують механізм, за допомогою якого партія злила воедино соціалістичний рух пролетаріату за владу з демократичними рухами селян за ліквідацію залишків кріпосництва, за землю, з боротьбою трудящих за національне визволення, показують, як партія добивалася тісного сплаву національного та інтернаціонального в організаційній та політичній роботі, оволодівала всіма формами боротьби, вмiла швидко змінювати їх, залежно від конкретно-історичних умов. Цей досвід і уроки зберігають свою актуальність і в наш час, коли комуністичні й робітничі партії неосоціалістичних країн діють у складній, суперечливій обстановці.

Особлива увага у праці приділена ана-

лізові революційно-перетворюючої діяльності більшовиків у перші повоєнні роки, коли, за оцінкою В. І. Леніна, партією було набуто досвід, який «...цілком можна порівняти з багатовіковим розвитком»¹. Він полягав насамперед у зламі старого державного апарату і будівництві нового апарату державної влади, утвердженні ролі і значення Рад як політичної основи соціалістичної державності і забезпеченні керівної ролі Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату.

Істотне місце у монографії відведено узагальненню історичного досвіду діяльності партії по створенню основ соціалістичного суспільства. Автори розкривають суть ленінських ідей соціалістичних перетворень, показують їх величезне значення для політичної та організаторської роботи більшовиків. Зроблено наголос на тому, що, здійснюючи ці ленінські настанови, партії доводилося враховувати досить значну соціально-економічну і технічну відсталість країни, тривалу ізоляваність Радянської держави, наявність капіталістичного оточення, відсутність досвіду створення нового суспільства. На її діяльності не міг не позначитися і фактор часу, оскільки соціалістичне будівництво необхідно було здійснювати у найкоротші історичні строки, що вимагало величезних зусиль та самообмежень.

У праці подано багатий і різноманітний матеріал про те, як, долаючи труднощі, партія, її місцеві комітети і первинні організації зуміли розвинути небачений ентузіазм мас, який вразив світ. У надзвичайно складних умовах, без необхідної механізації, часто перебуваючи на злиденному пайку, радянські люди творили чудеса трудового героїзму. В результаті швидкими темпами вдалося здійснити соціалістичну індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію, розв'язати національне питання. У книзі детально проаналізовано величезну роботу партії по мобілізації трудящих на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, показано інтернаціональне значення організації захисту соціалістичних завоювань в СРСР. Дослідники підкреслюють, що роки Великої Вітчизняної війни були в житті партії найславнішими і найгероїчнішими сторінками, написаними мужністю і відвагою, величезною самовіддачею і самопожертвою мільйонів комуністів.

Цільне місце в рецензованій праці відведено вивченню досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС у післявоєнний період. Дослідники акцентують увагу на тому, як, долаючи серйозні труднощі внутрішнього й зовнішнього характеру, партія спрямовувала свої зусилля на розв'язання ключових завдань розвитку країни, вдосконалювала керівництво господарським будівництвом, соціально-політичним і духовним життям суспільства.

¹ Ленін В. І. Розмова з японським кореспондентом Р. Накахіра, представником газети «Осака Асахі» // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 122.

Заслужує на увагу висвітлений авторами позитивний досвід розвитку самої партії, виявлені ними закономірності цього процесу, що привів до перетворення КПРС в авангард усього радянського народу.

У монографії певною мірою розкривається досвід організаційно-партійної, ідейно-теоретичної та політико-виховної роботи партії в 60—80-ті роки, показані сильні і слабкі сторони роботи різних її ланок. Проаналізовано деякі тенденції, суперечності, підсумки та уроки соціально-економічного й духовного розвитку СРСР у ці роки, процес визрівання передумов перебудови та узагальнено перший її досвід. На основі рішень XXVII з'їзду КПРС розкривається перегрупування партійних сил у сучасних умовах, їх діяльність на пріоритетних напрямках і ділянках, дальший розвиток і поглиблення демократії. Автори показують, як відбувається перехід до утвердження справді політичного характеру партійного керівництва.

Працю пронизує ідея, що, незважаючи на різні перекося та деформації минулого, КПРС залишається ленінською партією, яка активно виявляє свою творчу діалектичну суть, здатність до саморозвитку, самовдосконалення, самоочищення.

Позитивно оцінюючи рецензовану книгу в цілому, висловимо, однак, і деякі критичні зауваження. Зокрема, дослідники недостатньо уваги приділили використанню партією всього кращого, що було набуто міжнародною соціал-демократією до початку XX ст., неповно показали значення досвіду діяльності більшовиків у справі злиття демократичного та пролетарського руху для світового робітничого класу. Деяко схематично показано внутріпартійне життя в умовах царського режиму, джерела високого політичного і морального авторитету партії в масах у довоєнний період. Не досить глибоко проаналізовані взаємовідносини між Комуністичною партією і Радами у перші роки після перемоги Жовтня, що зберігають своє значення і для сучасності. Вартий більшого, об'єктивнішого аналізу досвід партії по згуртуванню трудящих у роки громадянської війни.

Автори мало уваги приділили урокам політичного керівництва масами у період соціалістичного будівництва. Адже в діяльності партії у цей період були й збочення, і трагізм, нехтувалися ленінські норми партійного життя та принципи партійного керівництва, спотворювалися форми реалізації соціалізму як нової системи. Дослідники, на жаль, не змогли до кінця осмислити ідейно-теоретичну боротьбу в партії у 20—30-ті роки, висвітлити співвідношення в ній позицій тих, хто виступав за утвердження ленінського розуміння соціалістичних перетворень, та їх противників. Недостатньо розкриті причини та історичні уроки таких явищ, як становлення адміністративно-командної системи партійно-державного керівництва, підміна принципу демократичного централізму бюрократичним централізмом.

Недоліком книги є й те, що авторський колектив не повною мірою аналізує ме-

ханізм гальмування і застійних явищ, уроки діяльності КПРС по вдосконаленню соціалізму, недостатньо розкриває значення демократизації в політичній, економічній і духовній сферах, у внутріпартійному житті, кадровій політиці.

Можна висловити лише жаль, що книга була підготовлена до публікації доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується» (К., 1987.— 61 с.). Використання в монографії новітніх положень, висновків і оцінок, безумовно, позитивно позначилося б на її змісті, ідейно-теоретичному рівні.

Наведені вище зауваження істотно не применшують наукової ваги рецензованої праці. Вони лише свідчать про те, що, роблячи кроки по шляху відходу від догматичних уявлень і застарілих стереотипів (а такий, нехай навіть не досить рішучий крок, думається, і роблять автори даної монографії), необхідно енергійніше нарощувати зусилля дослідників на дальшому і глибшому аналізі історичного досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС, її уроках, виявленні повчальних

висновків з минулого для практики партійної роботи в сучасних умовах, для виконання партією своєї ролі політичного авангарду суспільства на нинішньому етапі перебудови.

Хотілося б висловити й таке міркування. Підручника з історичного досвіду КПРС до цього часу немає, хоч ця дисципліна протягом багатьох років читається у вищих партійних школах, вивчається у системі партійної освіти. Чи не варто було б доручити авторському колективу, врахувавши новітні партійні документи, досягнення сучасного суспільствознавства, відповідно доопрацювати рецензовану книгу, яка є першою спробою створення монографічного дослідження з даної проблеми, і видати її другим, доповненим виданням? Думаємо, що основа для цього є і що колектив авторів зміг би виконати таке доручення на рівні сучасних вимог.

П. А. Рудик (Київ),
Є. І. Юрій (Чернівці)

Одержано 28.12.88

А. Д. Колесник.

Не померкнет в веках.

М.: изд-во ДОСААФ, 1988.— 181 с.

У суворі роки Великої Вітчизняної війни на захист соціалістичної Вітчизни піднявся весь радянський народ. Смертельна небезпека, що нависла над нашою країною в зв'язку з віроломним нападом фашистської Німеччини, підняла могутню хвилю всенародного патріотичного руху, примножувала прагнення радянських людей віддати всі сили для втілення у життя заклику Комуністичної партії «Все для фронту, все для перемоги!» В жорстоких боях з ненависним ворогом радянські люди виявили небачений масовий героїзм, самопожертву в ім'я перемоги. Збулися пророчі ленінські слова про те, що війна на захист революційних завоювань висуне не тільки одиночок-героїв, а «...дасть таких героїв з маси.., зможе висунути цих героїв сотнями, тисячами»¹. Про це переконливо розповідає книга О. Д. Колесника, присвячена одній з найважливіших подій минулої війни — битві за Москву.

Про Московську битву вже написано багато книг, брошур і статей, ряд мемуарів. І все ж історія битви, яка точилася понад півроку — з 30 вересня 1941 р. до 20 квітня 1942 р., зберігає ще чимало бойових епізодів, фактів, імен, які поки

що невідомі широкому читачу. Цілком закономірно тому ця подія і сьогодні привертає зацікавлену увагу дослідників.

Праця О. Д. Колесника адресована масовому читачу, тому перед її автором стояло нелегке завдання — органічно поєднати науковість, глибину аргументації з доступністю, популярністю викладу матеріалу. Прочитавши книгу, можна констатувати: висвітлення багатьох питань відповідає цим вимогам, хоча подекуди вони реалізовані й неповністю.

Нині, в умовах перебудови історичної науки, коли перед дослідниками поставлене завдання написати правдиву і повну історію нашої країни, яка стала б історією життя і боротьби народу, важливе значення має персоніфікація, показ живих учасників тих чи інших подій з їхніми помислами і устремліннями, позитивними якостями і недоліками, всім тим, що визначало лінію їх поведінки, життєву позицію. Рецензована монографія вигідно відрізняється в цьому плані від багатьох попередніх видань. Вона присвячена не загалом Московській битві, а саме конкретним її героям. Автору вдалося уникнути суттєвого недоліка, притаманного численним дослідженням, в яких не завжди підкріплено фактичним матеріалом традиційне і цілком справедливе твердження про масовий героїзм народу, внаслідок чого народні маси виглядають сірими, безіменними, одноманітними.

На сторінках книги живуть, діють, борються тисячі славних синів Вітчизни — кадрові військовослужбовці і представники мирних професій, які в грізний період війни одягли солдатські шинелі, люди різних віку і національностей, комуністи і безпартійні. Спираючись на

¹ Ленін В. І. Промова на урочистому засіданні пленуму Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, МК РКП(б) і ММРПС, присвяченому 3-ім роковинам Жовтневої революції 6 листоп. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 4.

багату джерельну базу, в тому числі на неопубліковані матеріали, автор розповідає про відомих і маловідомих або ранише зовсім не відомих учасників битви за Москву — піхотинців, артилеристів, льотчиків, танкістів, зв'язківців, саперів, моряків, прикордонників, медиків, партизанів і ополченців. Зокрема, в книзі наводиться цікавий фактичний матеріал, який свідчить, що під час боїв на засніжених полях Підмосков'я кілька радянських воїнів звершили безсмертний подвиг, який увійшов в історію Великої Вітчизняної війни як подвиг О. Матросова. Лише в ході грудневого контрнаступу 1941 р. закрили власним тілом ворожі вогневі точки, ціною свого життя забезпечили успішне виконання бойового завдання сержант 1319-го полку 185-ї стрілецької дивізії В. В. Васильковський, рядовий 1186-го полку 355-ї стрілецької дивізії Я. М. Падерін, молодший лейтенант, командир взводу 1174-го полку 348-ї стрілецької дивізії Н. С. Шевляков.

Незабутню сторінку в літопис Московської битви вписали курсанти Московського військового училища ім. Верховної Ради РРФСР, подільських піхотного і артилерійського училищ. Більшість з них полягли в жорстоких боях, але подвиги їх — безсмертні. Проте в науковій літературі рідко можна зустріти розповідь про конкретні бойові справи молодих патріотів. Цінність рецензованої книги полягає в тому, що вона значно доповнює знання про внесок курсантів в оборону столиці, про численні факти їх героїзму.

Наприклад, використавши нові матеріали наукового архіву Інституту історії СРСР Академії наук СРСР, автор висвітлює героїчні вчинки курсантів Григорія Овсієнка, Костянтина Цветкова, Івана Куляби, Івана Корженка та інших воїнів у боях на волоколамському напрямі.

Саме на цьому напрямі поблизу роз'їзду Дубосеково здійснили легендарний подвиг 28 героїв-панфіловців. Імена славних захисників Вітчизни сьогодні широко відомі. Однак не всі учасники бою проти армії фашистських танків загинули. Ранише вважалося, що четверо з них залишилися живими. В результаті пошуку, який продовжують вести дослідники — вчені, музейні працівники, нещодавно встановлено, і про це розповідається у книзі, що живими залишилися ще двоє учасників історичного бою — Данило Кожубергенов та Іван Добробабін. Спираючись на ранише не опубліковані документальні матеріали, автор справедливо звертає увагу на те, що подібні героїчні вчинки були непоодинокими, в тому числі серед воїнів 316-ї стрілецької дивізії, якою командував генерал І. В. Панфілов.

Внеском автора у розробку проблеми слід вважати і більш поглиблене порівняно з авторами інших видань висвітлення участі військових моряків у битві за Москву. Тим часом на різних її етапах у бойових діях брало участь близько 25 тис. моряків. У книзі узагальнено цікавий матеріал, який свідчить про високу майстер-

ність матросів, їхню стійкість і відвагу, виявлені в боях.

У рецензованій книзі вдало розкрито життєдайну силу дружби народів Радянського Союзу. Наведений автором яскравий документальний матеріал переконливо показує, що пліч-о-пліч з воїнами-росіянами мужньо боронили столицю багато представників різних націй і національностей СРСР.

Слід відзначити ще одну позитивну рису праці. Прослідковуючи день за днем хід велетенської битви, автор показує, як у тяжких оборонних та наступальних боях гартувалося воєнне мистецтво, збагачувалося цінним досвідом ведення сучасної війни уславлені радянські воєначальники Г. К. Жуков, І. С. Конєв, К. К. Рокоссовський, М. Ф. Ватутін, Д. Д. Лелюшенко, П. О. Ротмістров та багато інших, які внесли значний вклад у розгром німецько-фашистських військ під Москвою, як і в цілому в досягнення великої перемоги над фашизмом.

Достоїнством книги є й те, що героїчні звершення радянських воїнів, про які розповідає автор, подаються не ізольовано від загальних подій, а на фоні основних етапів битви під Москвою, тобто вдало вплетені в тканину оборонних і наступальних боїв на далеких і ближніх підступах до столиці. Це дає підставу стверджувати, що О. Д. Колесник знайомить читача не лише з героями Московської битви, але й з її історією.

Цілком закономірно автор в останньому розділі прагне узагальнити підсумки битви, розкрити її вплив на подальший хід війни. Його оцінка значення битви під Москвою в цілому відповідає точці зору, яка домінує в радянській історіографії. На жаль, автор навіть не згадує про нові підходи до цього питання, що знайшли відображення в ряді публікацій останнього часу відомих радянських істориків О. М. Самсонова, О. О. Ржешевського та деяких інших, не показує свого ставлення до тези про те, що перемога радянських військ під Москвою поклала початок корінному перелому у Великій Вітчизняній війні.

На нашу думку, це питання потребує дальшого всебічного вивчення. Адже і після поразки німецько-фашистських військ під Москвою стратегічна ініціатива у веденні збройної боротьби не перейшла остаточно до рук Радянського Головнокомандування. Не можна ігнорувати й той факт, що війна — подія глибокого соціального характеру. Звичайно, безпосередня збройна боротьба — це її найважливіша, але не єдина складова частина. Якщо ж згадати про економічне протиборство сторін, то, як відомо, до весни 1942 р., коли закінчилася битва, ще не було завершено перебудову народного господарства країни на воєнний лад, не створено злагожене військове господарство.

Загалом автор не повною мірою врахував нові підходи до вивчення історії війни, суть яких полягає в тому, щоб бачити не лише перемоги і успіхи, але й

труднощі і недоліки, помилки і прорахунки воєнного, політичного, економічного характеру, особливо в її перший період. Не всі порушені автором проблеми знайшли в книзі достатньо глибоке висвітлення. Зокрема, практично не розкрито зміст і форми партійно-політичної роботи серед воїнів, лише побіжно вказується на зв'язок захисників столиці з трудівниками тилу.

И. Ф. Курас, А. В. Кентий.

Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны).

К. Наук. думка, 1988.—330 С.

Одним з важливих напрямів діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни було керівництво народною боротьбою радянських людей у тилу німецько-фашистських загарбників. У радянській історичній літературі ця проблема висвітлена досить широко. Однак досі не було праці, в якій би всебічно розглядалася діяльність Українського штабу партизанського руху (УШПР).

У зв'язку з цим заслуговує на увагу рецензована праця, в якій розкрито основні напрями багатогранної діяльності партизанського штабу, показано його роль у розгортанні партизанського руху на тимчасово окупованій території України. Автори правильно підкреслюють, що саме УШПР був дійсно військовим органом ЦК КП(б)У, через який здійснювалося всебічне керівництво бойовою й політичною діяльністю партизанів і підпільників.

Вдалою, на наш погляд, є структура книги, яка дає змогу розкрити головні напрями діяльності УШПР. До наукового обігу введено велику кількість цінних документальних матеріалів, що розкривають боротьбу радянських людей за лінією фронту. Праця написана на високому ідейно-теоретичному і науковому рівні.

Розглядаючи проблему керівництва партизанським рухом, форми і методи збройної боротьби з фашистськими загарбниками, автори широко використовують лєнінську військово-теоретичну спадщину, досвід Комуністичної партії щодо централізованого керівництва боротьбою народних мас. Важливе місце в рецензованій праці відводиться детальному висвітленню діяльності ЦК КП(б)У по організації партизанського руху, розгортанню роботи УШПР, удосконаленню структури штабу, укомплектуванню його досвідченими кадрами, створенню системи керівних органів партизанського руху на Україні, в яку входили УШПР, його представництва при військових радах фронтів, обласні штаби партизанського руху. Досліджуючи ці питання, авторам, на наш погляд, слід було б більше уваги приділити розкриттю діяльності нелегального ЦК КП(б)У в роки

Незважаючи на вказані недоліки, книга О. Д. Колесника, написана на багатому документальному матеріалі, дохідливою, яскравою мовою, збагачує радянську історіографію Великої Вітчизняної війни.

А. Ф. Мінгазутдінов (Київ)

Одержано 31.08.88.

війни, оскільки ця проблема вивчена ще недостатньо.

З інтересом читаються сторінки книги, присвячені бойовим діям партизанських загонів, з'єднань, підпільних організацій, народних месників. Використовуючи конкретний архівний матеріал, автори простежують бойові операції й диверсійні акти партизанів та підпільників на ворожих комунікаціях, успішне здійснення яких завдавало противнику відчутних втрат у живій силі і техніці, деморалізувало ворожих солдатів, сіяло серед них паніку та страх.

Важливе місце в книзі займає висвітлення забезпечення партизанів озброєнням, різноманітним технічним спорядженням, одягом, медикаментами, налагодження медичного обслуговування партизанських загонів і з'єднань, створення в складі УШПР медично-санітарного відділу, в партизанських формуваннях — санітарних служб і частин, а в радянському тилу — спеціальних партизанських госпіталів, укомплектування їх кваліфікованими кадрами.

Значну увагу приділено в рецензованому дослідженні розкриттю маловивченого питання про інтернаціональну допомогу, подану ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У в розвитку партизанського руху на території поневолених фашистами країн Центральної й Південно-Східної Європи. В книзі ґрунтовно розкривається роль УШПР у налагодженні зв'язків і координації дій радянських партизанів з учасниками руху Опору, показано приклади їх бойової співдружності у боротьбі проти фашизму.

Партизанські загоны і групи, що були перекинуті штабом на території ряду європейських країн, сприяли піднесенню антифашистського визвольного руху, своєю активною боротьбою внесли значний вклад у перемогу над гітлерівською Німеччиною.

На жаль, рецензована праця не позбавлена й окремих недоліків. Так, висвітлюючи розгортання партизанського руху в тилу німецько-фашистських загарбників, авторам слід було б докладніше спинитися на недоліках і прорахунках в цій справі. Необґрунтовані репресії, а також установка на війну виключно на території агресора призвели до того, що з 1937 р. перестали приділяти увагу створенню партизанських кадрів, влаштуванню партизанських баз, а ті, що були створені раніше, ліквідовані. В цьому виявилася недооцінка

Сталіним та його оточенням партизанського руху як складової частини боротьби радянських людей проти фашистських загарбників.

На наш погляд, авторам книги необхідно було б більше приділити уваги діяльності партизанів, які діяли в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, глибше розкрити особливості розгортання партизанського руху в західних областях України, ширше показати роботу обласних штабів партизанського руху та їх взаємодію з УШПР.

Г. А. Куманев.

Война и железнодорожный транспорт СССР.

М.: Наука, 1988.— 368 с.

Більш як сорок років тому закінчилася Велика Вітчизняна війна, а вивчення її історії залишається важливим завданням істориків. У зв'язку з цим великий інтерес викликає поява наукових видань, в яких авторам вдається по-новому підійти до висвітлення подій воєнного часу, створити достовірний літопис трагічних і героїчних днів воєнного лихоліття, обґрунтувати закономірності перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, проаналізувати об'єктивні і суб'єктивні причини наших невдач.

Рецензована праця є одним з таких видань. Вона присвячена історії залізничного транспорту СРСР у 1941—1945 рр. Слід відзначити, що книга є другим, доповненим і переробленим виданням монографії цього ж автора «На службі фронту і тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945», що вийшла у світ в 1976 р.

Досліджуючи трудову діяльність робітників і службовців залізничного транспорту СРСР під час війни, автор приділив велику увагу вивченню проблем його розвитку в роки третьої п'ятирічки. Так, він показав, що, хоча віроломний напад фашистської Німеччини не дав можливості завершити реконструкцію всієї транспортної системи СРСР, однак досягнутий напередодні війни рівень її розвитку створив необхідні передумови для успішного виконання радянськими залізничниками складних воєнно-господарських завдань. На жаль, при цьому автор обійшов увагою ряд важливих питань, що мають суспільно-політичне значення. Це, насамперед, стосується аналізу того, як масові репресії 1937—1938 рр. позначилися на забезпеченні транспорту кваліфікованими кадрами, і в цілому на готовності залізниць до роботи в умовах суворих випробувань.

У книзі досліджуються особливості роботи залізничного транспорту в роки війни. Так, з перших її днів необхідно було у складній обстановці забезпечувати

У «Додатку», вміщеному в кінці книги, бажано було б дати узагальнюючу картину структурних змін, що відбувалися в УШПР, назвати керівний склад штабу.

Проте висловлені зауваження і побажання не применшують цінності рецензованої праці, яка, безумовно, викличе значний інтерес у всіх, хто цікавиться героїчним минулим нашої країни.

В. І. Кучер (Київ)

Одержано 5.12.88.

швидко й безперервне постачання фронту величезною кількістю військ, бойової техніки, зброї, продовольства, спорядження. Причому, якщо під час попередніх воєн спочатку здійснювалися мобілізаційні перевезення, а потім — по зосередженню військ, то тепер ці завдання доводилося розв'язувати водночас. Крім того, через маневрений характер війни було необхідно постійно здійснювати пересування військ, використовуючи залізницю. Усі ці складні завдання часто розв'язувалися в обстановці майже безперервних нальотів фашистської авіації, яка намагалася паралізувати роботу вузлів і станцій прифронтової смуги і тилу. Автор наводить дані про збитки, яких зазнала залізниця від ворожої авіації, і підкреслює, що робота вузлів і станцій навіть після надзвичайно жорстоких бомбардувань, як правило, не припинялася більш як на 8 годин.

Безперечно, достоїнством книги є правдиве висвітлення героїчних зусиль залізничників у забезпеченні потреб фронту і тилу, об'єктивний показ труднощів і недоліків у роботі транспорту і шляхів їх подолання. Водночас, висвітлюючи питання створення на початку війни надзвичайних органів управління роботою залізниць і аналізуючи їх діяльність, автор не приділив достатньої уваги аналізу якості керівництва транспортною системою СРСР у воєнні роки. Відомо, що Транспортний комітет, утворений при ДКО 14 лютого 1942 р., очолював Й. В. Сталін, який одночасно займав багато партійних і державних посад. Варто було б дати оцінку його роботі на цій посаді.

Автор докладно спинився на питаннях евакуації. Підкреслюється, що основне навантаження при розв'язанні цього складного завдання, що за масштабами не мало аналогів в історії, припало на залізничний транспорт СРСР. Незважаючи на неймовірно тяжкі умови, залізничники з честю справилися з цією надзвичайно важливою й відповідальною справою.

Однією з найважливіших проблем, що одержали висвітлення в монографії, є героїчна праця працівників цієї галузі на воєнно-відбудовних і будівельних роботах у ході війни. Автор не тільки розкриває масовий героїзм трудівників, а й вказує на недоліки в організації цієї справи. Так, зосередженню сил будівельників на голов-

них ділянках роботи завважало те, що відбудовні організації НКШС, у тому числі й Особливий корпус залізничних військ, і відповідні війська Червоної Армії не були об'єднані.

У монографії детально досліджено роботу транспорту в період корінного перелому у Великій Вітчизняній війні. Автор розглядає питання про запровадження воєнного становища на залізницях у квітні 1943 р. з метою зміцнення дисципліни і піднесення виробничої активності серед робітників, про роль залізничного транспорту в забезпеченні потреб фронту під час Курської битви та літньо-осіннього наступу Червоної Армії, досліджує перелом у роботі залізничного транспорту в 1943 р. У книзі відзначається, що зростає розмах наступальних операцій Червоної Армії, вимагав від залізничників надзвичайно напруженої роботи, постійного збільшення перевезень.

На великому фактичному матеріалі висвітлюється робота залізниць СРСР на завершальному етапі війни. Складність цього періоду полягала в тому, що поряд з необхідністю безперервного нарощування наступальних зусиль Радянських Збройних Сил на величезних просторах західного, а потім й далекосхідного театрів воєнних дій, необхідно було не тільки швидко відбудувати десятки тисяч залізничних колій, а й організувати великі перевезення вантажів для відродження народного господарства на визволених територіях СРСР. Автор відзначає, що нові успіхи в роботі залізничного транспорту були результатом повсякденної багато-

гранної діяльності Комуністичної партії в цьому напрямі. За допомогою усіх своїх ланок партія енергійно й вміло керувала роботою залізничної мережі.

Однією з центральних у монографії є проблема відтворення кадрів на залізничному транспорті під час війни. Автор підкреслює, що значне поліпшення роботи залізниць у рік корінного перелому в ході війни та на її заключному етапі багато в чому зумовлювалося підвищенням рівня професійної підготовки кадрів, послідовною роботою партії по їх формуванню й вихованню.

Рецензована праця має й ряд недоліків. Так, деякі важливі питання проблеми проаналізовано недостатньо або й зовсім не розглянуто. Це насамперед стосується висвітлення діяльності залізничників національних республік Радянського Союзу. На нашу думку, мало уваги приділено дослідженню особливостей роботи трудівників галузі у прифронтовій смузі і в тилу. Не знайшов належного відображення також трудовий подвиг залізничників, евакуйованих вглиб країни. Відсутній у книзі й матеріал про героїзм залізничників, які брали участь у боротьбі з ворогом на тимчасово окупованій території СРСР.

У цілому ж рецензована монографія стане в пригоді вченим, які розгортають роботу по створенню нових фундаментальних праць з історії Великої Вітчизняної війни.

Л. Я. Лук'яничук (Київ).

І. В. Мазило (Вінниця)

Одержано 21.07.88.

Г. Н. Цветков.

СССР и США: отношения, влияющие на судьбу мира.

Киев: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1988.— 272 с.

Нова книга відомого радянського історика-американіста підбиває підсумки багаторічних досліджень автора в галузі радянсько-американських відносин з дня їх нормалізації й до наших днів. Праця базується на широкій джерельній та історіографічній базі. У ній висвітлюються всі основні міжнародні конфлікти і кризисні ситуації за останні сорок з лишнім років. Крізь призму радянсько-американських відносин чітко простежуються стосунки двох різних соціально-економічних і суспільних систем, двох основних військово-політичних блоків — НАТО й Організації Варшавського Договору. Все це вимагало особливої відповідальності від автора рецензованої праці, який прагнув дати узагальнюючий аналіз цих відносин у їх динаміці й еволюції, піднесеннях і спадах, з урахуванням не лише об'єктивних факторів, що визначали їх розвиток, а й особистих характеристик лідерів,

які мали немалий вплив на формування цих відносин.

Слід зазначити, що автору це завдання в цілому вдалося розв'язати. У праці, написаній доступною для широкого кола читачів популярною мовою, послідовно розкриваються сторінки історії радянсько-американських відносин з початку 30-х років і аж до другої світової війни. Автор аналізує упущені можливості 30-х років для поліпшення цих відносин. Він справедливо покладає основну відповідальність за це на керівні кола Сполучених Штатів Америки, проте автор не замовчує й того, що і «Радянський уряд... не доклав тоді достатніх зусиль для встановлення політичного діалогу із США» (с. 36).

Окрема глава рецензованої монографії присвячена союзницьким відносинам у роки другої світової війни. Тут автор на основі незаперечних документів дає диференційовану оцінку досить суперечливих тенденцій щодо Радянського Союзу, які проявлялися в діях американського керівництва. При всій глибокій повазі до реалістичної й доброзичливої позиції президента Франкліна Рузвельта автор показує, як різко посилювався антирадянський на-

стрий в американських керівних колах після битви під Сталінградом, детально аналізує антикомуністичний характер зовнішньої політики адміністрацій Трумена й Ейзенхауера, суперечливий, але досить небезпечний для справи миру курс адміністрації Кеннеді — Джонсона. У праці детально розповідається про об'єктивні й суб'єктивні фактори повороту американських керівних кіл при адміністрації Р. Ніксона на бік розумного компромісу з Радянським Союзом з багатьох напрямів двосторонніх відносин, починаючи з воєнно-стратегічних питань («договір ОСВ-1 і ОСВ-2») і кінчаючи питаннями економічних, науково-технічних і культурних відносин (с. 179—188).

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років спостерігався черговий перепад у радянсько-американських відносинах у бік посилення напруженості. При висвітленні цього питання автор чітко пояснив причини рецидиву «холодної війни», реанімації імперських амбіцій Вашингтона зразку другої половини 40-х років, проаналізував т. зв. «реїдеологізацію» зовнішньої політики США, спрямовану (уже котрий раз!) на безкомпромісну силову атаку проти світу соціалізму, насамперед, проти Радянського Союзу.

Провал такого роду «психічної атаки», широкий мирний наступ зовнішньої політики СРСР, починаючи з середини 80-х років, серія далекоюсяжних радянських ініціатив з питань роззброєння, нове політичне мислення в галузі міжнародних відносин створили новий клімат для розвитку радянсько-американських стосунків. Уважно вивчаючи ці процеси, автор детально аналізує політичні, економічні, воєнно-стратегічні, науково-технічні, культурні відносини СРСР і США, показує значний потенціал невикористаних можливостей для їх дальшого поліпшення.

Він також аналізує чотири радянсько-американські зустрічі на вищому рівні за останні три роки, їх позитивний результат для зміцнення миру й міжнародної безпеки, особливо результати зустрічей у Вашингтоні та в Москві, що поклали початок ліквідації цілого класу ракетно-ядерної зброї — ракет меншої й середньої дальності — і створили атмосферу великого довір'я, серйозні передумови для наступного вирішення складних проблем скорочення й ліквідації зброї масового знищення, звичайного озброєння, хімічної зброї. При цьому автор не приховує від читачів серйозних труднощів на цьому шляху, які впливають з позицій найбільш консервативних верств американського істеблішменту.

У рецензованій праці зроблено важливі висновки, що впливають з вивчення багаторічного досвіду радянсько-американських відносин, певних закономірностей «припливів і відпливів конфронтації» у цих останніх. Зокрема, в ній говориться про дедалі зростаючу їх роль у загальній системі міжнародних відносин, про значення миролюбної зовнішньої політики СРСР як «позитивного каталізатора» цих кочотків, про історичну приреченість силової, жорсткої антирадянської політики США, а також про переваги для двох країн рівноправного ділового співробітництва на основі політики мирного співіснування.

Рецензоване видання не позбавлене окремих недоліків. Не викликає сумніву той факт, що стратегія зовнішньої політики СРСР як у 30-х роках, так і в післявоєнний період підпорядковувалася головній меті: не допустити світової війни, забезпечити міцний мир і міжнародну безпеку. Це, звичайно, проявлялось і у відносинах з США. Проте неможливо не бачити, що культ особи, а пізніше ситуація застійного періоду негативно вплинули на втілення в життя цієї благородної цілі. Автор згадує цю обставину в загальному плані (с. 36, 198, 216). Бажано було б простежити це при конкретно-історичному аналізі радянсько-німецьких, і, відповідно, радянсько-американських відносин напередодні другої світової війни, причин радянсько-фінської війни, розпочатої аж ніяк не із-за того, що «уряд Фінляндії розв'язав війну проти Радянського Союзу» (с. 74). Нам уявляється, що навряд чи можна вважати реалістичними пропозиції СРСР у 1933 р., які викликали негативну реакцію у Вашингтоні — небажання підписати пакт про ненапад між Радянським Союзом, США та Японією («Тихоокеанський пакт»), враховуючи гострі японо-американські суперечності. Думається, що більш складною була ситуація з відхиленням СРСР «плану Маршалла», ніж це зображено у праці (с. 144), як і оцінка позиції радянської делегації в Раді Безпеки ООН при обговоренні в 1950 р. так званого «корейського питання» (с. 149).

Незважаючи на зазначені недоліки, книга дає масштабне висвітлення міждержавних відносин, від яких корінним чином залежить доля світу.

С. І. Аппатов (Одеса)

Одержано 7.12.88

С. І. Пирожков (Київ), В. І. Попик (Київ)

Підвищувати роль суспільних наук у здійсненні реформи політичної системи

7—8 лютого 1989 р. у Києві відбулася спільна наукова сесія Секції суспільних наук Президії АН СРСР та Секції суспільних наук АН УРСР, присвячена обговоренню проблем підвищення ролі суспільних наук у здійсненні реформи політичної системи, накресленої рішеннями XIX Всесоюзної партійної конференції.

У роботі сесії взяли участь член Політбюро, секретар ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко, заст. зав. ідеологічним відділом ЦК КПРС О. І. Ожерельєв, перший секретар ЦК ЛКСМ України В. І. Цибух. На сесію було запрошено вчених-суспільствознавців вузів Києва, партійно-пропагандистський актив.

Відкриваючи сесію, президент Академії наук УРСР акад. Б. Є. Патон підкреслив, що революційна перебудова всіх сфер життя радянського суспільства повинна спиратися на міцну теоретичну базу. Процеси демократизації й гласності створили для наукового пошуку вчених-суспільствознавців сприятливі умови і вони мають спрямувати великий науковий потенціал на визначення реальних шляхів втілення реформи економічної й політичної систем у життя.

У своєму вступному слові віце-президент АН СРСР акад. В. М. Кудрявцев зосередив увагу на необхідності дослідження практичних проблем реально існуючого суспільства, в якому ми живемо. Комуністична партія, весь народ, наголосив він, не тільки чекають від суспільствознавців вагомого внеску в справу перебудови, але й гостро критикують їх за явне відставання від потреб життя. Завдання полягає в тому, відзначив виступаючий, щоб правильно оцінити місце соціалізму в сьогодишньому світі, шляхи розгортання потенційно закладених у ньому можливостей, принципів свободи і гуманізму. В. М. Кудрявцев закликав учених до вдосконалення методів суспільствознавчих досліджень, найбільш повного використання надбань світової науки й культури, розвитку демократичних засад організації науки.

З основною доповіддю «Суспільні науки в реформі політичної системи» виступив віце-президент АН УРСР акад. І. І. Лукінов, який докладно висвітлив стан і завдання наукових досліджень у провідних галузях суспільствознавства, пов'язаних з реалізацією курсу партії на перебудову. Доповідач, зокрема, відзначив, що намічена партією реформа по-

літичної системи не може бути успішною без опори на результати фундаментальних досліджень у галузі держави й права, економіки і філософії, соціології й психології, історії та політології, ідеології й духовної культури. Об'єкти наукового дослідження в силу динамічних змін суспільних ситуацій стають багатограними і складними. Це вимагає нового рівня методологічних підходів до ґрунтовного вивчення величезної й суперечливої інформації, розробки альтернативних концепцій і прогнозів. Тільки на такій основі можна створити дійсно капітальні наукові праці, що можуть справити активний вплив на соціальне і духовне життя людини й суспільства.

Науково обґрунтована політика не може ігнорувати і величезний історичний досвід, нагромаджений людством. Правда історія — міцний фундамент, на якому мають ґрунтуватися політика й ідеологія. Нині, зазначив І. І. Лукінов, історична наука переживає досить відповідальний, переломний момент. Вчені-історики повинні багато чого переосмислити у вітчизняній і світовій історії з позицій ленінської методології її вивчення. Мова йде як про далеке минуле, зокрема, про закономірності розвитку націй і народностей, державності й культури, так і про радянську епоху. Саме тут особливо багато «білих плям» та суперечливих суджень. Вони стосуються не лише 30—40-х років, а практично і всього післявоєнного часу.

Слід відзначити, що поворот істориків до зазначених проблем відбувається ще повільно. На жаль, у ряді виданих праць такі важливі проблеми, як дружба народів, національні відносини в СРСР висвітлені в дусі старого політичного мислення.

В обговоренні доповіді взяли участь двадцять провідних учених-суспільствознавців АН СРСР та АН УРСР, зокрема, академіки Л. І. Абалкін, Є. М. Примаков, Є. П. Челишев, академіки АН УРСР Ю. М. Пахомов, В. К. Мамутов, Ю. Ю. Кондуфор, А. М. Шлепаков та ін. У виступах порушувалися такі питання: розробка проблем розвитку теорії і наукової концепції сучасного соціалізму, формування правової держави, визначення причин загострення в ході перебудови соціально-економічних і міжнародних відносин, підвищення рівня духовної культури народу як фак-

тора інтенсифікації процесів перебудови, вироблення наукових засад мовної політики. У багатьох виступах ішлося про завдання, що стоять у ході здійснення політичної реформи перед вченими-істориками, про необхідність керуватися принципами історизму в аналізі явищ сучасного розвитку. Ряд промов було спеціально присвячено становищу в історичній науці — з погляду на те, який вплив справляє вона на ідеологічну ситуацію в суспільстві в цілому.

Політичну реформу, що здійснюється в нашій країні, зазначив, зокрема, директор Інституту економіки АН СРСР акад. Л. І. Абалкін, помилково було б зводити лише до реформи виборчого законодавства та оновлення інших галузей права. Це лише частина більш тривалого процесу становлення в країні громадянського суспільства в повному розумінні цього поняття. Він звернув також увагу на проблеми вивчення з соціального та історичного погляду психології мас таких суперечливих процесів, притаманних зламним періодам революційних перетворень, як зростання політичного досвіду і соціальної активності мільйонів трудивників. Л. І. Абалкін проаналізував теоретичні питання зв'язку демократизації суспільного життя з розвитком соціально-економічної бази демократії, форм соціалістичної власності.

Значний інтерес для істориків-міжнародників становив виступ академіка-секретаря Відділення проблем світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР акад. Є. М. Примакова, який докладно спинився на методологічних проблемах аналізу сучасного капіталізму, змін, що сталися в ньому в останні десятиліття, а також на проблемах вивчення міжнародних відносин з позицій нового політичного мислення, діалектики загальнолюдських і класових інтересів.

Академік-секретар Відділення літератури й мови АН СРСР акад. Є. П. Челишев звернув увагу на те небезпечно у соціальному плані явище, коли досить низький рівень культури, історичної свідомості значної частини населення, породжений нігілістичним ставленням до культурної спадщини минулого, серйозно стримує економічні й соціальні перетворення. Одним з найважливіших завдань учених по пропаганді історичних знань він визначив боротьбу з шкідливими ідеологічними міфами, що насаджувались у період культу особи Сталіна й досі панують серед багатьох людей.

Вивчення історії радянського суспільства необхідне нам як осмислення досвіду для керівництва ним у сучасних умовах, підкреслив заст. академіка-секретаря Відділення історії АН СРСР чл.-кор. АН СРСР В. О. Куманьов. Чимало «білих плям», зазначив він, є в історії розвитку радянської політичної системи. Зокрема, майже не досліджені становлення і розвиток нашої законодавчої та виборчої систем, початок деформацій ленінських норм партійного й державного життя, порушення соціалістичної законності, які підготували

і зробили можливими репресії 30—40-х років, етапи становлення адміністративно-командної системи. Зокрема, потребує ретельного дослідження діяльність таких органів, як Раднарком у 20-ті та 30-ті роки, ЦВК СРСР, Рада Праці та Оборони, НКВС. Недостатньо відома роль деяких найближчих соратників Сталіна у виникненні й «розквіті» культу його особи. Історія радянської доби взагалі надзвичайно збіднена персоналіями. Треба відновити імена всіх героїв, а також усіх, які стали жертвами беззаконня, та обнародувати імена їх катів.

У своєму виступі академік-секретар Відділення історії, філософії та права АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І. Ф. Курас наголосив, зокрема, на необхідності оновлення як дослідницької тематики установ, так і всього теоретико-методологічного інструментарію вчених-істориків. Він визначив ряд проблем з історії політичної та правової думки на Україні, які чекають на серйозні дослідження. Не менш актуальними, зазначив І. Ф. Курас, є вивчення історії класів і політичних партій на Україні для розуміння боротьби, що точилася там у перші повоєнні роки, а також політичної ситуації, що склалася у кінці 20-х — на початку 30-х років.

Директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР акад. АН УРСР А. М. Шлепачков наголосив на розвитку політологічних досліджень. Нині, підкреслив він, у республіці немає професійних учених-політологів, відсутня їх підготовка й у вузах, як і в цілому по країні, немає чіткого визначення кола політичних наук.

Проблемам шляхів виходу історичної науки з кризового стану присвятив свій виступ директор Інституту історії АН УРСР акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. Він, зокрема, підкреслив, що нової концепції історії СРСР не вироблено, немає й ознак того, що вчені наближаються до її створення. Однією з причин цього Ю. Ю. Кондуфор назвав розпорошеність сил істориків, відсутність сучасної організації історичних досліджень у всесоюзному масштабі. Так, розроблені під керівництвом Відділення історії АН СРСР 18 дослідницьких програм аморфні, вони не зосереджують сили вчених союзних республік на розробці найбільш актуальних першочергових проблем. Більше того, участь установ республіканських академій у їх розробці не підтримується фінансово.

Головний редактор журналу «Вопросы истории», чл.-кор. АН СРСР А. А. Іскендеров наголосив на відповідальності вчених, друкованих органів установ історичної науки за те, як вони задовольняють зростаючий інтерес найширших верств населення до вітчизняної історії. Промовець висловив думку, що історична наука в нашій країні перебуває у затяжній кризі, при якій поява окремих талановитих, змістовних праць з конкретних питань не може змінити становища. Одна з головних причин цього — глибокий консерватизм мислення, панування стереоти-

пів минулого серед учених. Значна вина за таке становище, на думку А. А. Іскендерова, лежить і на Відділенні історії АН СРСР, яке не сприяє розширенню демократизму наукового пошуку, розвитку в історичній науці соціалістичного плюралізму думок, появі різних альтернативних концепцій.

У процесі відвертого обговорення вузлових питань розвитку суспільствознавчих досліджень багатьма промовцями підкреслювалася необхідність особливої уваги до вивчення діалектики національного та інтернаціонального в історії народів СРСР, розвитку їх інтернаціональних взаємозв'язків, історичного досвіду здійснення ленінської національної політики.

Учасники спільної сесії прийняли постанову, що визначила напрями роботи, спрямованої на підвищення ролі суспільних наук у теоретичному осмисленні та практичній реалізації завдань перебудови. Сесія закликала вчених-суспільствознавців до консолідації й активізації їх зусиль на

розробку позитивних концепцій політичного, соціально-економічного і духовного оновлення соціалізму, розвиток зовнішньополітичної й зовнішньоекономічної діяльності СРСР, поглиблення та прискорення ходу перебудови. У постанові, зокрема, відзначається, що зростання соціальної і духовної активності радянських людей значно підвищує роль історичних досліджень, які повинні дати правдиву картину минулого, включаючи історію становлення й розвитку політичної системи в СРСР з усіма її здобутками і суперечностями.

Визнано за необхідне внести до уряду пропозиції з питань поліпшення фінансування суспільствознавчих досліджень і зміцнення матеріально-технічної бази інститутів гуманітарного профілю.

У рамках роботи сесії відбулися зустрічі провідних учених АН СРСР з колективами інститутів Секції суспільних наук АН УРСР.

М. Є. Литвенко (Київ)

Наукова конференція з проблем соціального розвитку села

10—11 січня 1989 р. у Києві відбулася наукова конференція, присвячена проблемам соціального розвитку села в умовах перебудови, революційного оновлення радянського суспільства.

Її організатором були кафедри суспільних наук Української ордену Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії (УСГА), викладачі яких уже понад десять років займаються розробкою комплексної цільової програми «Партійне керівництво соціальним розвитком радянського села». Активну участь у реалізації цієї програми беруть також учені Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, 20 вузів, партійні працівники, представники органів Агропрому.

Вступним словом конференцію відкрив ректор УСГА, проф., лауреат Державної премії Української РСР Д. О. Мельничук. Він зазначив, що з даної проблеми захищено 38 кандидатських дисертацій, опубліковано 12 колективних та індивідуальних монографій, 4 тематичних збірники, понад 200 статей і наукових повідомлень. У партійні комітети, органи Агропрому, колгоспи й радгоспи, продовжив доповідач, направлено 5 доповідних записок і 5 рекомендацій; за участю виконавців програми складені перспективні плани соціального розвитку ряду господарств Васильківського та Яготинського районів Київської області, розроблені рекомендації щодо впровадження сімейного і орендного підряду на підприємствах аграрного сектора, визначені напрями даль-

шої розробки проблем соціального розвитку села в світлі рішень XIX партконференції.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді зав. кафедрою історії КПРС УСГА, проф. Л. Ю. Беренштейна «Соціальна політика КПРС на селі в 50—80-х роках: досвід і уроки історії», секретаря Житомирського райкому партії, канд. іст. наук Н. П. Романюк «З досвіду партійного керівництва соціальним розвитком села», зав. кафедрою марксистсько-ленінської філософії В. П. Ключникова «Методологічні принципи аналізу соціальних проблем села», зав. кафедрою історії КПРС Львів. сільгоспінституту, доц. В. П. Плисюка «Підвищення ролі трудових колективів у соціальному розвитку села в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни», зав. кафедрою політекономії УСГА, доц. В. О. Білика «Ленінська концепція кооперації та її роль у прискоренні соціально-економічного розвитку АПК», зав. кафедрою марксистсько-ленінської філософії Сімферопол. сільгоспінституту, проф. Л. Ф. Малафеева «Соціальні фактори стабілізації трудового колективу в умовах урбанізованого сільського регіону», ст. наук. співроб. АН УРСР, д-ра іст. наук А. П. Пономарьова «Соціально-демографічні проблеми розвитку сільського населення Української РСР».

На конференції працювали чотири секції. Ряд наукових повідомлень було присвячено проблемам партійного керівництва посиленням соціальної спрямованості у ді-

яльності сільськогосподарських кадрів, їх ролі у політичному вихованні трудівників аграрного сектора, впровадженні прогресивних форм і методів організації та оплати праці (доценти В. О. Цілуйко, П. Г. Колько, С. С. Коломієць, Б. Д. Гончарук, П. О. Сорока, асистент М. Є. Литвенко, аспірант В. А. Моргун (УСГА), доценти В. С. Бабій (Одес. сільгоспінститут), В. П. Михайлюк (Ворошиловград. сільгоспінститут), аспірант Г. Ф. Гребець (Харків. зооветеринарний ін-тут).

У виступах доцентів Є. А. Антонова (Харків. сільгоспінститут), В. Д. Купрія (УСГА), В. М. Мазура (УСГА) висвітлювалися питання активізації людського фактора в умовах перебудови сільського господарства, ролі суспільної думки як важливого чинника виховного впливу в сільськогосподарському трудовому колективі, соціального планування сільськогосподарських підприємств. Значний інтерес викликали повідомлення доц. А. М. Шатохіна (Уманський сільгоспінститут) «Використання методів соціологічних досліджень у вивченні ефективності ідейно-виховної роботи серед сільської молоді» й проф. І. А. Цурпала (УСГА) — «Соціальний аспект техніки».

З науковими повідомленнями про економічні основи вирішення проблем села, пов'язаних із задоволенням потреб трудящих, про соціальні аспекти стимулювання праці в умовах застосування підрядних форм його організації виступили доценти В. К. Збарський, М. М. Гузик (УСГА), П. С. Лещук (Львів. сільгоспінститут).

Ст. викладач Г. О. Саприкін (УСГА) розкрив основні напрями викриття неспроможності буржуазних концепцій соціального розвитку радянського села.

У доповідях доцентів І. Р. Байрака, Л. О. Ткаченка, Б. П. Яремченка (УСГА), З. І. Гриценка (Харків. сільгоспінститут) зверталася увага на розвиток соціально-класової структури на селі, шляхи подолання соціальної нерівності у сфері трудової діяльності між містом і селом.

У рекомендаціях, прийнятих учасниками конференції, були визначені напрями і конкретні шляхи підвищення ефективності здійснення комплексної програми перебудови села з урахуванням сучасних процесів розвитку аграрного сектора.

Одержано 25.02.89.

О. Л. Лещенко (Київ), В. Г. Шарптий (Київ)

Обговорення актуальних проблем розвитку історичної науки

В рамках програми спільної сесії Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР 8 лютого 1989 р. відбулася зустріч колективу Інституту історії АН УРСР із заступником академіка-секретаря Відділення історії АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР В. О. Куманьовим і головним редактором журналу «Вопросы истории», чл.-кор. АН СРСР А. А. Іскендеровим.

Відкриваючи її, директор Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор підкреслив, що історична наука в умовах демократизації та гласності має дійсно величезний творчий потенціал, необхідний для відродження самосвідомості народу. Тому перебудова всіх сфер нашого суспільства не може бути здійснена без міцної наукової бази, опори на результати фундаментальних досліджень.

Аналізу стану сучасної історичної науки в країні був присвячений виступ чл.-кор. АН СРСР В. О. Куманьова. Історична наука поки що не зуміла відповісти на численні запити суспільства. Він звернув увагу на ті причини, які привели її на позиції догматизму. Це і вплив культури особи, і боротьба із «школою Покровського» тощо. В цих умовах формувалося нове покоління істориків, що не могло не

позначитися на їх поглядах. Як відмітив В. О. Куманьов, і в той час з'явилося чимало історичних досліджень. Але нині необхідно підготувати нові узагальнюючі праці з різних вузлових питань вітчизняної історії, особливо радянського періоду, оскільки наявні розробки застаріли і не відповідають сучасним вимогам.

Останнім часом публіцисти виявилися попереду істориків, але при цьому нерідко припускаються деяких неточностей. Тому перед ученими нині стоїть важливе завдання: на основі документальних джерел глибоко й об'єктивно висвітлити особливості історичного процесу. Минули часи, коли історична наука здебільшого могла існувати у центрі. Сьогодні її треба розвивати в усіх куточках Радянської країни. Відкриття архівних фондів має сприяти активізації дослідницької роботи.

В. О. Куманьов негативно поставився до того, що деякі історики зволікають з підготовкою і публікацією своїх праць, очікуючи виходу у світ «Краткого очерка истории КПСС» як директивного матеріалу. На його думку, кожний фахівець повинен висловити й обстоювати свої погляди чи концепції.

В процесі демократизації і гласності відкриваються такі факти, які необхідно старанно аналізувати. Слід також вивчати

всі судження і думки для того, щоб дійти правильних висновків. В. О. Куманьов на-самперед наголосив на необхідності приділити увагу виробленню концепції соціалізму, не принижуючи ролі народних мас. Вважати найважливішими завданнями істориків — поглиблення своїх досліджень з метою ліквідації «білих плям» і напівправди, подолання нашарувань минулого, схоластичного підходу до подій і явищ, а також розробку наукових основ нової культурної політики. Необхідно сконцентрувати увагу вчених на комплексному вивченні міжнаціональних відносин, включаючи проблеми взаємин між людьми — представниками різних національностей, питань етнічної історії, впливу національних передсудів і націоналістичних поглядів на виникнення міжнаціональних конфліктів, а також висвітленні шляхів подолання міжнаціональних суперечностей в умовах поглиблення демократизації суспільства. На це і спрямовано 18 комплексних програм досліджень, затверджених Відділенням історії АН СРСР.

Потім перед учасниками зустрічі виступив головний редактор журналу «Вопросы истории» чл.-кор. АН СРСР А. А. Іскендеров, який піддав гострій критиці стан сучасної історичної науки. Він підкреслив, що вона зараз переживає глибоку кризу, яка почалася ще на межі 20—30-х років. Письменники, художники, музиканти, історики... — всі працювали в однакових умовах, сказав учений, але останні у цьому списку продовжують займати консервативні позиції, поступаючись місцем письменникам і публіцистам. Існують значні обмеження на шляху об'єктивного висвітлення історії нашої країни. Так, сьогодні намітився розрив між реальним попитом суспільства на історичну правду і неспроможністю науки задовольнити його.

Перебудова оголила проблеми й проце-

си, які нагромаджувалися десятиріччями. Перед ученими постало чимало питань, а історики взагалі перебувають у центрі уваги. Минає той час, коли суспільство-знавцям доводилося головним чином коментувати рішення, які приймалися, і писати схоластичні «праці». Сьогодні перед ними виникають різноманітні й складні об'єкти досліджень. Вони вимагають застосування нових методів і засобів збирання різноманітної інформації, розробки моделей варіантних прогнозів, конструктивних наукових концепцій тощо. Нині, наголосив А. А. Іскендеров, необхідно зайнятися історичною освітою народу, розповісти те, про що раніше мовчали.

Передова методологія радянської історичної науки не є автоматичним свідченням високого наукового рівня всіх досліджень. Головним критерієм участі кожного вченого в радикальному оновленні науки буде демократичний підхід істориків до написання нових праць. Враховуючи те, що їх підготовка і друкування вимагають відносно тривалого часу, потрібно оперативно використати можливості наукової періодики.

Потяг трудящих країни до історичних знань позначився на небувалому зростанні кількості передплатників журналу «Вопросы истории», тираж якого збільшився з 16 до 75 тис. Далі доповідач розповів про нові підходи колективу журналу до вивчення й висвітлення питань історії. Головну увагу він приділяє ознайомленню своїх читачів з різними поглядами науковців на одну і ту ж проблему.

В. О. Куманьов і А. А. Іскендеров також відповіли на запитання співробітників Інституту історії АН УРСР.

Підсумки зустрічі підбив директор Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор.

Одержано 16.02.89

Є. І. Франчук (Луцьк), І. В. Кічий (Луцьк)

«Круглий стіл» учених Інституту історії АН УРСР у Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки

Зростання громадського інтересу до історії — факт безперечний. Перебудова вимагає активізації суспільної свідомості, творчих зусиль науковців-істориків, пошуку ними нових підходів, осмислення і узагальнення всього цінного, що було раніше, для його використання в нових умовах. Саме про це йшлося за «круглим столом», організованим дирекцією Інституту історії АН УРСР і ректоратом Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки. Луцьк не випадково було обрано місцем проведення цієї зу-

стрічі. Тут на базі історичного факультету створено належні умови для підготовки майбутніх учителів, творчо працює професорсько-викладацький склад, який традиційно підтримує зв'язки з академічною наукою.

І, нарешті, Волинь, як й інші області Західної України, готується до відзначення 50-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.

У зустрічі взяли участь заст. директора Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук

І. М. Хворостяний, головний редактор «Українського історичного журналу», зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни, д-р іст. наук М. В. Коваль, зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень, д-р іст. наук В. О. Горбик, головний наук. співроб. відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, д-р іст. наук, проф. Ю. М. Гамрецький, проректор Луцького державного педінституту ім. Лесі Українки, канд. іст. наук, доц. Г. В. Бондаренко, декан історичного факультету, канд. істор. наук, доц. Є. І. Франчук, зав. кафедрою історії СРСР і УРСР, д-р іст. наук, проф. О. Г. Михайлюк, викладачі і студенти вузу.

Кожен новий період розвитку суспільства розширює горизонти історичного пізнання, ставить все нові й нові питання перед істориками. Ще зовсім недавно здавалося, що всі головні проблеми історії СРСР уже вирішені, й історикам залишається лише наповнювати загальні теми конкретним матеріалом, — сказав І. М. Хворостяний. Але в період перебудови всіх сфер нашого суспільства багато попередніх уявлень змінилось. Історія СРСР радянського періоду стала одним з найважливіших джерел сучасного суспільствознавства. Тут, напевне, як у жодній іншій науці, ми відчуваємо гостру потребу в зверненні до філософії, методології науки. Саме в історичних дослідженнях нині перевіряється реальна ефективність багатьох положень суспільствознавства. Колектив Інституту історії АН УРСР, керуючись тим, що уроки минулого необхідні для формування майбутнього, на сучасному етапі наполегливо досліджує багато тем, пов'язаних з «білими плямами» в історії нашої Вітчизни, готує ґрунтовні праці з історії України, посібники і збірники для викладачів, учителів, студентів і учнів.

Є. І. Франчук відзначив, що вивчення минулого — це не тільки важливе завдання історичної науки, але й справа честі кожного з нас, насамперед викладачів і вчителів історії. Але виявилось, що більшість навчально-методичної літератури, яка протягом тривалого часу використовувалася для передачі від покоління до покоління культурних традицій, м'єстить застарілий фактичний матеріал, неправильні оцінки подій, концепції, хибну методику викладання матеріалу. Нині однією з найважливіших проблем є створення нового покоління підручників, які б відповідали сучасному рівню розвитку суспільства.

М. В. Коваль наголосив на тому, що в умовах перебудови зростають вимоги до матеріалів, які публікуються в «Українському історичному журналі». Ми поступово перебудовуємо свою роботу. Нещодавно затверджено новий склад редакційної колегії журналу. Говорячи про діяльність «УІЖу» в роки перебудови і гласності, хочеться звернути увагу на публікацію в ньому статей, у яких з позицій ХХVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції розкриваються най-

важливіші проблеми історії країни, діяльності КПРС, особливо на сучасному етапі, коли відбувається революційне оновлення суспільства. Ми прагнемо рівномірно висвітлювати всі періоди історичного процесу, але разом з тим багато уваги приділяємо «білим плямам» в історії республіки радянського періоду. Журнал прагне подавати практичну допомогу викладачам історії вищих навчальних закладів. У цьому році в розділі «На допомогу викладачу історії» друкуються методичні поради з нової програми вузівського курсу історії КПРС, підготовленого науковцями Київського державного університету, готуються до публікації методичні, консультаційні матеріали для вчителів-істориків. Особливу увагу приділяємо публікації документальних матеріалів. Нещодавно журнал запровадив нову рубрику «З історіографічної спадщини», у якій друкує працю М. І. Костомарова «Мазепа». Розраховуємо також надрукувати окремі твори Д. І. Яворницького, інших істориків. Будуть опубліковані оригінальні матеріали до видатних дат в історії нашої країни, статті, присвячені відомим партійним і державним діячам, прославленим полководцям.

В. О. Горбик зазначив, що нині проводиться робота по підготовці і виданню монументального зводу «Пам'ятники історії і культури СРСР». Працівники відділу історико-краєзнавчих досліджень здійснюють наукове керівництво і надають консультації по написанню відповідних томів, що стосуються України. Історико-краєзнавча робота набуває в республіці різних форм і напрямів. Зокрема, досліджується історія міст і сіл, фабрик, заводів, колгоспів, навчальних закладів, установ. Так, група науковців Луцького педінституту підготувала і видала «Історію Волині». Активізації цієї роботи сприяла I Всесоюзна наукова конференція, яка відбулася в Полтаві у 1987 р. Нині готується друга така конференція.

Ю. М. Гамрецький зосередив свою увагу на одній з центральних проблем радянської історіографії — історії Великої Жовтня, показав основні недоліки, притаманні більшості праць з цієї проблематики, розповів про нові книги, видані до 70-річчя Жовтневої революції. Серед них він виділив енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», в якому з трьох тисяч статей половина присвячена активним учасникам революції, зокрема й тим, чий імена протягом десятиріччя не згадувались. Нині здійснюється підготовка його розширеного і доповненого російського видання.

О. Г. Михайлюк відзначив, що «Український історичний журнал» став останнім часом змістовнішим, цікавішим, певною мірою позбавився дрібнотем'я, характерного для попередніх років. У ньому почали частіше з'являтися статті і методичні розробки, які можна використати при підготовці лекцій з історії КПРС та історії УРСР. Такою є змістовна стаття С. В. Кульчицького про голод на Україні в 1933 р. Висловлюючи свої побажання щодо дальшого вдосконалення роботи ред-

колегії, О. Г. Михайлок сказав, що нині багато партійних і державних діячів реабілітовано, але їх погляди і діяльність не слід ідеалізувати. Щоб полегшити це завдання для вчителів і викладачів вузів, треба подумати про відповідні довідкові видання, зокрема перевидати «Радянську енциклопедію історії України».

Г. В. Бондаренко говорив про необхідність видання нових підручників з історії, а також енциклопедичної довідкової літератури про Великий Жовтень і громадянську війну, про Велику Вітчизняну війну, публікації у пресі біографічних нарисів про партійних і державних діячів, які були незаконно репресовані в роки культу особи.

Ст. наук. співроб. кафедри історії СРСР і УРСР, канд. іст. наук, доц. В. І. Кічий розповів, що традиція проведення «круглих столів» з провідними істориками країни була започаткована в 1984 р. В Луцькому педінституті неодноразово виступали акад. АН УРСР П. Т. Тронько, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, інші співробітники Інституту історії АН УРСР. Зустрічі з провідними вченими дають можливість обмінятися думками, одержати відповідні консультації, поради щодо розробки нових тем спецкурсів тощо. Викладачі педінституту використовують у своїй роботі книги працівників Інституту історії АН УРСР, а також публікації «Українського історичного журналу».

Доц. кафедри історії СРСР і УРСР, канд. іст. наук В. О. Кудь вказав на необхідність дальшого зміцнення зв'язків

між провідними науковцями центральних установ та істориками периферійних вузів і шкіл, підкреслив важливе значення краєзнавчої тематики в системі історичних досліджень і виховання історією, наголосив на зростанні інтересу широких кіл громадськості до публікацій в «Українському історичному журналі», зокрема до рубрик «На допомогу викладачу історії», «Трибуна молодого автора», «Спогади», «Документальні розповіді», «З історіографічної спадщини».

Доц. кафедри історії КППС і наукового комунізму М. Д. Куликівський підкреслив, що в останні роки журнал став більш змістовним і цікавим, редколегією дещо робиться щодо ліквідації «білих плям» як дожовтневого, так і радянського періоду історії нашого народу. Це стосується публікації праці М. І. Костомарова «Мазепа» та нарисів про політичну діяльність діячів партії та Радянського уряду, документальних розповідей тощо. Викладачі історії КППС Луцького педінституту вдячні редколегії журналу за публікацію методичних порад з курсу історії КППС. У рубриці «На допомогу викладачу історії» слід і надалі публікувати методичні поради для вчителів історії, зокрема історії України.

«Круглий стіл» вчених Інституту історії АН УРСР в Луцькому держпедінституті ім. Лесі Українки став переконливим проявом міцніючих зв'язків між науковцями і працівниками вузів.

Одержано 1.02.89.

В. Й. Бузало (Київ)

Музеї й самодіяльні клуби: досвід взаємодії

Характерною ознакою зростання потягу радянських людей до вивчення минулого нашої країни стало в останні роки створення самодіяльних об'єднань історичного профілю. Для багатьох з них актуальним є координація своєї діяльності з громадськими організаціями і культурно-освітніми установами, які здатні подати цим об'єднанням необхідну організаційну, матеріальну та методичну допомогу.

Спрямування ініціативи неформальних об'єднань до активної краєзнавчої роботи, а також залучення їх до активної співпраці з музейними закладами, на нашу думку, має стати складовою частиною діяльності музеїв. Адже останні, крім надання приміщень для проведення організаційних та тематичних заходів, мають чудову можливість активізувати свою роботу по організації різноманітних виставок, проводити пошук та впорядкування нових фондів надходжень, реставраційні й опоряджувальні роботи на власній території. Водночас нетрадиційний підхід ентузіастів до успадкування історичної

пам'яті має вдихнути життя у старі форми музейної роботи, надати їм нового змісту. В ході такої взаємодії народжується колективний досвід, який, природно, вимагає не тільки детального вивчення, а й поширення.

З 1985 р., а особливо після вдало проведеного влітку 1988 р. походу молоді по місцях боїв Вітчизняної війни 1812 р., у багатьох містах нашої країни виникли військово-історичні клуби. Вони діють у Москві, Ленінграді, Києві, Смоленську, Брянську, Ризі, Гусь-Хрустальному, Лузі, Хабаровську, Новосибірську, Хмельницькому. Ці клуби є новою і досить перспективною формою виявлення самодіяльної ініціативи молоді, об'єднання її на ниві вивчення воєнної історії. Вона зорієнтована на вирішення завдань пропаганди героїчних сторінок бойового минулого і сучасного нашої країни, військово-патріотичного виховання юнаків, підготовки їх до служби у лавах Радянської Армії, розвитку науково-технічної творчості молоді.

У вересні 1988 р. у Києві на базі історико-революційного музею «Косий капонір» створено військово-історичний клуб «Слава Вітчизни». Головний зміст своєї діяльності він вбачає у пробудженні інтересу молоді до пошукової роботи, вивчення реліквій бойової слави нашої Батьківщини, пропаганді традицій бойової єдності народів СРСР у боротьбі з іноземними загарбниками. Музей став колективним членом клубу. «Слава Вітчизни» була одним з фундаторів Київського міського Комітету молодіжних організацій.

Спільний потяг до вивчення військової уніформології, атрибутики і символіки об'єднав більш як 40 молодих ентузіастів, серед яких є вчителі, науковці, робітники, творча молодь, студенти, військовослужбовці. Враховуючи інтереси молоді при клубі діють дві секції. Перша — військово-історичної мініатюри, члени якої збирають інформаційний матеріал з історії військового одягу та втілюють свої знання у моделювання мініатюрних фігурок воїнів різних епох з олова, пластики, пластиліну, паперу, у графіці. Друга — «Київський гренадерський полк». Її члени займаються реконструкцією і демонстрацією одягу військовослужбовців тих полків, які мали назву «Київських», з метою участі в історико-театралізованих та військово-патріотичних заходах.

За той невеликий час, що минув з вересня 1988 р., про діяльність Київського військово-історичного клубу розповіли на своїх сторінках газета «Молода гвардія», орган Червонопрапорного Київського військового округу «Ленинское знамя», програма республіканського телебачення «Слава солдатська». Після її виходу в ефір на адресу клубу з багатьох міст республіки (Стаханова, Горлівки, Житомира, Донецька, Дніпропетровська, Херсона та ін.) надійшло багато листів, які свідчать про зростання потягу молоді до глибокого вивчення історії бойового минулого нашої країни. Водночас стає цілком очевидною необхідність не тільки дальшого розвитку цього інтересу, а і його спрямування у русло розв'язання сучасних завдань духовного збагачення радянських трудящих.

Діяльність клубу побудована на демократичних засадах, які передбачають поєднання інтересів різних за віком та соціальним станом людей. Загальне керівництво клубною роботою здійснює рада, обрана на установчих зборах. До її складу увійшли наук. співробітники Ін-ту історії АН УРСР, кандидати істор. наук В. Й. Бузало (голова) та К. Ю. Гломозда, військовослужбовець О. Г. Крилов, троє співробітників музею «Косий капонір», в тому числі його директор Ю. Я. Кулинич, декоратор кіностудії ім. О. Довженка О. М. Мнищенко, співробітник Музею археології АН УРСР В. І. Назарчук.

Рада клубу умовно розбита на дві групи — координації та науково-матеріального забезпечення. Якщо перша здійснює зв'язок з усіма зацікавленими організаціями та установами міста для прове-

дення тематичних виставок, надання консультацій, популяризації військово-історичних знань, то друга — веде роботу по збору і систематизації інформативних матеріалів з історії військового одягу, організації та проведення тематичних засідань, виготовлення мундирів і спорядження.

Основною формою діяльності клубу є засідання, на яких обговорюються доповіді та повідомлення на військово-історичні теми, розглядаються організаційні питання, заслуховується інформація про поточні й перспективні заходи, проводяться практичні заняття з технології виготовлення військово-історичної мініатюри. Зокрема, згідно з планами роботи клубу на лютий—березень 1989 р. були проведені тематичні засідання, присвячені 280-річчю перемоги російських військ під Полтавою.

«Візитною картою» клубу стала проведена у листопаді 1988—січні 1989 рр. спільно з музеєм «Косий капонір» виставка військово-історичної мініатюри, в експозиції якої було представлено понад 2,5 тис. фігурок воїнів, унікальні музейні реліквії, речі з приватних колекцій. Подібної виставки ще не було у Києві. Вона викликала великий інтерес. Її відвідало близько 5 тис. киян та гостей міста, в тому числі туристичні групи з ПНР та НДР. За рішенням дирекції музею й ради клубу частину прибутку від її проведення (50 крб.) перераховано у фонд допомоги потерпілим від землетрусу в братній Вірменії.

Олов'яні, пластикові, паперові «солдатики» відтворили обмундирування і зброю воїнів стародавнього Риму, ратників Київської Русі, середньовічних лицарів, регулярних полків російської армії з початку XVIII ст., частин та з'єднань Радянської Армії. Вишикувані в «бойові порядки» мініатюрні фігурки розповіли про те, як були одягнені переможці Полтавської битви, чудо-богатири «часів Очакова й підкорення Криму». Значний інтерес у відвідувачів викликали стенди, на яких були представлені в мініатюрі воїни і мундири лейб-гвардії Литовського та Чернігівського полків, гренадерів старої гвардії Наполеона, графічні листи з реконструкцією одягу Полтавського піхотного, Сумського гусарського, Малоросійського кірасирського полків, полтавського ополчення часів Вітчизняної війни 1812 р. й закордонних походів російської армії у 1813—1814 рр. Багато невідомого відкрили відвідувачам мініатюри воїнів російської армії початку XX ст. та першої світової війни, колекції нагород і знаків розрізнення дореволюційної російської армії.

Виставка реально довела необхідність тісної координації зусиль самодіяльних військово-історичних об'єднань та музейних установ, продемонструвала плодотворність їх співробітництва. Більш повному розкриттю тематичної експозиції сприяло те, що поряд з військово-історичними мініатюрами на ній були широко представлені фондові матеріали музею «Косий капонір» (холодна й вогнепальна зброя другої пол. XVIII—першої пол.

XIX ст., головні убори, військова атрибутика і символіка, предмети армійського побуту поч. XIX ст.). Створюваний у Києві музей «О. С. Пушкін та декабристи на Україні» надав у розпорядження виставки копію прапора Чернігівського піхотного полку 1825 р. Органічно вписалися в експозицію предмети з особистих колекцій членів клубу — гудзики, кулі, ядра часів Кримської війни, елементи обмундирування і спорядження червоноармійців періоду громадянської війни,

знаки розрізнення бійців та командирів Червоної Армії 30-х років, реліквії Великої Вітчизняної війни, 50—60-х років. Поєднання військово-історичної мініатюри з реальними предметами озброєння й обмундирування, фотографіями, рідкісними виданнями книг з уніформології, філателістичними матеріалами дали змогу повніше реалізувати тему виставки, наочно уявити розвиток військового одягу, розкрити багато «білих плям» у його багатотомовій історії.

О. І. Гуржій (Київ)

Дискусія з канадським ученим

22 листопада 1988 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч з викладачем кафедри історії й науковим співробітником кафедри українознавчих студій при Торонтському університеті (Канада) Степаном Величенком. У доповіді на тему «Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550—1648 рр.» він зробив спробу проаналізувати розвиток понять про суспільство і політику в другій половині XVI ст.—першій половині XVII ст., показати вплив останніх на діяльність Б. Хмельницького. Канадський дослідник охарактеризував тристанову (шляхта, селянство і духовенство) теорію побудови тогочасного суспільства та її поширення в давній літературі України і Польщі. Основні ідеї цієї теорії С. Величенко почерпнув з творів І. Вишенського, П. Могили та інших письменників середньовіччя. Згідно з її положеннями справедливими володарями вважалися намісники бога на землі—король чи цар і їхні династичні родини, політичними справами відала шляхта. Суспільство, у тому числі й селянство, вважало короля охоронцем справедливості.

На Україні, зазначалося в доповіді, існувала водночас апокаліпсична концепція, що виправдовувала політичні виступи третього стану (посполитих), закликала його до збройної боротьби й виправдання страшного суду. Ці ідеї, наголосив С. Величенко, зустрічаються в творах тогочасних українських письменників. Однак впливу їх на народні повстання XVI—XVII ст. він не виявив.

На думку доповідача, на Україні поширювалися й теорії протестантизму та кальвінізму, котрі впливали з гуманістичної раціональної теології. Вони позначилися на суспільно-політичній свідомості українців, особливо на розгортанні діяльності братств. Далі С. Величенко проголосив таку тезу: напередодні 1648 р. залишалися панівними «традиційні володарські» ідеї.

Потім почалося обговорення доповіді канадського вченого. Зокрема, оригінальність і важливість обраної зарубіжним дослідником теми відзначив чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко. Він звернув увагу на певну спорідненість деяких суспільних по-

глядів, що існували в другій половині XVI ст.—першій половині XVII ст. на Україні й в окремих західноєвропейських державах, а також відзначив їх специфіку. На думку Ф. П. Шевченка, в доповіді було обійдено важливе питання про вплив козацтва на події на українських землях у 20—30-х роках XVII ст. (наприклад, народні повстання перед визвольною війною 1648—1654 рр.), а також недостатньо показано роль селянства в загальному суспільному розвитку.

З ряду питань не погодився з доповідачем ст. наук. співроб., канд. іст. наук О. І. Гуржій, зокрема, щодо безвідносної «консервативної» свідомості народних мас України й ігнорування С. Величенком такого могутнього фактора формування соціальної свідомості, як Запорізька Січ. Крім того, тристанова теорія побудови тогочасного суспільства, на думку опонента, не є універсальною, оскільки вона не охоплює всі групи і категорії населення України досліджуваного періоду (наприклад, у неї не вкладається численний міщанський стан). Висвітлюючи політичні і соціальні ідеї на Україні з 1550 р. по 1648 р., зазначив О. І. Гуржій, не можна не враховувати постійне тяжіння населення регіону до самоврядування.

Важливі судження в процесі обговорення висловив ст. наук. співроб., канд. іст. наук О. М. Майборода. Він, зокрема, відзначив, що С. Величенко зібрав досить цікавий фактичний матеріал і що небезпідставними є його міркування про певний консерватизм пошуків легітимізації в ідеології національно-визвольного руху на Україні у XVII ст. Однак вони викликають цілий ряд заперечень, особливо коли йдеться про те, ніби вся політика Б. Хмельницького ґрунтувалася на «пошуках володаря». При цьому О. М. Майборода наголосив, що і політика, й ідеологія того часу визначалися насамперед «земними» інтересами. Мабуть, слід враховувати і той факт, що в ході визвольної війни козацтво боролось за створення незалежної української держави, де воно було б провідною силою суспільства. В доповіді дещо абсолютизовано прозвучало положення про кон-

сервативність політичної ідеології середньовічного населення України. Адже не можна забувати того факту, що під час визвольної війни відбувалося масове покочення посполитих, тобто останні переходили до того стану, ідеологія якого від самого початку заперечувала панську владу.

В обговоренні доповіді канадського вченого взяли участь й інші співробітники Інституту історії АН УРСР.

На закінчення С. Величенко подякував за надану йому можливість виступити перед науковцями Інституту історії АН УРСР.

Підбив підсумки зустрічі з канадським ученим зав. відділом історії феодалізму,

д-р іст. наук В. А. Смолій. Він, зокрема зазначив, що не з усіма положеннями, проголошеними в доповіді, можна повністю погодитися. Так, у нього викликала заперечення теза про «низький рівень» суспільної свідомості українців. Дещо вузько на думку В. А. Смолія, висвітлив доповідь релігійні питання і недостатньо широко охопив документальні матеріали. Водночас В. А. Смолій підкреслив необхідність періодичного проведення подібних зустрічей які безсумнівно сприяють кращому висвітленню найважливіших наукових проблем як українськими істориками, так і їхніми зарубіжними колегами.

Одержано 01.12.88

До читачів

На XIX Всесоюзній партійній конференції секретар правління Спілки письменників УРСР Б. І. Олійник запропонував з'ясувати причини голоду 1932—1933 рр., що позбавив життя мільйонів селян, назвати поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія. Ця думка була підтримана письменниками, публіцистами, науковцями. Зроблено перші кроки в реалізації цієї пропозиції. Завершується робота над великою книгою-меморіалом «33-й: голод», яка складатиметься із свідчень безпосередніх учасників та очевидців тих трагічних подій, архівних документів, матеріалів преси. Водночас Інститутом історії партії при ЦК Компартії України готується книга «Голод 1933 року на Україні: очима істориків, мовою документів». Редакція журналу звертається до читачів з проханням допомогти у створенні джерельної бази для написання як книг-меморіалів, так і в цілому правдивої історії колективізації на Україні. Можна виділити кілька напрямів, які особливо цікавлять дослідників цих проблем:

- масштаби політики так званого «розкуркулювання», коло осіб, які попадали під неї (з прикладами з життя вашого села);
- факти про опір комуністів, господарських керівників різного рангу, простих селян цій політиці;
- так званий «саботаж» хлібозаготівель партійними та господарськими працівниками (є опубліковане висловлювання Сталіна про те, що більшість сільських комуністів саботували продрозверстку);
- репресії проти керівних працівників і рядових колгоспників за борги по хлібозаготівлях;
- форми нецентралізованої допомоги голодуючим (на обласному, районному і колгоспному рівнях);
- доля сіл, занесених на «чорну дошку»;
- кількість загиблих від голоду.

Просимо всіх, хто може допомогти у висвітленні названих питань, надсилати листи до Інституту історії АН УРСР, у відділ історії соціалістичного будівництва з поміткою «33-й: голод».

СОДЕРЖАНИЕ

Курсом обновления социализма

- XIX Всесоюзная конференция КПСС и совершенствование межнациональных отношений (Раздумья участников «круглого стола» накануне Пленума ЦК партии) 3

СТАТЬИ

Методология и методика исторических исследований

- Санцевич А. В. Предмет и объекты исследования историографии 29

* * *

- Мерцалов А. Н. (Москва). Сталин, сталинизм и Великая Отечественная война (Размышления историка) 40

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- П. Кеннеди Гримстед (США). Русская метрика: книги польской коронной канцелярии для украинских земель (1569—1673 гг.) 52

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Канцелярук Б. И. Первое собрание сочинений В. И. Ленина на украинском языке 63

Из истории Великой Отечественной войны Советского Союза

- Иванков А. В. Участие чекистов в антифашистской борьбе (1941—1944 гг.) 72
Круглов А. И. (Харьков). Уничтожение фашистами иностранных граждан на оккупированной территории Украины (1941—1944 гг.) 82

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Варгатюк П. Л. Первый председатель Президиума ЦИК Советов Украины Ю. Г. Медведев: страницы биографии 88

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- О. И. Левицкий — президент Украинской Академии наук 97
Киевская летопись первой четверти XVII ст. (окончание) 103

ЛЮДИ, ФАКТЫ, СОБЫТИЯ В ВОСПОМИНАНИЯХ РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ

- Затонский В. П. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины (ноябрь 1918 г.) 115

ВОСПОМИНАНИЯ

- Тронько П. Т. Титко Черноколев 124

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Костомаров Н. И. Мазепа (продолжение) 128

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Рудик П. А., Юрий Е. И. (Черновцы). Исторический опыт революционно-преобразующей деятельности КПСС 141

Мингазутдинов А. Ф. А. Д. Колесник. Не померкнет в веках	143
Кучер В. И. И. Ф. Курас, А. В. Кентий. Штаб непокоренных	145
Лукьянчук Л. Я., Мазило И. В. (Винница). Г. А. Куманев. Война и железнодорожный транспорт СССР	146
Аппатов С. И. (Одесса). Г. Н. Цветков. СССР и США: отношения, влияющие на судьбу мира	147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Пирожков С. И., Попик В. И. Повышать роль общественных наук в осуществлении реформы политической системы	149
Литвенко М. Е. Научная конференция по проблемам социального развития села	151
Лещенко О. Л., Шарпатый В. Г. Обсуждение актуальных проблем развития исторической науки	152
Франчук Е. И. (Луцк), Кичий И. В. (Луцк). «Круглый стол» ученых Института истории АН УССР в Луцком педагогическом институте им. Леси Украинки	153
Бузало В. И. Музеи и самодеятельные клубы: опыт взаимодействия	155
Гуржий А. И. Дискуссия с канадским ученым	157

НОВІ КНИГИ

АИТОВ Н. А., ФИЛИППОВ Ф. Р. **Управление развитием социальной структуры советского общества.**— М.: Наука, 1988.— 171 с.

Борці — антифашисти.— Ужгород: Карпати, 1988.— 436 с.

БУХАРИН Н. И. **Избранные произведения.**— М.: Политиздат, 1988.— 499 с.

БЫКОВ В. М. **В поисках будущего: Полит. эволюция молодого поколения США [50—80-е годы].**— М.: Политиздат, 1988.— 207 с.

В борьбе за власть: Страницы полит. истории России XVIII в.: Е. В. Анисимов. Россия в середине XVIII века; Н. Я. Эйдельман. Грань веков.— М.: Мысль, 1988.— 607 с.

Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория.— К.: Наук. думка, 1988.— 279 с.

XXVII съезд КПСС о руководящей роли партии в ускорении развития страны.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988.— 151 с.

Днепр — река героев: Свидетельства всенар. подвига.— 2-е изд., доп.— К.: Политиздат Украины, 1988.— 391 с.

Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1986 г.— М.: Наука, 1988.— 264 с.

Как была крещена Русь.— М.: Политиздат, 1988.— 383 с.

КНЯЗЮК В. **Брестская крепость: Ист.-героич. повесть о защите и освобождении крепости в 1941—1944 гг.**— М.: Политиздат, 1988.— 189 с.

КРИВЕНЬКИЙ А. **На первых ступенях: Участие комсомола в рев. преобразовании высш. шк., подгот. и воспитании молодой сов. интеллигенции, 1918—1932 гг.**— М.: Мол. гвардия, 1988.— 174 с.

КУЛЬКОВ Е. Н., РЖЕШЕВСКИЙ О. А., ЧЕЛЫШЕВ И. А. **Правда и ложь о второй мировой войне.**— 2-е изд., доп.— М.: Воениздат, 1988.— 296 с.

Мировой социализм и Движение неприсоединения.— М.: Междунар. отношения, 1988.— 255 с.

МИХАЙЛОВ М. И. **Мелкобуржуазное буртарство в эпоху промышленного капитализма.**— М.: Наука, 1988.— 264 с.

На рельсах огненной дуги: Воспоминания железнодорожников [Юж. магистрали о годах Велик. Отеч. войны].— Харьков: Прапор.— 1988.— 231 с.

Народне господарство Української РСР у 1987 році: Стат. щорічник.— К.: Техніка, 1988.— 462 с.

Народное хозяйство социалистических стран в 1987 году: Сообщения стат. упр.— М.: Финансы и статистика, 1988.— 220 с.

Население СССР, 1987: Стат. сб.— М.: Финансы и статистика, 1988.— 439 с.

Наука і культура: Україна: Щорічник. Вип. 22.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1988.— 519 с.

НИКОЛАЕНКО К. А. **На баррикадах свободы: Венг. интернационалисты в борьбе за мир.**— М.: Мысль, 1988.— 189 с.

ПАВЛЮЧЕНКО Э. А. **Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер.**— М.: Мысль, 1988.— 271 с.

ПАНЧЕНКО П. П., КРАВЧЕНКО В. И. **Повышение активности трудящихся в деятельности Советов.**— К.: Вища шк., 1988.— 231 с.

Рабочий класс в развитии дружбы народов СССР.— К.: Наук. думка, 1988.— 272 с.

Рабочий класс Украины в общероссийском революционно-освободительном движении: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1988.— 182 с.

РЫЧКА В. М. **Формирование территории Киевской земли [IX—первая треть XII в.].**— К.: Наук. думка, 1988.— 121 с.

СКРЫННИКОВ Р. Г. **Россия в начале XVII в. «Смута».**— М.: Мысль, 1988.— 284 с.

СЛЕПЦОВ Н., ЦИМБАЛ Н., ЦЫГАНКОВ В. **Молодежь и научно-технический прогресс.**— К.: Молодь, 1988.— 134 с.

Советский город: социальная структура.— М.: Мысль, 1988.— 287 с.

Социально-экономическое развитие Украинской ССР, 80-е гг.: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1988.— 133 с.

Страны Африки: Полит.-экон. справочник.— М.: Политиздат, 1988.— 336 с.

СТРЕЖНЕВА М. В. **Великобритания и Западная Европа: политические аспекты.**— М.: Наука, 1988.— 190 с.

ФОНЕР Ф. Ш. **Первое мая: Крат. история междунар. праздника рабочих, 1886—1986.**— М.: Прогресс, 1988.— 317 с.

ХВОРОСТЯНЫЙ И. М. **За мир без оружия: Участие Украинской ССР в борьбе СССР в ООН за разоружение, 1945—1987 гг.**— К.: Политиздат, 1988.— 280 с.

Человеческий фактор в ускорении социально-экономического развития.— М.: Экономика, 1988.— 271 с.

ШАТАЛИНА Е. П. **Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР [30-е годы].**— К.: Наук. думка, 1988.— 274 с.